

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ ШАРҚШИНОСӢ ВА МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER FOR ORIENTAL STUDIES AND LITERARY HERITAGE**

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)
№ 1 (15), 2026**

**«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
№ 1 (15), 2026**

**«EAST HERITAGE»
(SCIENTIFIC JOURNAL)
No. 1 (15), 2026**

ДУШАНБЕ - 2026

«МЕРОСИ ШАРҚ»

Муассис:

Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди Раёсати АМИТ
Мачалла соли 2022 таъсис ёфтааст.

(Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегардад)

САРМУҲАРРИР:

Давлатов Раҳматқарим

Мирзоқаримович – н.и.т., директори Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Ёраҳматзода Шодичон Рамазон – н.и.ф., чонишини директор оид ба илми Маркази шарқшиносӣ
ва мероси хаттӣ

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ:

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф., ходими пешбари илмии Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Хушваҳтзода Қобилҷон Хушваҳт – академик, Президенти АМИТ

Саломийён Муҳаммаддодов – нойби Президенти АМИТ, д.и.ф., профессор

Искандаров Қосимшо – д.и.т., Саркотиби илмии АМИТ

Имомзода Муҳаммадҷосиф – академики АМИТ

Раҳмонзода Абдучаббор – академики АМИТ

Кучарзода Аламхон – д.и.ф., профессор узви вобастаи АМИТ

Парвона Ҷамшед – д.и.ф., профессор

Умар Сафар – д.и.ф., профессор

Ҳочамуродов Олимҷон Ҳамроевич – д.и.ф., профессор

Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.т., профессор

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф

Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф

Шарифов Амриддин Нуриддинович – н.и.т

Шарифзода Абдувалӣ – н.и.т

Раҳматулоева Заррина – н.и.ф., дотсент

Ёраҳматзода Шодичон – н.и.ф.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Франсис Ришар – (Фаронса), Шариф Шукуров – (Россия),

Александр Хейзер – (Олмон), Садрӣ Саъдиев – (Узбекистон),

Комилҷон Раҳимов – (Узбекистон).

«Мероси Шарқ»

Маркази шарқшиносӣ ва мероси

хаттии назди Раёсати АМИТ

Мачалла дар Вазорати фарҳанги

Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №249/мч-97, аз 02.06.22

ба қайд гирифта шудааст.

Тел.: (+99237) 221-32-02

Нишонии мо: 734025, ш. Душанбе,

кӯчаи Ш. Хусейнзода 35.

Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии назди

Раёсати АМИТ, хучраи 14, Идораи

мачаллаи “Мероси Шарқ”,

E-mail: merosikhatti@ihbox.ru

«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»

Учредитель:

Центр востоковедения и письменного наследия
при Президиуме НАНТ
Журнал основан в 2022 г.

(Издаётся на трёх языках: таджикский, русский и английский)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Давлатов Рахматкарим
Мирзокаримович – к.и.н., директор ЦВПН НАНТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Ёрахматзода Шодиджон Рамазон – к.ф.н., зам. директор по науке ЦВПН НАНТ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Мухаммадиев Али – к.ф.н., вед. научный сотрудник ЦВПН НАНТ

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт – академик, Президент НАНТ
Саломийён Мухаммаддодов – вице-президент НАНТ, д.п.ф., профессор
Искандаров Косимшо – д.и.н., гл. ученый Секретар НАНТ
Имомзода Мухаммадсуюф – академик АМИТ
Рахмонзода Абдуджаббор – академик АМИТ
Кучарзода Аламхон – член. кор. АМИТ
Парвона Джамшед – д. ф. и., профессор
Умар Сафар – д.ф.н., профессор
Ходжамуродов Олимджон Хамроевич – д.ф.н., профессор
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.н., профессор
Мухаммадиев Али – к.ф.н
Шарифов Махмадёр – к.ф.н
Шарифзода Абдували – к.и.н
Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н
Рахматулоева Заррина – к.ф.н., доцент
Ёрахматзода Шодиджон – к.ф.н.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Франссис Ришар – (Франция), Шариф Шукуров – (Россия),
Александр Хайзер – (Германия), Садри Садиев – (Узбекистан),
Комилджон Рахимов – (Узбекистан).

«Наследие Востока»

Центр востоковедения и письменного
наследия при Президиуме НАНТ
Журнал зарегистрирован Министерством
культуры Республики Таджикистан
№249/жр-97, 02.06.22
Тел.: (+99237) 221-32-02

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул.
Ш. Хусейнзода 35.

Центр востоковедения и письменного наследия
при Президиуме НАНТ, каб. 14,
редакция журнала «Наследие Востока»,
E-mail: merosikhatti@ihbox.ru

«EAST HERITAGE»

Founder:

**Center for oriental studies and literary heritage
under the Presidium of the NAST
The journal was founded in 2022.**

EDITOR-IN-CHIEF:

Davlatov Rahmatkarim

Mirzokarimovich – c.h.s., director of the Center for Oriental Studies and Written Heritage

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yorahmatzoda Shodijon Ramazon – candidate of philological sciences, Deputy Director of Center oriental studies and Written Heritage of the NAST

RESPONSIBLE EDITOR:

Muhammadiyev Ali – candidate of philological sciences, Head of the Department of Textology. Preparation and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the NAST

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Khushvakhtzoda Qobiljon Khushvakht – academician, President of the NAST

Salomiyon Muhammaddovud – Vice President of the NAST, d.p.ph., professor

Iskandarov Kosimsho – d.h.s., Chief scientific secretary of the NAST

Imomzoda Muhammadyusuf – academician NAST

Rahmonzoda Abdujabbor – academician NAST

Kucharzoda Alamkhon – d.ph.s., professor Associate member of NAST

Parvona Jamshed – d.ph.s., professor

Umar Safar – d.ph.s., professor

Khojamurodov Olimjon Hamroevich – d.ph.s., professor

Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – d.h.s., professor

Muhammadiyev Ali – c.ph.s

Sharifov Mahmadyor – c.ph.s

Shariphzoda Abduvali – c.h.s.

Sharifov Amriddin Nuriddinovich – c.h.s

Rahmatuloeva Zarrina – c.ph.s., associated-professor

Yorahmatzoda Shodijon– c.ph.s.

INTERNATIONAL IDITORIAL COLLEAGUE:

Francis Richard - (France), Sharif Shukurov - (Russia),

Alexander Haizer - (Germany), Sadri Sadiev - (Uzbekistan),

Komiljon Rahimov – (Uzbekistan).

East Heritage

**Center for oriental studies and literary
Heritage under the Presidium of the NAST
The journal was registered by the Ministry of
Culture of the Republic of Tajikistan
No. 249/mj-97 dated 02.06.2022
Tel.: (+99237) 221-32-02**

**Address: 734025, Dushanbe,
35 Sh.Huseynzoda Str.**

**Center of the Written Heritage under the Presidium
of the NAST, office №14, editorial office
of the journal “East Heritage”,
E-mail: merosikhatti@ihbox.ru**

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

ТДУ 9:37 т)(575-3)

СИЁСАТИ ҲУҚУҚИИ ИМПЕРАТОРИИ СОСОНИЁН НИСБАТИ ЗАНОН

Муродзода А.А., Чавҳарӣ М.О.¹

Низоми ҳуқуқии аҳди Сосониён аз се сарчашмаи асосӣ; китоби муқаддаси «Авесто», ҳуқуқи урфӣ ва фармонҳои шоҳаншоҳон иборат буд. Дар ҷомеаи сосонӣ занон ва духтарон, ки нисфи нуфуси кишварро ташкил медоданд, дорои ҳуқуқҳои мустақил буданд. Ҳарчанд сохтори иҷтимоии он замон бар пояи мардсолорӣ устувор буд, вале қонунгузорӣ дар бисёр мавридҳо ҳуқуқи занонро ҷимоя мекард.

Маълумоти таърихӣ мо бештар дар бораи табақаи ашроф ва бузургон аст. Дар миёни ин табақа занони зиёде ба ҷашм мерасанд, ки ба ҳунарҳои ҷангӣ машғул буда, аз таълиму тарбия ва санъатҳои мухталиф бархурдор буданд. Дар даврони Сосониён ба тахти подшоҳӣ нишастани занон гувоҳи равшани он аст, ки дар ҷаҳонбинии он замон зан табъиз намешуд, ўро ба ҳайси олигарин шахсияти кишвар, яъне подшоҳ, интиҳоб намекарданд.

Бо баррасии мақоми зан аз нигоҳи «Авесто» метавон дарёфт, ки ситоиши инсонҳо бидуни дарназардошти ҷинсияти онҳо сурат гирифтааст. Дар ин китоб ҳар ҷое, ки аз мардон ёд мешавад, номи занон низ дар канори онҳо зикр мегардад: «Мардони ашуван (пок)-у занони ашуванро, ки раддони (пешвоёни) ашуванӣ ҳастанд, ситоиш мекунам» [4, 16].

Дар баҳши дигаре омадааст: «Ҳамаи обҳоро меситоем. Ҳамаи гиёҳонро меситоем. Ҳамаи мардони некро меситоем. Ҳамаи занони некро меситоем» (ҳамон ҷо). Ҳамчунин дар «Авесто», баҳусус дар «Гохон», дар мавридҳои гуногун ибораҳои ситоиши занон ва фарзандони онҳо ба мушоҳида мерасад:

«Фравашиҳои ашуванон, занон ва гурӯҳи фарзандони ононро ситоиш мекунам» [4, 1].

Зардушт ба пайравони хеш супориш медиҳад, ки шароити омӯзиш ва парвариширо барои писарону духтарон ба таври баробар муҳайё созанд. Ҳамчунин, бар пояи таълимоти «Авесто», зану мард дар роҳи густариши донишу маърифат вазифаи муштарақ доранд: «Он чиро, ки марду зан медонанд, ки хубу дуруст аст, на танҳо бояд ҳадашон иҷро кунанд, балки бояд дигаронро низ огоҳ созанд, то онро ба дурустӣ ба ҷо оранд» [4, 41].

Хурмузд, дар амри офариниш, барои офаридагон ҳам нақши модарӣ ва ҳам падарӣ дорад; зеро он замон ки офаридагонро дар олами минуй (рӯҳонӣ) парвариш меод, он нақши модарӣ буд ва чун онҳоро ба сурати моддӣ офарид, нақши падарӣ дошт [6, 55]. Аҳура Маздо худро ҳамзамон модар ва падари офаридагон медонад ва ин ишора нишондиҳандаи арҷу эҳтироми волои модарон дар оини зардуштист. Китоби «Авесто» барои занон намунаҳои зебод аз вафодорӣи заношӯиро пешкаш мекунад. Дар «Яшти сездахум» номи ҳамсароне, ки дар баробари шавҳарони худ фидокорӣ ва ихлос нишон додаанд, ҷовидонӣ шудааст. Мазохирӣ қайд мекунад: “Дар ин ҷо ҷадвали муфассалеро мебинем, ки асри тиллоии таърихи Эронро ба ёд меорад. Рӯзгоре, ки занон аз тариқи мавъизаву суҳанронӣ ва ё бо нерӯи силоҳ ба хидмати кишвари худ бармехестанд. Дар ин матн рӯҳи он занони гаронмоя ва диловаре бузург дошта мешавад, ки дар саросари зиндагии хеш дар роҳи пирӯзии рӯҳонӣ, ки орзуи ҳар зардуштист, пайкор кардаанд. Ин занони муқаддаси «Яшти сездахум» барои занони ориёӣ намуна ва сармашқ буданд ва ҳамаи занон мехостанд монанди ин улғуҳо бошанд” [11, 112].

Нуктаи ҷолиб дар китоби «Авесто» он аст, ки ҳамон гуна ки бархе аз эзидон ва фариштагон ҷинсияти мардона доранд, бархеи дигар дорои ҷинсияти занонаанд. Ин амр собит мекунад, ки на танҳо мард, балки зан низ дар низоми ҳастишиносии он замон соҳиби арзишу эътибори хос будааст.

1. Муродзода Аҳмадхон Амроҳон-доктори илмҳои таърих, директори Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ;

Чавҳарӣ Мучибхон Одил-раиси кумитаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ, оила ва ҳифзи саломатӣ, докторанти Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон.

Дар оини маздоясӣ чаҳор унсур; об, оташ, бод ва хок муқаддасанд. Об, ки пас аз оташ волотарин ҷойгоҳро дошт, ниғаҳбоне ба номи Аноҳито дошт. Бо таваҷҷуҳ ба эҳтироми хоси об дар назди эронӣён ба сурати як ғариштаи зан зухур кардани муваккали об, худ далели эҳтироми эронӣёни бостон ба занон аст [13, 164].

Симо ва пайкари Аноҳито дар «Обон-яшт» чунин тасвир шудааст: «Он гоҳ Аредувисура Аноҳито ба пайкари дӯшизае зебо, барноманд (нерӯманд), баландқомат, камар бар миён баста, ростболо, озода, нажода ва бузургвор, ки мӯзаҳои дурахшон то бучулаки по пӯшида ва онҳоро бо бандҳои заррин устувор баста буд, равона шуд» [4, 64].

Ҳангоме ки дар даврони Сосониён дини зардуштӣ расмӣ ҷафт, Аноҳито на танҳо мақоми худро аз даст наод, балки ҳамчунин дар ҷойгоҳи хеш мавриди парастии қарор дошт [5, 71] ва дар нуқоти гуногуни ин сарзамин муҳимтарин маъбадҳо ба ӯ ихтисос дода шуда буданд. Яке аз онҳо маъбади Истаҳр дар Форс буд, ки маҳалли тоҷгузории шоҳаншоҳони сулолаҳои мухталифи ориёӣ ба шумор мерафт. Ин парастиигоҳ, сарфи назар аз аҳаммиати мазҳабӣ, дорои аҳаммиати баланди сиёсӣ ва иқтисодӣ низ буд, то он ҷо ки шоҳаншоҳии Сосониён аз даруни ҳамин маъбад сар баровард ва дар саросари даврони пеш аз ислом яке аз пойтахтҳои Эрон маҳсуб мешуд [8, 48].

Аз шаш Амшоспанд, ки робитаи миёни Аҳура Маздо ва бандгонии ӯ ба шумор мераванд, се тан Баҳман, Ардибиҳишт, Шаҳривар мардина ва се тани дигар Сипандармуз, Хурдод, Мурдод зан буданд, ки ин шаш тан дорои арҷу қудрати яксон ва фаровонанд. «Сипандармуз» (Спента Армаити) дар олами рӯҳонӣ мазҳари меҳр, бародарӣ ва ғурутанӣ Аҳура Маздо буда, дар ҷаҳони моддӣ ғариштаи муваккал ва ниғаҳбони замин аст [19, 56]. Ӯро духтари Аҳура Маздо ва модари замин хондаанд. Дар ин маврид дар китоби «Авесто» чунин омадааст: «Акнун сухан мегӯям аз он ҷӣ барои ин ҷаҳон беҳтарин чизҳо доништа шуда ва онро аз дини ростин омӯхтем; ва он ин аст, ки Аҳура Маздо касест, ки ин гетиро офарид, падари барзигарони некманиш аст ва замин (Армаитӣ) Сипандармуз духтари некирдори ӯст» [4, 168]. Аз он ҷо ки киштукор ва ободонӣ дар ойини зардуштӣ эътибори бисёр арҷманд дорад, Сипандармуз вазиғадор аст, ки заминро хурраму ободон нигоҳ дорад ва дилғармиву шодмонии ҳар касеро, ки ба киштукор мепардозад, фароҳам оварад [18, 29].

Замин дар назди бисёр аз қабилаҳо чанбаи модарӣ пайдо карда ва «модина» пиндошта шудааст [17, 2]. Агар касе мехост «Сипандармуз»-ро розӣ ва хушнуд созад, бояд занонро хушнуд созад: «Ҳар кӣ дар ҷаҳон мехоҳад Сипандармузро гиромӣ дорад ва чизи Сипандармузро афзун кунад, бояд зани некро бо ҳар ҷӣ ба ӯ расида ва бо ҳар ҷӣ ӯро ҳаст, гиромӣ дорад ва бошад, ки ӯро хушнуд кунад. Ҳар кас бояд бо Сипандармуз ҳамроҳ бошад, дар ҳар гоҳу замон ва дар замини зани нек» [10, 87].

Эзидбонувони дигаре, ки дар «Авесто» номашон зикр шудааст, иборатанд аз:

1. Дазна (Дин): Вичдон, ки пас аз марг дар пули Чинвад ба истиқболи равон омада, роҳи биҳишт ё дӯзахро нишон медиҳад [6, 233].

2. Чистӣ: Эзидбонуи муваккали илму дониш.

3. Ашӣ (Арту): Эзиди тавонгарӣ, бахшоиш, хайру баракат ва шодмонӣ дар хонавода.

4. Паранд (Порандӣ): Эзидбонуи ниғаҳбони дорои мардум ва аз ёрони «Ашӣ». Ӯ бештар бо сифатҳои чолок ё дорандаи гардунаи сабуку тезрав сутуда шудааст [19, 65].

Зардушт ҳангоме, ки дини худро ошкор сохт ва пайравони фаровон гирд овард, дар нақшофарии зан дар ҷомеаи эронӣ таъсири амиқе гузошт, зеро китоби муқаддаси ӯ саршор аз таълимот дар мавриди эҳтиром ба зан буда, фармонҳояш аз мушорикати занон дар умури мухталифи моддӣ ва маънавӣ ҳикоят мекунанд [5, 74].

Модари Зардушт, ки Дуғдуға ном дошт, Омстед ин номро ба маънои «он ки говҳои сафедро медӯшад» медонад ва наҷоди ӯ «Спитама» ба маънои «сафед» буд, ки дар миёни қабилаи аврасӣ ранги сафед муқаддас шумурда мешуд [14, 129]. Ҳамсари ӯ Хувӣ ном дошт, ки маънояш «дорандаи говҳои хуб» аст ва зане баландқомат, зебо ва дӯстдоштанӣ тасвир шудааст, ки аз хонадони Гуштосб буд. Ба ин тартиб, ҳамсари паёмбар сарватманд, зебо, хушандом ва аз хонадони бузургу асил будааст [5, 74]. Духтари хурдии Зардушт, бино ба ривояте, ҳамсари Ҷомосб шуд, ки ӯ низ аз хонадони Гуштосб буд [14, 141].

Бо итминон метавон хулоса кард, ки дар рӯзгори кеши куҳан (пеш аз Зардушт), ҳеч зане наметавонист орзуи расидан ба саодати ҷовидониро дар сар парварад. Аз қарори маълум, он гоҳ ки Зардушт эълон медорад, ки ҳар кас таълимоти ӯро бипазирад ва ба қор бандад, хоҳ мард бошад ё зан, аз «Пули Чинвад» гузар хоҳад кард, боби чадидеро дар таърих мекушояд ва матлаби наверо матраҳ месозад [7, 117].

Вазифаи асосии зан дар ниҳоди хонавода ин буд, ки ба қорҳои дохили хона машғул шавад. Дар муқаддимаи китоби «Мотикони ҳазор дотистон» (Маҷмуаи ҳазор ҷавоб) Балсара менависад: «Фармонравой дар хонавода муштарақан миёни мард (қадхудои хона) ва зан (қадбонуи хона) тақсими шуда буд. Қадбону нисбат ба идораи умури дохилии хона дорои тасаллут ва озодии қомил буд ва мард наметавонист дар он даҳлат кунад» [15, 5].

Дар анҷоми ҳар вазифаи муштарақ, нерӯи қори занона ва мардона бар мабнои тақмилиқунандагии ҳамдигар созмон меёфт: агар мард ба дарав машғул мешуд, зан бастаҳои маҳсулоти даравшударо ҷобачо мекард ва агар мард ба тухмзани мепардохт, зан ҳайвоноти зери хешро ҳидоят менамуд [16, 233].

Аз нигоҳи ҳуқуқӣ ва қонунӣ духтарон ҳаққи ихлоси назар дар издивоҷро доштанд ва агар духтар моил набуд бо фарде издивоҷ кунад, падар ҳақ надошт бар хилофи майли духтар иқдом намояд. Бар асоси китоби «Мотикони ҳазор дотистон», агар марде ба духтараш эълон мекард, ки «бирав ва ҳамсари фалон мард бишав», духтар метавонист аз дастури падар сарпечӣ намояд: «Духтар ҳақ дорад, ки ин дастурро анҷом надиҳад» [15, 103].

На танҳо назари духтарро дар амри издивоҷ мепурсиданд, балки матлаби бисёр муҳим ва ҷолибе, ки дар ин давра бо он мувоҷеҳ ҳастем, ин аст, ки духтар метавонист бар хилофи назари падар бо фарди дилхоҳаш издивоҷ кунад. Тибқи китоби «Мотикони ҳазор дотистон»: «Духтаре, ки аз дастури падараш дар мавриди издивоҷ бо шахси муайян сарпечӣ менамуд, ҳуқуқ ва имтиёзҳои вай дар хонавода аз ӯ гирифта намешуд ва ин духтар ҳатто дар сурати ҷавби падараш метавонист сарпарастии хонавода шавад» [15, 209].

Яке аз масъалаҳои ҳуқуқии қонун дар асри Сосониён, мавзӯи талоқ мебошад. Бар хилофи аксари ҷомеаҳои асри бостон, ки зан ҳаққи талоқ гирифтаниро надошт, дар даврони Сосониён ба мард ва зан (ба ҳарду) чунин ҳақ дода мешуд. Дар китоби «Мотикони ҳазор дотистон» мехонем: «Тақозои талоқ аз ҳар яке аз завҷайн дар маҳкама пазируфта мешавад, вале маҳкама ҳеҷ мардеро бидуни ризояти «шоҳзан» (ҳамсари асли) и ӯ ва ҳеҷ «шоҳзанеро» бидуни ризояти шавҳараш наметавонад талоқ диҳад» [15, 69].

Бинобар ин, ҳамон гуна ки мард ҳақ дошт аз ҳамсараш ба додгоҳ шикоят бурда ва хоҳони ҷудой шавад, зан низ дорои чунин ихтиёр буд. Ҳар гоҳ мард ва зане барои ҷудой ба додгоҳ муроҷиат мекарданд, маҳкама то вақте ки далели қофӣ ва мустанад аз онон дарёфт намекард ва то вақте мутмаин намегашт, ки онҳо наметавонанд бо якдигар зиндагӣ кунанд, иҷозати талоқ намедод ва зану мардро маҷбур ба идомаи зиндагии муштарақ мекард. Агар шавҳар бо баҳонаи нораво мехост ҳамсарашро талоқ диҳад, зан метавонист назди довар шикоят кунад ва агар бар довар собит мешуд, ки мард дар иштибоҳ аст, ӯро танбеҳ намуда ва ба зиндон мефиристод [12, 147].

Бар асоси китоби «Динкард» сардории хонавода пас аз вафоти мард ба зани ӯ вогузор мегардид. Дар «Мотикони ҳазор дотистон» мехонем: «Ҳар гоҳ сарпарастии хонавода ба уҳдаи зан бошад, қарзҳои он хонавода бояд ба воситаи сардори хонавода (зан) пардохт гардад» [15, 51].

Тибқи китоби «Дотистон диник», пас аз марги падари хонавода ниёзе ба таъйини сарпараст ва сардори ҷадид барои ойила набуд, зеро қадбонуи хона сарпарастии хонавода мешуд ва тамоми амволи ойила дар дасти вай боқӣ мемонд [1, 5].

На танҳо зан ба сарпарастии хонавода мерасид, балки ҳатто ҳангоме, ки шахси дигаре ғайр аз қадбону сарпарастии ойила буд, дар мавриди пардохти қарзҳои хонавода назари қадбону муҳимтар аз назари сарпараст ё қайюм (васӣ) маҳсуб меёфт. Қонун дар ин давра салоҳияти пешниҳоди шаҳодат дар додгоҳро низ доштанд. Дар китоби «Динкард» дар ин бора омадааст: «Зане, ки аҳлият (қобилият) дошта бошад, барои доварӣ ва пешниҳоди шаҳодат салоҳият дорад» [2, 5].

Қонун пас аз издивоҷ нисбат ба тасарруфоти молии худ озод буда, бидуни назорат ё сарпарастии шавҳар метавонистанд ҳар гуна муомилаеро, ки қонунӣ бошад, анҷом диҳанд [15, 36]. Дар

ин замина дар китоби «Мотикони ҳазор дотистон» мехонем: «Агар чизе ба як сағир (кӯдак)-и дорои қайюм ва ба як зани дорои шавҳар вогузор шавад ва агар он шавҳар ва он қайюм эълон кунанд, ки «мо эҳтиёе ба он надорем», он гоҳ он чизи вогузоршуда ба сағир тааллуқ мегирад, вақте ки ӯ болиғ шавад ва он чизе, ки ба ҳамсар вогузор шудааст, дорои шахсии он ҳамсар хоҳад шуд» [15, 65].

Агар мард занашро дар фаъолиятҳои иқтисодӣ бо худ шарик месохт, зан бидуни иҷозати шавҳараш метавонист амволеро ба дигаре бибахшад, вале мард метавонист бо баҳонаи нофармонии ҳамсараш, ин ҳақро аз занаш салб намояд. Қонун аз ҳуқуқи моликияти зан дар баробари дастдарозии худсаронаи шавҳар ба дорои ӯ ҳимоят мекард, ба шарте ки ин ҳуқуқ ба сурати қонунӣ сабт мешуд. Гуноҳи нофармонии зан, ки бар пояи он мумкин буд ҳуқуқи моликияти вай нақз гардад, мебоист расман собит ва таъйид мегардид. Додгоҳ «Гувоҳиномаи нофармонӣ» ё «Дипипати атарсақойих» (atarkasayih dipirat) содир мекард ва зан ҳақ дошт барои исботи бегуноҳии худ ба додгоҳ мутавассил шавад.

Саҳми зан аз дорои падар, ки бо худ ба хонаи шавҳар меовард (саҳми духтар аз мероси падар) ва инчунин амволе, ки чиҳози арӯсии зан буд, то замони зинда буданаш ба худӣ ӯ тааллуқ дошт ва шавҳар танҳо ҳақ дошт аз онҳо истифода кунад. Агар зан бидуни фарзанд мефавтид, чиҳозеро, ки ба хонаи шавҳар оварда буд, ба хонаводаи падарии ӯ боз мегардониданд [9, 35].

Мутобиқи қонун, мард ҳақ надошт нисбат ба зан ва фарзандони худ ситам раво дорад. Ҳар гоҳ мард дар маҳкама ба зани худ нисбати зино меод, дар сурате ки аз он зан фарзанде таваллуд мешуд, то ҳангоме ки беиффатии зан ба субути комил намерасид, шавҳар ҳақ надошт аз додани нафақа ба зан ва тифл худдорӣ кунад.

Духтарон низ ба монанди писарон метавонистанд ба фарзандҳои пазируфта шаванд. Бар асоси китоби «Дотистон диник», на танҳо духтар метавонист ба фарзандҳои қабул шавад, балки хонавода дар навбати аввал мебоист духтарро ба унвони фарзандхонда интиҳоб кунанд ва дар сурати набудани духтари болиғ, навбат ба писарон ва дигар хешовандони наздик мерасид [1, 13].

Занон дар Эрони бостон метавонистанд дар маросими мазҳабӣ ширкат кунанд ва дар бархе мавоқеъ дастҳои рӯҳонӣ дар иҷрои маросими динӣ мешуданд. Дар китоби «Ҳербадситон», аз ҷумлаи чизҳои, ки шарҳ дода шудааст, вазифаҳои он рӯҳоние мебошад, ки барои иҷрои тақлифҳои динӣ ба деҳот ва қасабот эъзом мешавад; инчунин тартиби истихдоми зане аст, ки муовинат (ёрӣ) дар иҷрои маросими динӣ намояд.

Зане, ки бо сайри аъзои хонавода зиндагӣ мекард, чунончи муртакиби чурме мешуд ё ин ки шикоят дошт, метавонист ба танҳои ба унвони муттаҳам ва ё шокӣ дар додгоҳ ширкат кунад ва ниёзе ба қайюм ва ҳамроҳ надошт [15, 59].

Ҳамин тавр мушаххас мешавад, ки занон дар ин давра аз назари ҳуқуқ ва имтиёзҳои қонунӣ бо вазъияти зан дар сайри кишварҳои ҳамзамон қобили муқоиса нестанд. Бо расмӣ шудани ойини зардуштӣ дар императории Сомониён, мо шоҳиди тағйири дидгоҳи ҷомеа нисбат ба зан мебошем. Дар китоби «Авесто» зан ҳампоя ва баробари мард аст. Ҳар ҷо дар «Авесто» мард ситоиш мешавад, дар идома зан низ ситоиш мешавад. Дар қанори Амшоспандон ва эзидони мардина, Амшоспандон ва эзидони модина низ вучуд доранд. Илова бар ин, тибқи ойини зардуштӣ, занон ҳамонанди мардон метавонанд дар ҷанги Ахура Маздо ва Аҳриман ба Ахура Маздо ёрӣ расонида, дар ҷаҳони охираат вориди биҳишт шаванд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Dadestani Denig / translated by E. W. West. – Oxford : Oxford University Press, 1882. – (Sacred Books of the East).
2. Denkard / translated by E. W. West. – Oxford : Oxford University Press, 1897. – (Sacred Books of the East).
3. Madigani Hazar Dadistan / translated by Anahit Perikhanian. – New York : Mazda Publishers : Columbia University, 1997.
4. Авесто, Ясно, хоти 16. (Примечание: для священных текстов без полных выходных данных описание остается кратким).

5. Баёнӣ, Ш. Дин ва давлат дар асри Сосонӣ / Ширин Баёнӣ. – Техрон : Чом, 1380 [2001].
6. Баҳор, М. Пажӯҳише дар асотири Эрон / Меҳрдод Баҳор. – Техрон : Тӯс, 1362 [1983].
7. Бойс, М. Чакидаи таърихи кеши Зардушт / Мэри Бойс ; тарҷумаи Ҳумоюни Санъатизода. – Техрон : Сафиалишоҳ, 1377 [1998].
8. Гиршман, Р. Эрон аз оғоз то ислом / Роман Гиршман ; тарҷумаи Муҳаммад Муин. – Техрон : Амиркабир, 1372 [1993].
9. Ёршотир, Э. Таърихи Эрон аз Салевкиён то фурӯпошии давлати Сосониён (Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембрич) / Эҳсон Ёршотир ва дигарон ; тарҷумаи Ҳасан Анӯша. – Техрон : Амиркабир, 1377 [1998]. – Ҷилди 3, қисмати 2.
10. Маздопур, К. Овонависӣ ва тарҷумаи Шоист ва нашоист / Катоюн Маздопур. – Техрон : Мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1369 [1990].
11. Мазохирӣ, А. Хонаводаи эронӣ дар рӯзгори пеш аз ислом / Алиакбар Мазохирӣ ; тарҷумаи Абдуллоҳ Таваккул. – Техрон : Қатра, 1377 [1998].
12. Меҳрин Шуштарӣ, А. Кишвардорӣ ва ҷомеаи Эрон дар замони Сосониён / Аббос Меҳрин Шуштарӣ. – Техрон : Атоӣ, 1349 [1970].
13. Муин, М. Маздоясно ва адаби форсӣ / Муҳаммад Муин. – Техрон : Донишгоҳи Техрон, 1365 [1986].
14. Омстед, А. Т. Таърихи шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ / А. Т. Омстед ; тарҷумаи Муҳаммад Муқаддам. – Техрон : Амиркабир, 1372 [1993].
15. Рустами Шаҳзодӣ, М. Тарҷума ва гуфторе дар бораи Мотикони ҳазор дотистон / Мубад Рустами Шаҳзодӣ. – Техрон : Фурӯҳар, 1386 [2007].
16. Сегален, М. Ҷомеашиносии таърихии хонавода / Мартин Сегален ; тарҷумаи Ҳамид Илёсӣ. – Техрон : Нашри Марказ, 1380 [2001].
17. Тавассули, Н. Рӯзи зан дар Эрони бостон / Ноҳид Тавассули // Нашрияти Нофа. – 1387 [2008]. – № 45–46.
18. Фаррухрӯ, П. Зан дар Эрони бостон / Порсо Фаррухрӯ. – Техрон : Ширкати саҳомии офсет, 1364 [1985].
19. Ҳичозӣ, Б. Қойгоҳи зан дар Эрони бостон / Бунафша Ҳичозӣ. – Техрон : Қасидасаро, 1385 [2006].

СИЁСАТИ ҲУҚУҚИИ ИМПЕРАТОРИИ СОСОНИЁН НИСБАТИ ЗАНОН

Таҳқиқи сарчашмаҳои таърихии мансуб ба даврони Сосониён гувоҳӣ медиҳад, ки зан дар низомии иҷтимоии он замон соҳиби ҳуқуқи мустақил будааст. Тибқи муқаррароти китоби муқаддаси «Авесто», зану мард аз нигоҳи ҳуқуқӣ дар қойгоҳи баробар қарор дошта, дар матнҳои динӣ ҳеҷ гуна тафовуте миёни онҳо дида намешавад. Дар ҳар бахши «Авесто», ки аз мардон ёд шудааст, исми занон низ зикр гардида ва ҳамроҳи мардон мавриди ситоиш қарор гирифтаанд. Аз дидгоҳи ҳуқуқии он давр, падар ё сарпарастии хонавода наметавонист духтари худро ба хидматрасонӣ ё парастории иҷборӣ водор созад. Ҳангоми издивоҷ ризояти духтар шартӣ асосӣ маҳсуб меёфт ва сардори ойила ҳаққи ба таври маҷбурӣ ба шавҳар додани ӯро надошт. Баръакс, духтарон имкон доштанд, ки ҳатто бар хилофи майли падар пайванди зановуҷӣ банданд. Дар сурати фавти шавҳар, масъулияти роҳбарии хонавода ба зиммаи модар (қадбону) вогузор шуда, вай ҳаққи меросбариро пайдо мекард.

Вожаҳои калидӣ: зан, қонун, аҳди Сосониён, оини зардуштӣ, издивоҷ, талок.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродзода Аҳмадхон Амроҳон – доктори илмҳои таърих, директори Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ; Ҷавҳарӣ Мучибхон Одил – раиси кумитаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ, ойила ва ҳифзи саломатӣ, докторанти Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Тел.: (+992) 93-522-10-04.

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА ИМПЕРИИ САСАНИДОВ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Исследование исторических источников сасанидского периода свидетельствует о том, что женщина в социальной системе того времени обладала статусом независимого субъекта права. Согласно положениям священной книги «Авеста», мужчины и женщины занимали равное правовое положение; в религиозных текстах не наблюдается дискриминации по гендерному признаку. В каждом разделе «Авесты», где упоминаются мужчины, также фигурируют женщины, которые прославляются наравне с ними. С точки зрения права той эпохи, отец или глава семьи не имел полномочий принуждать дочь к обязательному служению или опеке. При вступлении в брак согласие девушки являлось основополагающим условием, и глава семьи не обладал правом выдавать её замуж по принуждению. Напротив, дочери имели право вступать в брак даже вопреки воле отца. В случае смерти супруга ответственность за руководство семьей переходила к матери (кадбану), которая также наделялась правом наследования.

Ключевые слова: женщина, закон, эпоха Сасанидов, зороастризм, брак, развод.

Сведения об авторах: Муродзода Ахмадхон Амрохон – доктор исторических наук, директор Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана (НАНТ); Джавхари Муджибхон Одил – председатель Комитета Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан по социальным вопросам, семьи и здравоохранения, докторант Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. телефон: (+992) 93-522-10-04.

LEGAL POLICY OF THE SASANIAN EMPIRE TOWARDS WOMEN

Research into historical sources of the Sasanian era demonstrates that women held the status of independent legal subjects within the social system of the time. According to the provisions of the sacred book, the Avesta, men and women occupied an equal legal standing, and no fundamental distinction is observed between them in the religious texts. In every section of the Avesta where men are mentioned, women are also cited and praised alongside them. From the legal perspective of that period, the father or guardian of the household could not compel a daughter into forced service or mandatory caregiving. In the context of marriage, the girl's consent was considered a primary condition, and the head of the family did not have the right to marry her off against her will. On the contrary, daughters had the autonomy to enter into marriage even contrary to the father's wishes. In the event of the husband's death, the responsibility for household leadership was transferred to the mother (kadbanu), who also acquired the right of inheritance.

Keywords: woman, law, Sasanian era, Zoroastrianism, marriage, divorce.

Information about the authors: Murodzoda Ahmadkhon – Doctor of Historical Sciences, Director of the Ahmad Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST); Javhari Mujibakhon Odil – Chairman of the Committee of the Majlisi namoyanagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan on social, family and health issues, doctoral student (PhD candidate) at the Tajik State University of Law, Business and Politics.

Tel: (+992) 93-522-10-04.

ФАЪОЛИЯТИ ҲАРБӢ-СИЁСИИ АБУАЛИИ ЧАҒОНӢ Д АР ИМПЕРАТОРИИ СОМОНИЁН

Мирзомуродова Г.М., Халилзода Д.Х.¹

Пас аз марги Абубакр Муҳаммад ибни Музаффар падари Абуалии Чағонӣ, амир Наср ибни Аҳмад Абуалиро ба Бухоро фаро хонд ва мақоми сипаҳсолории Хуросонро ба ӯ дод [2, ҷ.8, с. 356]. Аз фаъолият ва хидмати ин сипаҳсолор дар императории Сомониён нахустин бор дар рӯйдоди соли 922м. ёд кардаанд. Аз хидматҳои муҳими Абуалӣ пас аз расидан ба мақоми сипаҳсолорӣ, талоши ӯ барои сарқубии шӯришҳои дохилӣ буд. Аз ҷумла, ҳангоме, ки Чаъфар ибни Абуҷаъфар ибни Абудовуд-ҳокими Хуттал алайҳи Сомониёнро шӯриш намуд, Амир Наср ба Абуалӣ фармон дод, то ин ошӯбро сарқуб намояд. Абуалӣ ба Хуттал ҳучум намуда, ошӯбро сарқуб ва саркардаи он ҳокими Хуттал Чаъфарро асир ва ба Бухоро фиристод. Хидмати дигари Абуалӣ ин буд, ки ӯ Рай ва Исфаҳонро аз зери ҳукумати Оли Зиёриён озод намуда, ба ҳудудуи ҷуғрофиёии Сомониён ҳамроҳ намуд.

Абуалии Чағонӣ баъди оне, ки Макони Кокӣ бо забти Гургон алайҳи ҳукумати марказии Сомониён ошӯб намуд, Амир Наср барои сарқубии ӯ Абуалиро фиристод. Ӯ дар ҷанг ғолиб ва Мокон фирор кард [3, Ҷ. 2. с. 296]. Абуалӣ пас аз он ки ба Гургон даст ёфт, Иброҳим ибни Симҷурро ба аморати он ҷо нишонд.

Аз хидматҳои дигари қобили таваҷҷуҳи Абуалӣ дастёбии ӯ ба Рай буд. Султонҳои Оли Бӯя Имодуддавла ва Рукнуддавлаи Дайламӣ бо Абуалӣ барои ҷанг бо Вашмгир бо ҳадафи дастёбӣ бар Рай гуфтушунид намуданд ва умед доштанд, ки вилояти мазкур дар тобеияти онҳо мемонад. Бо истифода аз усули тактикийи ҷанги “гурез-ақибнишинии тактикӣ” Вашмгиру Моконро шикаст дод. Абуалӣ тире ба пешонии Мокон зада, ӯро кушта, Райро тасарруф намуда, ба дабири худ дастур дод, то хабар ба амир Наср II расонад. Искофӣ, ки надим буд, дар рӯи коғаз чунин навишт: «Ва аммо Мокон, пас монанди исми хеш гардид [нест шуд] ва боқӣ [амир] солим монд».

Шоёни зикр аст, ки пас аз ғавти амир Наср ибни Аҳмад, Абуалии Чағонӣ бо Вашмгир мусолиҳа кард [2, Ҷ. 2., с. 289], ба ин шарҳ ки ба ёрии Ҳасани Фирӯзон (амуи Мокони Кокӣ), амири Сорӣ бо Вашмгир ҷангид ва ӯро муҳосира намуд. Ба иллати сармои зимистон ва авзои номусоиди ҳаво, сипоҳиёни Вашмгир дар саҳтӣ қарор гирифтанд ва Вашмгир ночор тақозои сулҳ кард. Абуалӣ низ пазируфт ба ин шарт, ки яке аз писарони Вашмгир бо номи Солор ба унвони гаравгон назди Сомониён бимонад ва Вашмгир низ аз амири сомонӣ итоат кунад [30, с. 338].

Чунин тасмим боиси нороҳатии Ҳасани Фирӯзон шуд, чун ӯ гумон мекард, ки Абуалӣ пас аз пирӯзӣ бар Вашмгир, вилояти Райро ба вай медиҳад. Абуалӣ баъди фатҳи вилояти Рай ба Гургон рафт ва дар он ҷо хабари марги амир Наср ба вай расида, аз ин рӯ аз Гургон озими Нишопур шуд. Ҳасан Фирӯзон фурсатро истифода намуда, ба Абуалӣ ва лашқараш ҳамла намуда, лашқаргоҳи Абуалиро ғорат кард, ҳоҷибӣ ӯро кушт ва Солор фарзанди Вашмгирро асир намуда, Гургон, Домғон ва Семнонро тасарруф намуд. Абуалии Чағонӣ аз ин набард ҷони солим бадар бурд ва Вашмгир низ ба дасти Ҳасан асир шуд [5, Ҷ. 2. с. 7-8].

Пас аз марги Насри II, фарзандаш Нӯҳ ибни Наср (943-954) ба аморат расид ва ба «Амири Ҳамид» мулаққаб шуд [8, Ҷ. 1. с. 209]. Амири Ҳамид низ монанди падараш, пас аз расидан ба аморат Абуалии Чағониро ба сипаҳсолории Хуросон баргузид [10, с. 132].

Нақши Абуалии Чағонӣ дар ҳукумати Нӯҳ ибни Наср (943-954) бағоят бузург аст. Аз ҷумлаи онҳо, даргириҳо миёни Сомониён, Зиёриён ва Оли Бӯя бар барои вилояти Рай буд.

Аҳаммият ва мавқеияти шаҳри Рай чунон буд, ки амирони сомонӣ барои ҳифзи он доим дар мубориза қарор доштанд. Ба гуфтаи Абулфазли Байҳақӣ «Ҳазинаҳои Оли Сомон дар қори Рай 1. **Мирзомуродова Гулнора Мирзосаидовна** - унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав
Халилзода Давлаталӣ Халил - доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи Давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав..

мустағрақ шуд, ки Буалии Чағонӣ ва падараш муддате дароз он чо мерафтанд ва Райу Циболро мегирифтанд ва боз Оли Бӯя сохта меоманд ва эшонро метохтанд, то он гоҳ ки Чағонӣ ва писараш дар сари ин кор шуданд ва барафтанд» [11, с. 267]

Дар соли 943м. пас аз марги Насри дувуми Сомонӣ Вашмгири Зиёрӣ ба Рай ҳучум намуда, онро гирифт. Аммо истиқрори ӯ дар Рай чандон давом накард, зеро Ҳусайн Рукнуддавлаи Бӯя ба Рай ҳучум намуда, он шаҳро аз Вашмгир бозпас гирифта, пас аз он, бисёре аз сипоҳиёни Вашмгир аз Рукнуддавла амон хоستانд ва ба ин тартиб Рукнуддавла ба Рай мусаллат шуд.

Ин амр Нӯҳ ибни Насри Сомониро ба шиддат нороҳат кард ва вай Абуалиро дар соли 943м. фармони фатҳи Рай дод. Нуктаи муҳим ва қобили зикр ин аст, ки ҳангоме ки Абуалӣ аз сӯи амири Сомонӣ озими фатҳи Рай шуд, бар хилофи давраҳои пеш, ӯ дорои ихтиёроги зиёд набуд, чаро ки амир Нӯҳ ду нафарро маъмур кард, то Абуалиро дар ин ҷанг ҳамроҳӣ кунанд ва ин амали ӯ навъе маҳдудият барои Абуалӣ маҳсуб мешуд. Яке аз он ду маъмур, масъули бозрасиву назорат бар кори лашкар, ҳисобу китоби умури сипоҳиён ва дигаре, маъмури девони лашкар ва идораи молиёти он буд.

Аз тарафи дигар, ҳангоме ки Абуалӣ ба Бистом расид, бо сарпечии сипоҳиёни худ мувоҷеҳ шуд. Ҳатто иддае ба ҳамроҳи Мансур ибни Қаротекин озими фатҳи Гургон шуданд. Абуалӣ ба иллати заъфи сипоҳ шикаст хӯрд ва ба сӯи Нишопур ақибнишинӣ кард. Дар роҳи бозгашт амир Нӯҳ тайи фармоне Абуалиро ба ёрии Вашмгир фаро хонд, ки алайҳи Ҳасани Фирӯзон, ки Гургонро ишғол карда буд, набард мекард. Абуалӣ ва Вашмгир ба ёрии якдигар тавонистанд дар соли 944м. Гургонро фатҳ кунанд ва Ҳасани Фирӯзонро шикаст диҳанд. Пас аз он амир Нӯҳ дубора фармон дод, ки Абуалӣ ба Рай ҳучум барад ва онро бозпас бигирад ва сипоҳи фаровоне ҳамроҳи ӯ фиристод. Абуалӣ Рай ва навоҳии ғарбии он то ғарбии Цибол вилоятҳои Луристон, Курдистон, Наҳованд ва Диноварро ба қаламрави Сомониён ҳамроҳ намуд.

Пеш аз ин баён шуд, ки бимзадагии хулафои Аббосӣ аз пешрафти чашмгири вазироне чун Бармакиён мучиби азли ин вузаро ва гоҳ ҳазфу эъдомашон мешуд. Ба ҳамин гуна, амирони Сомонӣ ҳам, бо вучуди хидматҳои шоёнӣ Чоғониён дар ин давлат, ононро аз машоғили хеш ҳазф мекарданд; чунонки пас аз пирӯзиҳои густурдаи Абуалӣ ва сипоҳиён дар ғарб, бадхоҳон аз вай ба амир Нӯҳи Сомонӣ бадгӯӣ карданд ва боис шуданд, ки амир ӯро аз иморати Хуросон барканор ва Абуалӣ Иброҳим ибни Симчурро ба ҷои вай ба сипаҳсолории Хуросон дар Нишопур таъин намояд ва Абуалиро ба иморати вилоёти ғарбӣ таъин намояд.

Ҳангоме ки барканорӣ ӯ аз иморати Хуросон расид, Абуалӣ бисёр ранчидахотир ва ноумед шуд, чаро ки тасаввураш ин буд, ки амир Нӯҳ ӯро мавриди инояти хоси хеш қарор медиҳад. Тибқи иттилои Наршаҳӣ Абуалӣ дар ин бора гуфтааст: «Ман мулк бо вай рост кардам, лекин вай вилоят ба дигаре дод» [10, с. 117].

Бархе манобеъ дар таълили ин азл, аз иттиҳоди пинҳонии амир Нӯҳи Сомонӣ ва Оли Бӯя бар сари тасарруфи вилояти Рай сухан гуфтаанд. Гуфта шуда, ки амир Алӣ ибни Бӯяи Дайламӣ номае ба амири Сомонӣ навишт бо ин мазмун, ки агар амир Нӯҳ даст аз ҳимояти Абуалӣ бардорад, Алӣ ибни Бӯя солона сад ҳазор динар беш аз он чизе, ки Абуалӣ аз даромади Рай мепардозад. Рафтори амир Нӯҳ ибни Наср дар рафтор бо Абуалӣ боиси сукути шаҳри Бухоро шуд. Дар даврони ин амир, Хуросон дар остонаи шӯриши азиме алайҳи вай қарор гирифт. Ин рафтор баҳонае ба дасти муддаиёни қудрат дар даруни хонадони Сомонӣ дод, то шӯрише алайҳи амир Нӯҳ омода шаванд. Раҳбарии шӯришро Абуисҳоқ Иброҳим (амаки амир Нӯҳ) бар уҳда дошт. Вай, ки қаблан алайҳи бародараш Наср ҳам даст ба шӯриш зада буд, фурсатро ғанимат шумурд ва аз Бухоро ба Ироқ, Бағдод ва Мавсил рафт ва дар паноҳи Носируддавлаи Ҳамадонӣ қарор гирифт. Носируддавла ҳам ӯро ба сардорӣ гумошт.

Дар ин ҳангом Абуалӣ ва сипоҳиён тасмим гирифтанд бо Абуисҳоқ Иброҳим барои барканорӣ Нӯҳи дувум муттаҳид шаванд. Ба ин тартиб, номаҳое бо мазмуни байъат бо ӯ ва ҳимоят аз вай ба ӯ ирсол карданд. Абуисҳоқ Иброҳим низ ба даъвати онон посухи мусбат дод.

Иброҳим бо Носируддавла озими Бағдод шуданд, аммо халифа Мустанфӣ барканор шуда, ба ҷойи ӯ Мутеи Аббосӣ ба хилофат нишаст. Аз ин рӯ, Иброҳим ба самти Ҳамадон барои пайвастан ба Абуалӣ ҳаракат кард. Иброҳим ва Абуалӣ ба самти Рай ва Хуросон рафтанд. Дар роҳ Абуалӣ аз

иртиботу номанигории бародараш Абулаббос Фазл ибни Муҳаммад бо амир Нӯҳи Сомонӣ огаҳ шуд ва донист, ки бародараш алайҳи вай сар ба шӯриш бардоштааст. Пас бародараш Фазл ва низ намояндаи амир Нӯҳро, ки раиси девони лашкар буд, дастгир ва зиндонӣ кард ва худ ба Нишопур лашкар кашид. Дар соли 945м. набарде миёни сипоҳиёни амир Нӯҳ ва Абуалӣ дар Нишопур ба вуқӯъ пайваст, ки ба шикасти сипоҳи амир Нӯҳ мунҷар шуд. Дар соли баъд нерӯҳои Абуалӣ ба таъкиби нерӯҳои амир Нӯҳ ба Марв омаданд. Дар ин ноҳия бисёре аз нерӯҳои амири Сомонӣ ба сипоҳиёни Абуалӣ пайвастанд. Сипас ба Бухоро ҳамла карданд. Дар 846-947м. Бухоро сукут кард ва ба дасти нерӯҳои шӯришгарон афтод. Амир Нӯҳ ночор маркази давлатро раҳо кард ва ба Самарқанд рафт. Пас аз он, ҳамаи мардуми Бухоро бо Абуисҳоқ Иброҳим, амаки ӯ байъат карданд ва хутба ба номи Иброҳим хонда шуд. Бинобар ин, Абуалии Чоғонӣ бо кифоят ва тавонмандӣ тавонист қудратро дар даруни хонадони Сомонӣ мунтақил кунад, агарчи ин амр дер напойд.

Пас аз истилои дубораи Нӯҳ ибни Наср бар Бухоро соли 947м. вай чашмони амуи худ Иброҳим ва ду бародари худ Абуҷаъфар Муҳаммад ва Аҳмадро мил кашид ва сипоҳиёнро ба фармони худ даровард ва ба сомондеҳии умур пардохт. Дар тамоми ин муддат Абуалӣ ҳамчунон дар вилояти Чоғонӣ ба сар мебуд, то ин ки пас аз муддате дар ҳамин сол ба вай хабар расид, ки амир Нӯҳ дар тадоруки лашкаре азим аст, то ба ӯ ҳамла кунад. Абуалӣ низ сипоҳе таҷҳиз кард ва ба Балх ва аз он ҷо низ ба Бухоро фиристод. Амир Нӯҳ ҳам сипоҳе барои муқобила бо Абуалӣ фиристод. Абуалӣ пас аз ҳаракат аз Чоғонӣ ба Марв ва аз он ҷо ба Бухоро рафт ва соли 948м. дар набарди Хартано аз лашкари Нӯҳ шикаст хӯрд ва ба Чоғонӣ бозгашт, аммо даст аз шӯриш барнадошт ва барои ҷанг бо Сомонӣ ба лашкари азиме аз Чоғонӣ ба Тирмиз рафт ва пас аз убур аз Чайхун ба Гӯзгонон равона шуд ва дар Самангон ба фармонравои Хутталон пайваст. Эшон бо ҳам тавонистанд Тахористонро фатҳ кунанд.

Ҳангоме ки Абуалӣ дар Тахористон буд, хабар расид, ки лашкари Нӯҳ қасд дорад ба Чоғонӣ ҳамла кунад. Абуалӣ ба суръат барои муқобила бо сипоҳи амир Нӯҳ ба Чоғонӣ рафт ва он лашкаро муҳосира кард. Лашкариёни амир Нӯҳ вилояти Чоғонӣро ғорат ва қасрҳову хонаҳои Абуалиро вайрон карданд. Бо интишори ин хабар, амири Рошт, туркони Канчина (Кумиҷиён) ва фармонравои Хуттал сипоҳиёне ба ёрии Абуалӣ фиристоданд. Амири Чоғонӣ бо истифода аз ин нерӯи азими кӯмакӣ, роҳи баргашти сипоҳи Сомониро масдуд кард ва монё аз он шуд, ки ахбори Бухоро ба онҳо бирасад. Саранҷом миёни ду гурӯҳ муоҳидаи сулҳе барқарор шуд, ки бар асоси он қарор шуд Абулмузаффар Абдуллоҳ, писари Абуалӣ Чоғонӣ, ба унвони гаравгон ба Бухоро фиристода шавад. Ин сулҳ дар соли 949м. сурат гирифта, Абуалӣ пас аз ин сулҳ ба Чоғонӣ рафт ва аз ин таърих то соли 950м., ки дубора аз сӯи Нӯҳ ибни Наср ба сипаҳсолорӣ Хуросон мансуб шуд, дар Чоғонӣ ба сар бурд.

Дар даврони амир Нӯҳ Абуалӣ дар бархурди Сомонӣ бо Оли Бӯя ҳам нақш дошт. Сомонӣ ҳамеша ба бахше аз қаламрави Оли Бӯя, аз ҷумла вилояти Райро тахти тасарруф дароварда буданд. Он чизе ки аз воқеаҳои таърихӣ ва натиҷаи онҳо ба даст дорем, ин аст, ки аз ҷумлаи далели заъфу заволи Сомонӣ ҳамин набардҳои давомдор бо Оли Бӯя бар сари тасарруфи Рай буд, ки ин давлатро дар муқобил бо қабилаҳои шарқӣ нотавон сохта буд ва замимаи хучуми Қарохонӣ туркро фароҳам кард. Дар ҷанге, ки ҳудуди панҷ сол, аз 946м. то 950м. тӯл кашид, Мансур ибни Қаротекин- сипаҳсолори Хуросон бо Абумансур Муҳаммад ибни Абдурраззоқи Тӯсӣ ва муддате низ бо писарони Бӯя ба набард пардохта, ӯ дар соли 950м. аз набудани Рукнуддавла дар Рай истифода кард ва бар он ҷо тасаллут ёфт ва Кирмоншоҳу Исфаҳонро низ бар қаламрави худ афзуд ва дар муҳаррами 951м. аз Исфаҳон ба Рай бозгашт ва дар ҳамон ҷо вафот ёфт.

Пас аз он амир Нӯҳ Абуалиро бори дигар ба сипаҳсолорӣ Хуросон таъйин намуда, дар соли 952м. дастур дода шуд то Вашмгири Зиёро дар ҷанг бо Рукнуддавлаи Бӯиҳӣ ёрӣ кунад. Дар ин набард муҳосираи қалъаи Табарак зиёд ба тӯл анҷомид ва афзун бар он, маризии мусрӣ (бемории сироятӣ) ҳам дар миёни чорпоёни сипоҳи Сомонӣ хуруҷ кард. Абуалӣ бо Рукнуддавла сулҳ намуд. Пас аз музокираи намояндагони ду тараф, муқаррар шуд, ки Рукнуддавла солони дусад ҳазор динар ба Сомонӣ бипардозад.

Баъд аз он ки Абуалӣ пас аз имзои сулҳи мазкур ба Хуросон омад, Вашмгири Зиёро, ки ба ҳадаф нарасида буд, бо ирсоли нома ба амир Нӯҳ, Абуалӣ Чоғониро ба сустӣ дар ҷанг бо Рукнуд-

давла ва созиш бо ӯ муттаҳам кард. Амир Нӯҳ ҳам дар воқуниш ба ин мавзӯю Абуалиро аз сипаҳсолорӣ Хуросон барканор намуда, талошҳои Абуалӣ барои нишон додани бегуноҳии худ бо фирӯстодани гурӯҳе аз бузургон ва сарони лашкар назди амири Сомонӣ натиҷа надод ва амир Нӯҳ иморати Хуросонро ба Абусаид Бақр ибни Молики Фарғонӣ вогузор кард.

Баъди ин ҳолатҳо ва иттиҳом Абуалӣ ба Рукнуддавлаи Бӯя созиш намуда, дар паноҳи вай қарор гирифт. Сиёсати хориҷии Оли Бӯя ҳамин буд, ки ҳимояти афроди баландпояи норозӣ ва нерӯҳои барҷастаи низомии давлати Сомониро ба худ ҷалб намояд, ҳимояи Абуалии Чағонӣ низ қисме аз ин сиёсат буд. Абуалӣ низ ин пуштибониро пазируфт ва аз Рукнуддавла дархост кард, то аз халифа Мутиъи Аббосӣ (946-974) фармони иморати Хуросонро барои ӯ бигирад, ки натиҷа чунин ҳам шуд. Абуалии Чағонӣ соли 954м. идораи ҳарбии Хуросонро ба даст гирифт. Нахуст иқдоми ӯ ин забти Нишопур ва хондани хутба ба номи Мутеъи Аббосӣ буд. Ба ин тартиб Абуалӣ бо гирифтани фармони идораи ҳарбии Хуросон дубора зиди Нӯҳи Сомонӣ баромад.

Дар навбати худ Амир Нӯҳ на танҳо бар чунин фармону ҳукме аз ҷониби халифа эътибор надод, балки ба сарқубии Абуалӣ баромад. Аммо аҷал ба ӯ муҳлат надод ва бар асари беморӣ вафот ёфт. Манобеи таърихӣ даргузашти вайро дар рабиъуссонии соли 954м. зикр кардаанд.

Абуалӣ дар даврони ҳукумати Абдулмалик ибни Нӯҳ (954-961) пас аз даргузашти Нӯҳи II, ҷонишини вай шуд, зеро ӯ дар даҳсолагӣ ба иморат расида буд. Дар давраи аморати Абдулмалик, монанди аҳди ҳукумати падараш, раванди сиёсӣ-низомии давлати Сомонӣ ҳамчунон дар ҳолати ҳассос қарор дошт.

Абдулмалик низ монанди падараш бо судури фармоне Абуалиро аз сипаҳсолорӣ Хуросон озод намуда, Бақр ибни Моликро ҷонишини вай дар Хуросон сохт. Ёрони Абуалӣ, ки тавони муқобила бо сипоҳи Бақрро дар худ намедиданд, аз гирди ӯ пароканда шуданд. Абуалӣ ба ночор дубора ба дарбори Ҳасани Рукнуддавлаи Дайламӣ паноҳанда шуд. Дар ин миён Ҳасан ибни Бӯя аз ҳарчу марчи Хуросон истифода кард ва Абулфатҳ ибни Амиди вазирро бо гурӯҳе аз сипоҳиён барои ҷанг бо писари Мокон ба Исфаҳон эъзом кард. Абулфатҳ дар ин ҷанг писари Моконро шикаст дод ва вайро ба асорат гирифт ва Исфаҳон ба дасти ӯ афтод. Пас аз ин воқеа, Ҳасан ибни Бӯя қасд кард ба Гургон биравад ва ҳатто то Ҷоҷарм пеш рафт.

Ҳангоме ки ин хабар ба Абдулмалик ибни Нӯҳ расид, лашкареро ба кӯмаки Бақр ибни Молик ба Озодвор фирӯстод. Абуалии Чағонӣ ва Ҳасан ибни Бӯя, бо он ки дар муқобили сипоҳи амир Абдулмалик муқовимат карданд, коре аз пеш набурданд ва ба Табаристон рафтанд. Саранҷом ду тараф ба сулҳ ризоят доданд ва қарор шуд, ки Рукнуддавла солана дусад ҳазор динар ба Абдулмалик бидиҳад ва аз Рай даст кашад. Бар асари ин сулҳ душманиҳо аз байн рафт ва умури Хуросон назм ёфт. Халифа Мутеъи Аббосӣ бо шунидани хабари ин тавофуқ бисёр хашмгин шуд ва номае ба Ҳасани Бӯя навишт ва изҳори норизоиятӣ ва шикоят кард. Гардезӣ ба муҳолифати халифа бо чунин мусолиҳае ишора кардааст, дар ҳоле ки ибни Халдун муддаӣ шуда, ки бо ин сулҳ Оли Бӯя аз халифа маншури иморат барои Абдулмалик гирифтанд. Ба навиштаи Гардезӣ Рукнуддавла бо ҳамроҳии Абуалӣ ба Гургон рафт ва бидуни ҷанг вориди шаҳр шуд ва пас аз ин фатҳ Абуалӣ ба Рай бозгашт. Саранҷом дар соли 956м. Абуалии Чағонӣ ҳангоми эпидемияи вабо дар Рай ба ин мариҷи гирифтдор шуда, вафот намуд [6, с. 27].

Ҳузури Чағонӣ дар таърихи Хуросон бисёр бузург маҳсуб мешавад. Онҳо бо мавқеияти барҷастаи худ дар ҳокимияти сиёсии Сомонӣ ва ба унвони сипаҳсолорони кулли Хуросон, ба дафъи шӯришҳо пардохтанд ва қаламрави Сомонӣро густариш доданд. Аммо қадршиносӣ накардан аз хидматҳои шоистаи онон ва ба вижа носипосии амир Нӯҳи II Сомонӣ дар баробари хидматҳои Абуалии Чағонӣ ва сипас барканорӣ сиёсиву низомии онон боис шуд, ки қудратҳои деҳқон аз ариқои қудрати низомӣ ба зер оянд ва аз байн бираванд. Ҳамин омил ҳам аз омилҳои муҳими сукути давлати Сомонӣ ба шумор меравад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Ибни Асир А. Ал-Лубоб фӣ таҳзиб ал-ансоб / таҳти таҳрири Ҳ. Қудсӣ. – Қоҳира, 1976.
2. Ибни Исфандиёр, М. Таърихи Табаристон / тасҳеҳи А. Иқбол; ба эҳтимоми М. Рамазонӣ. – Техрон: Падидаи Ховар, 1987.

3. Ибни Ҳавқал, М. Сурат-ул-арз / тарҷумаи Ҷ. Шиор. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1966.
4. Ибни Хурдодбех. Ал-Масолик ва-л-мамолик. – Лейден: Брилл, 1967.
5. Абуалӣ Мискавайх. Таҷориб-ул-умам. – Миср: Ширкат-ут-тамаддун ас-саноия, 1914.
6. Авфӣ, Муҳаммад. Тазкираи Лубоб-ул-албоб / Муҳаммад Авфӣ. Бо муқаддимаи М. Қазвинӣ; таҳти таҳрири С. Нафисӣ. – Техрон: Фаҳри Розӣ, 1982.
7. Ле Стренч, Г. Чуғрофиёи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ / Г. Ле Стренч. Тарҷумаи М. Ирфон. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1985.
8. Мирхонд, М. Таърихи Равзат-ус-сафо / М. Мирхонд. Таҳти таҳрири Р. Ҳидоят. – Техрон: Хайём, 1960.
9. Низомӣ, А. Чор мақола / А. Низомӣ. Тасҳеҳи М. Қазвинӣ; ба эҳтимоми М. Муин. – Техрон: Чомӣ, 2004.
10. Наршаҳӣ А.. Таърихи Бухоро / А. Наршаҳӣ. – Душанбе. 2007
11. Байҳақӣ М.. Таърихи Байҳақӣ / М. Байҳақӣ. Тасҳеҳи Али Акбар Аёз. – Машҳад: Донишгоҳи Машҳад, 1357.

ФАЪОЛИЯТИ ҲАРБӢ-СИЁСИИ АБУАЛИИ ЧАҒОНӢ ДАР ИМПЕРАТОРИИ СОМОНИЁН

Дар мақолаи мазкур масъалаи ҷойгоҳи сиёсӣ ва ҳарбии Абуалии Чағонӣ дар императории Сомониён мавриди пажӯҳиш сурат гирифтааст. Ин саркардаи ҳарбӣ бо расидан ба умури ҳарбӣ аз хонадони сарварони Чағониён будааст. Кордонӣ ва лаёқати ӯ сабаб шудааст, ки ӯ дар мақомҳои гуногун, аз ҷумла сипаҳсолори Хуросон аз ҷониби Сомониён таъйин гардад. Боиси тазаккур аст, ки гарчанде дар хонадони Сомониён нисбат ба иттиҳом сурат гирифта бошад ҳам, аммо ӯ тавоништааст бо иқдоми худ дубора ба дарбор наздик шавад.

Калидвожаҳо: Абуалии Чағонӣ, сипаҳсолор, лашкар, Сомониён, ҷанг, Рай, Гургон, Насри II, Хуросон,

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзомуродова Гулнора Мирзосаидовна – унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел.: (+992) 002-02-02-66.

Халилзода Давлаталӣ Халил – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи Давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел.: (+992) 919-36-35-44.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АБУ АЛИ ЧАГАНИ В ИМПЕРИИ САМАНИДОВ

В данной статье исследуется вопрос политического и военного статуса Абу Али Чагани в империи Саманидов. Будучи выходцем из династии правителей Чаганиана, этот военачальник достиг значительных высот в военном управлении. Его компетентность и способности стали причиной назначения Саманидами на различные высокие посты, в том числе на должность сипахсалара (главнокомандующего) Хорасана. Стоит отметить, что, несмотря на обвинения и интриги внутри династии Саманидов, он сумел благодаря своим действиям вновь сблизиться с двором.

Ключевые слова: Абу Али Чагани, сипахсалар, армия, Саманиды, война, Рей, Гурган, Наср II.

Сведения об авторах: Мирзомуродова Гулнора Мирзосаидовна – соискатель кафедры истории таджикского народа Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел.: (+992) 002-02-02-66; Халилзода Давлаталӣ Халил – доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел.: (+992) 919-36-35-44.

MILITARY AND POLITICAL ACTIVITIES OF ABU ALI CHAGHANI IN THE SAMANID EMPIRE

Abstract: This article examines the political and military role of Abu Ali Chaghani within the

Samanid Empire. A military leader hailing from the ruling house of Chaghaniyan, he rose to prominence in military affairs. His professionalism and talent led to his appointment by the Samanids to various high-ranking positions, including the Sipahsalar (Commander-in-Chief) of Khorasan. It is noteworthy that despite facing accusations and tensions within the Samanid court, he managed to restore his proximity to the throne through his strategic actions.

Key words: Abu Ali Chaghani, sipahsalar, army, Samanids, war, Rayy, Gorgan, Nasr II.

Information about the authors: Mirzomurodova Gulnora Mirzosaidovna– Applicant of the Department of History of the Tajik People at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Phone: (+992) 002-02-02-66; Khalilzoda Davlatoli Khalil – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav.

Phone: (+992) 919-36-35-44.

ТАЪСИРИ РАВАНДИ ҶАҲОНИШАВӢ БА ТАӢИРӢБИИ СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕАИ ТОҶИКИСТОНӢ

Бедилзода Ҳ. К. , Файзализода М.¹

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун зухуроти системавии асри XXI моделҳои анъанавии соҳибхитиёрии давлатиро тағйир дода, барои низомҳои сиёсии кишварҳои рӯ ба инкишоф мушкilotи нав эҷод мекунад. Ин мушкilot махсусан дар фазои пасошуравӣ, ки дар он равандҳои миллатсозӣ бо ҳамгирӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ва фазои иттилоотӣ рост омадаанд, муҳим аст. Осӣи Марказӣ, ки дар чорроҳаи манфиатҳои геополитикӣ ҷойгир аст, омезиши модернизатсияи босуръат ва устувории ниҳодҳои анъанавиро нишон медиҳад. Дар ин замина, омӯзиши таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи муҳими таҳқиқотӣ мебошад, зеро системаи сиёсии кишвар дар шароити таъсирпазирии мутақобилаи хусусиятҳои иҷтимоию фарҳангӣ ва ангеҷаҳои ҷаҳонишавии беруна рушд мекунад. Ҷараёнҳои иқтисодии фаромиллӣ ва таъсири идеологӣ механизмҳои идоракунии давлатиро дар минтақа ба таври назаррас тағйир медиҳанд. Чунин тамоюлот мутобикқозии доимии ниҳодҳои сиёсиро талаб мекунад. Дар ҳоле ки дар солҳои 1990-ум мушкilotи асосӣ ташаккули сохторҳои асосии давлатӣ буд, марҳалаи кунунӣ бо зарурати ҳифзи низоми мавҷуда аз таъсири харобиовари беруна тавсиф мешавад. Мушкilotи асосӣ бо масъалаи ёфтани тавозун байни кушода будан ба ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ҳифзи фазои сиёсии миллӣ алоқаманд мебошад. Чунин ҳолат дар шароити Тоҷикистон, ки анъанаҳои таърихӣ идоракунии дорад ва аз ҷониби дигар бо шаклҳои нави таҳдидҳои фаромарзӣ рӯ ба рӯ мешаванд, зоҳир мешавад.

Системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар хусусияти хоси рушди иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии худ дар баробари равандҳои ҷаҳонишавӣ осебпазирии муайян дорад. Аз як тараф, кишвар ба муҳочирати меҳнатӣ ва сармоягузориҳои хоричӣ таъя мекунад, ки хатари ноустувории иқтисодиро ҳангоми тағйирёбии шароити бозори ҷаҳонӣ ба вучуд меорад. Аз тарафи дигар, кушода будан ба ҷараёнҳои иттилоотӣ воридшавии арзишҳо ва меъёрҳои идеологии бегонаро имконпазир мекунад. Шабакаҳои фаромарзии созмонҳои экстремистӣ, ки аз технологияҳои муосирӣ коммуникатсионӣ барои ноором кардани вазъияти сиёсӣ истифода мебаранд, хатари хосеро ба вучуд меоранд. Ин вобастагии духӯра барои амнияти миллӣ мушкilotҳои гуногун эҷод мекунад. Ҷаҳонишавии иқтисодӣ, ки дар ҳамгироии Тоҷикистон ба занҷираҳои иқтисодии ҷаҳонӣ зоҳир мешавад, барои суботи сиёсӣ низ баъзан вақт монеаҳои гуногун ба вучуд меоварад. Аз як тараф, он ба навсозии технологӣ ва афзоиши шуқуфой мусоидат мекунад, аз тарафи дигар, он вобастагиро аз шароити беруна афзоиш медиҳад ва соҳибхитиёриро дар қабули қарорҳои стратегӣ маҳдуд мекунад. Ҷаҳонишавии фарҳангӣ, ки тавассути паҳншавии арзишҳои ғарбӣ зоҳир мешавад, ба асосҳои анъанавии ҷомеаи тоҷик метавонад то андозае таъсири манфӣ расонад. Чунин омезиши фарҳангӣ мушкilotи нигоҳ доштани суботи сиёсиро дар шароити имрӯза то андозае мураккаб мегардонад.

Аҳамияти омӯзиши ин масъала бо назардошти вазъияти бӯҳронии солҳои 2023-2024, ки бо шиддат гирифтани низоҷҳои минтақавӣ ва тағйири муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ тавсиф мешавад, боз ҳам бештар мешавад. Пандемияи COVID-19 ва оқибатҳои он осебпазирии моделҳои мавҷудаи ҳамкориҳои байналмилалиро нишон доданд ва давлатҳоро маҷбур карданд, ки стратегияҳои амнияти миллии худро аз нав дида бароянд. Барои Тоҷикистон, ки дар чорроҳаи манфиатҳои қудратҳои бузурги ҷаҳонӣ ҷойгир аст, чунин тамоюлот таҳдиду хатарҳои нав эҷод мекунанд. Дар чунин шароит таҳияи механизмҳои мутобикқаванда барои ҳифзи системаи сиёсӣ ба як зарурати стратегӣ табдил ёфта, дурнамои рушди миллиро муайян мекунад. Мушкilotи муосир чихати таҳлили устувории системаҳои сиёсӣ дар шароити нооромии ҷаҳонӣ равиши байнифанниро низ талаб мекунанд. Омӯзиши равандҳои мазкур имкон медиҳад, ки вазъияти умумӣ ва омилҳои мушаххаси таъмини устуворӣ муайян карда шавад.

1. Бедилзода Ҳусайн Кабут – Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинов Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;

Файзализода Шамсиддин Мирзозалӣ – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар заминаи назарияи неолибералии ҷаҳонишавӣ нақши механизмҳои бозорӣ дар раванди тағйирпазирии системаҳои сиёсӣ таъкид мегардад ва ба коҳиши даҳлати ҳукумат ва афзоиши вобастагии иқтисодӣ ишора мекунад. Тибқи фарзияҳои назарияи мазкур, либерализатсияи тичорат ва ҷараёнҳои молиявӣ ҳамгироии ниҳодҳои сиёсӣ ва арзишҳои демократии кишварҳои гуногуни оламро имконпазир мегардонанд. Аммо, мунаққидон қайд мекунанд, ки чунин равандҳо метавонанд тавассути ҷорӣ кардани стандартҳои беруна ба коҳиши истиқлолияти миллӣ оварда расонанд. Пайравони назарияи системаҳои ҷаҳонӣ, аз ҷумла И. Валлерстайн ҷаҳонишавиро ҳамчун раванди таърихӣ ташаккули сохтори иерархии «марказ-периферия» мешуморад, ки дар он давлатҳои бартаридошта қоидаҳои ҳамкорӣ сиёсиро муайян мекунанд. Дар доираи таълимоти мазкур системаҳои сиёсии миллии кишварҳои периферия таҳти таъсири омилҳои берунаи иқтисодӣ ва геополитикӣ тағйир меёбанд. Устувории ниҳодҳои сиёсӣ аз қобилияти мутобик шудан ба шароити тағйирёбандаи низомӣ ҷаҳонӣ вобаста аст. Пайдоиши баҳсҳои илмӣ дар бораи ин падида бо қўшишҳои тағйир додани вазъияти сиёсӣ тавассути демократияи бисёрҷизбӣ, сармоядорӣ бозорӣ ва ислоҳоти бахшҳои адлия ва амният дар кишварҳои ба монанди Ироқ, Афғонистон, Серра-Леоне ва дигарон алоқаманд аст [6, с. 370]. Таҳқиқоти эмпирикӣ маҳдудияти моделҳои умумиро ошкор карданд ва зарурати ба назар гирифтани хусусиятҳои фарҳанги сиёсии маҳаллиро нишон доданд. Ин ҳолат андешаеро, ки гӯё низомҳои сиёсӣ дар заминаи ҷаҳонишавӣ ногузир ба ҳам меоянд, зеро суол мебарад.

Концепсияи «идоракунии ҷаҳонӣ» эҷоди механизмҳои фаромиллиро барои танзими равандҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки аз марзҳои анъанавии давлатӣ берун мераванд, пешбинӣ мекунад. Тарафдорони он изҳор мекунанд, ки зарурати чунин ниҳодҳо аз сабаби мушкилоти афзоишдаи фаромарзӣ, ки ҳалли муштарақро талаб мекунанд, ба вучуд меояд. Аммо, татбиқи ин модел ба мушкилоти қонуният ва набудани намоёндагӣ рӯ ба рӯ мешавад. Ҷаҳонишавии сиёсӣ тартиботи ҷаҳони муосирро тағйир медиҳад, шаклҳои классикӣ давлатдорӣ миллиро аз нав барқарор мекунад ва муносибатҳои сиёсии байналмилалиро аз нав месозад [5, с. 21]. Чунин ҳолат дар байни меъёрҳои умумиҷаҳонӣ ва анъанаҳои сиёсии миллӣ бархӯрди шадидро ба вучуд меорад. Ин зиддият махсусан дар масъалаҳои соҳибхотӣ ва даҳлат нақардан ба қорҳои дохилӣ шадидтар мешавад. Ниҳодҳои идоракунии ҷаҳонӣ, ба монанди СУС ё ХБА, аксар вақт барои афзолият додан ба манфиатҳои кишварҳои пешрафта ва ба инобат нагирифтани ниёзҳои кишварҳои рӯ ба инкишоф таъкид карда мешаванд. Ин гуна нобаробарии таъсиррасонӣ боиси мутобикшавии системаҳои сиёсии миллӣ на тавассути қабули ихтиёрӣ, балки таҳти фишори беруна мегардад. Ин барои устувории ниҳодҳои анъанавии сиёсӣ хавфи хатарҳои гуногун эҷод мекунад.

Дар адабиёти илмӣ мафҳумҳои «ҳамгирӣ» ва «ҷаҳонишавӣ» ба назардошти масъалаҳои зерин таҳлил карда мешаванд: ҷаҳонишавӣ ҳамчун марҳалаи рушди иҷтимоӣ, ки ҳамгироии минтақавии кишварҳоро иваз мекунад, баррасӣ мешавад; ҷаҳонишавӣ марҳалаи сифатан нави ҳамгирӣ (охири асри XX - аввали асри XXI) ҳисобида мешавад [4, с. 3]. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳамгироии иқтисодӣ вобаста ба зарфияти мутобикшавии низом метавонад суботи сиёсиро ҳам тақвият диҳад ва ҳам суст кунад. Кишварҳое, ки институтҳои устувор доранд, ба таъсири беруна устувории бештар нишон медиҳанд. Давлатҳои пасошуравӣ самтҳои гуногуни рушдро нишон медиҳанд, ки бо мероси таърихӣ ва мавқеи геополитикӣ худ муайян карда мешаванд.

Давлатҳои пасошуравӣ бо зарурати мутобик кардани ниҳодҳои идоракунии худ ба мушкилоти ҷаҳонӣ дар заминаи тағйироти сиёсии тадриҷӣ рӯ ба рӯ ҳастанд. Нопурра будани равандҳои гузарии холиғоҳҳои институтсионалиро ба вучуд меорад ва чунин ҳолат осебпазирии системаҳои сиёсиро ба таъсири беруна афзоиш медиҳад. Ҷамоҳангсозии талаботи равандҳои ҳамгироии ҷаҳонӣ бо хусусиятҳои миллии сохтмони давлатӣ мушкилоти хосеро ба миён меорад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд омилҳои асосии хавфро метавон муайян кард, ки осебпазирии аҳолиро ба ақидаҳои экстремистӣ ва амалҳои зӯрварӣ афзоиш медиҳанд, ки инро таҳқиқоти мавҷуда ва арзёбии қоршиносон тасдиқ мекунанд [1, с. 114]. Мутобикшавии институтсионалӣ бо зарурати ҳалли ҳамзамони мушкилоти навсозӣ ва нигоҳдории идоракунӣ мураккаб мегардад. Ҳамкорӣ бисёрҷизбӣ бо созмонҳои байналмилалӣ таҳияи механизмҳои нави ҷамоҳангсозиро байни шохаҳои ҳокимият талаб мекунад. Ҳамгироии нобаробари бахшҳои гуногуни давлатӣ ба равандҳои ҷаҳонӣ номутавозинӣ дар рушди низомӣ сиёсиро ба вучуд меорад. Ин махсусан барои

кишварҳое, ки иқтисодиёти давраи гузариш доранд ва дар онҳо ислоҳот аксар вақт бо баъзе монеаҳои беруна дучор мешаванд, муҳим аст.

Мероси таърихӣ фарҳанги сиёсии шуравӣ ба дарки равандҳои ҷаҳонишавӣ дар минтақа таъсири назаррас мерасонад. Моделҳои идоракунии марказонидашуда, ки дар давраи шуравӣ ташаққули ёфтаанд, фишангҳои маърифатиро барои тафсири тамоюлҳои муносири байналмилалӣ эҷод мекунанд. Ин дар муносибати эҳтиёткорона нисбат ба ниҳодҳои демократии услубӣ ғарбӣ ва афзалияти қабули қарорҳои дастаҷамъона зоҳир мешавад. Тағйири амалияҳои сиёсӣ мувофиқи қолабҳои мавҷудаи фарҳанги маъмури сурат мегирад. Идомаи кадрҳо дар дастгоҳи давлатӣ ба инерсияи муайян дар посух додан ба мушкилоти ҷаҳонӣ мусоидат мекунанд. Анъанаҳои тобеияти иерархӣ ва қудрати амудӣ ба суръати мутобиқшавӣ ба сохторҳои шабакавии идоракунии муосир таъсир мерасонанд. Дарки соҳибхитиёрӣ тавассути таҷрибаи шуравӣ имкон медиҳад, ки масъалаҳои даҳолати беруна муайян карда шаванд.

Омилҳои иқтисодии ҷаҳонишавӣ дар ташаққули элитаҳои нави сиёсии фазои пасошуравӣ нақши калидӣ мебозанд. Ҳамгирӣ ба низомҳои молиявии ҷаҳонӣ барои пайдоиши доираҳои тичоратии фаромиллӣ, ки ба равандҳои сиёсӣ таъсир мерасонанд, заминаҳои мусоид фароҳам меорад. Дастрасӣ ба бозорҳои байналмилалӣ сармоя ба як захираи муҳими гурӯҳҳои элитарӣ табдил меёбад. Ин боиси аз нав тақсим кардани қудрат ба манфиати субъектҳои ба иқтисодиёт нигаронидашуда мегардад. Ҷараёнҳои муҳоҷират ва интиқоли технологияҳо ба пайдоиши марказҳои нави таъсиррасонӣ, ки ба муассисаҳои анъанавӣ сиёсӣ ҳамчун алтернатива мебошанд, мусоидат мекунанд. Модели элитаи гибридӣ пайдо мешавад, ки захираҳои маъмуриро бо сармояи иқтисодӣ муттаҳид мекунанд. Вобастагии иқтисодии хориҷӣ аз бозингарони ҷаҳонӣ ба омиле табдил меёбад, ки садоқати сиёсии гурӯҳҳои муайяно ифода мекунанд. Ин равандҳо махсусан дар кишварҳое ба назар мерасанд, ки иқтисодиёти ба захираҳо асосёфта доранд.

Таъсири мутақобилаи арзишҳои анъанавӣ ва тамоюлҳои сиёсии ҷаҳонӣ дар Осиёи Марказӣ номутавазин сурат мегиранд. Қабули арзишҳои ғарбӣ дар байни гурӯҳҳои этникӣ ва миллатҳо ҳашии гурӯҳҳои дигарро ба бор меорад, ки аз он исломи радикалӣ моҳирона истифода мебаранд. Хоҳиши ҳифзи ҳувияти фарҳангӣ ғайриҷашмдошт ҳамчун пояи идеологӣ хидмат карда, барои гурӯҳҳо ва ҳаракатҳои террористӣ боз як баҳонаи дигар мешаванд [3, с. 28]. Ин падида барои системаҳои сиёсӣ, ки маҷбуранд тавозуни модернизатсия ва ҳифзи пояҳои анъанавиро таъмин кунанд, мушкилоти иловагӣ эҷод мекунанд. Хусусиятҳои динӣ ва этнофарҳангии минтақа дарки мушаххаси ниҳодҳои демократиро муайян мекунанд. Кӯшишҳои истифодаи мустақими моделҳои ғарбӣ бидуни ба назар гирифтани хусусиятҳои маҳаллӣ боиси афзоиши шиддати иҷтимоӣ мегардад. Ҳамзамон, шӯҳиди мутобиқшавии унсурҳои алоҳидаи идоракунии ҷаҳонӣ тавассути таҷрибаҳои анъанавӣ низ гардидан мумкин аст.

Тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон дар давраи ҷаҳонишавӣ ба баррасии шароити иҷтимоӣ иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омодагии он ба мушкилоти ҷаҳонишавӣ рабт доррад. Ҷаҳонишавӣ ҳамчун як падидаи фарогири иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба ниҳодҳои сиёсӣ давлатҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъсири амиқ мерасонад. Ин раванд, ки бо робитаҳои зичи байни кишварҳо ва фарҳангҳо тавсиф меёбад, дар Тоҷикистон зарурати мутобиқшавӣ ва тағйир додани усулҳои идоракуниро ба миён овардааст. Тағйирёбии системаи сиёсӣ дар ин шароит аз як тараф, ҷараёни табиӣ воқуниш ба таҳдидҳо ва имкониятҳои ҷаҳонишавӣ бошад, аз тарафи дигар, кӯшиши таҳкими истиқлолият ва ҳувияти миллӣ.

Дар ин замина, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳалаи гузариш қарор дорад, бояд ба масъалаҳои иқтисодӣ бозоргонӣ, рушди демократия ва таъмини суботи сиёсӣ диққати ҷиддӣ диҳад. Азбаски иқтисодиёти Тоҷикистон аз ҷиҳати сохторӣ вобаста ба воридот аст, ҷаҳонишавӣ метавонад ҳатарҳое, аз қабили рақобати шадид, нобаробарии иҷтимоӣ ва бухронҳои молиявиро ба вучуд оварда. Аз ин рӯ, тағйири низоми сиёсӣ бояд ба эҷоди шароитҳои мусоид барои рушди иқтисодиёт, ҳимояи истехсолкунандагони ватанӣ ва ҷалби сармоягузори хориҷӣ карда шавад.

Ҳамзамон, ҷаҳонишавӣ имкониятҳои навро барои рушди демократия ва таҳкими ҷомеаи шахрвандӣ фароҳам меорад. Тоҷикистон бояд аз ин имкониятҳо баҳра бурда, институтҳои демократиро тақвият диҳад, ҳуқуқи инсонро таъмин созад ва шаффофияти давлатиро баланд бардорад. Ин раванд бояд бо дарназардошти хусусиятҳои миллии кишвар ва арзишҳои фаҳаангӣ амалӣ

карда шавад, то ки ҷомеа ба тағйирот омада бошад ва эҳсоси бегонагӣ ва норозигӣ ба вучуд наояд. Муҳимияти дигари тағйирёбии системаи сиёсӣ дар Тоҷикистон ин таъмини суботи сиёсӣ ва пешгирии низоъҳо мебошад. Ҷаҳонишавӣ метавонад боиси авҷ гирифтани муҳолифатҳои динӣ этникӣ ва сиёсӣ гардад. Аз ин рӯ, давлат бояд сиёсати хирадмандонаро пеш гирад, ки ба ҳафзи сулҳ ва субот, таъмини адолат ва баробарӣ, ҳалли мусолимадомези мушкilot ва рушди фарҳанги таҳаммулпазирӣ равона карда шудааст.

Дар маҷмуъ, тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон дар давраи ҷаҳонишавӣ вазифаи мураккаб ва бисёрҷанбаест, ки аз давлат, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳар як шаҳрванд масъулияти бузургро талаб мекунад.

Муваффақияти ин раванд аз омодагии Тоҷикистон ба мушкilotи ҷаҳонишавӣ, аз қабилӣ рақобати иқтисодӣ, нобаробарии иҷтимоӣ, хатарҳои амниятӣ ва таъсири фарҳанги вобаста аст. Новобаста аз ҳама мушкilotи иқтисодӣ, Тоҷикистон бояд дар фазои иқтисодии ҷаҳонӣ роҳҳои худтатбиқкунии иқтисодиро пайдо кунад ва мавқеи муайяноро ишғол намояд.

Имрӯз, истеҳсолоти ҷаҳонӣ таҳассуснок гардонидани шудааст. Ҳар як кишвар ба истеҳсоли маҳсулот таҳассус дорад. Агар, масалан, Аврупои Ғарбиро гирем, мебинем, ки соҳаи кишоварзӣ асоси рушди иқтисоди Испанияро ташкил медиҳад, Нидерландия як истеҳсолакунандаи ҷаҳонӣ дар тичорати гул аст, иқтисоди Юнон ба сайёҳӣ ва ғайра асос ёфтааст.

Дар Осиё низ тақсимоти меҳнат ба назар мерасад. Чин ба истеҳсоли электроники ва лавозимоти рӯзгор тавачҷуҳ намуда, Ҷопон дар истеҳсоли технологияҳои пешрафта ва автоматикунони саноатӣ пешсаф аст. Ҳиндустон дар соҳаи хидматрасонии иттилоотӣ ва дорусозӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар Амирикои Шимолӣ, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико истеҳсоли технологияҳои навтарин, молия ва хидматрасониҳои инноватсионӣ нақши калидиро мебозад. Канада бо захираҳои табиӣ худ, аз ҷумла нафт, газ ва маъданҳои фойданок машҳур аст. Мексика дар истеҳсоли маҳсулоти истеъмолӣ ва қисмҳои автомобилӣ таҳассус дорад.

Ин тақсимоти байналмилалӣ меҳнат ба кишварҳои имкон медиҳад, ки захираҳои худро самаранок истифода бурда, дар соҳаҳои, ки бартарии нисбӣ доранд, тамаркуз кунанд. Чунин таҳассус имконияти баланд бардоштани ҳосилнокиро фароҳам оварда, ба афзоиши иқтисодии ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Аммо дар айни замон, вобастагии аз ҳад зиёд ба як соҳаи мушаххас метавонад кишварҳоро осебпазир гардонад. Тағйирёбии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, бӯҳронҳои иқтисодӣ ё тағйироти технологӣ метавонанд ба иқтисоди кишварҳое, ки танҳо ба як намуди маҳсулот ё хидмат таъҷҷуҳ мекунанд, таъсири манфӣ расонанд. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки кишварҳо иқтисодии худро диверсификатсия намуда, ба рушди соҳаҳои гуногун тавачҷуҳ зоҳир кунанд. Ин имкон медиҳад, ки устувории иқтисодӣ таъмин гардида, аз таъсири манфии омилҳои беруна пешгирӣ карда шавад.

Ин ҳама зарурияти маҳсусгардонии Тоҷикистонро дар иқтисоди ҷаҳонӣ истеҳсолот тақозо менамояд. Аз ин нуқтаи назар, самтҳои муайяне вучуд доранд, ки ҳатто дар шароити иқтисодии неоколониалӣ, рушди иқтисодӣ ва неқӯаҳволии шаҳрвандони Тоҷикистонро таъмин менамояд. Ин маҳсусгардонӣ бояд, пеш аз ҳама, дар соҳаҳои сурат гирад, ки Тоҷикистон дорои бартариҳои муқоисавӣ мебошад. Захираҳои гидроэнергетикӣ, захираҳои минералӣ, иқлими мусоид барои кишоварзӣ ва мавҷудияти қувви қорӣ нисбатан арзон аз ҷумлаи ин бартариҳо ба шумор мераванд. Тавачҷуҳ ба истеҳсоли нерӯи барқ ва коркарди маъданҳо, инчунин парвариши маҳсулоти кишоварзӣ, ки дар бозорҳои ҷаҳонӣ талабот доранд, метавонад Тоҷикистонро ба як бозигари назаррас дар иқтисоди ҷаҳонӣ табдил диҳад.

Аммо барои расидан ба ин ҳадафҳо як қатор чорабиниҳои муҳимро амалӣ кардан зарур аст. Инҳо дар бар мегиранд: ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, беҳтар намудани инфрасохтор, баланд бардоштани сатҳи таҳсилот ва омӯзиши кадрҳо, инчунин таҳия ва татбиқи сиёсати мусоиди давлатӣ, ки ба рушди соҳибқорӣ ва рақобат мусоидат мекунад. Бе ин чорабиниҳо, маҳсусгардонӣ метавонад ба як василаи дигари истисмори захираҳои Тоҷикистон табдил ёбад. Ғайр аз ин, муҳим аст, ки дар раванди маҳсусгардонӣ манфиатҳои тамоми шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар гирифта шаванд. Фоида аз истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир набояд танҳо ба дасти як гурӯҳи хурди шахсон расад, балаки бояд барои беҳтар намудани сатҳи зиндагии тамоми мардум, рушди соҳаҳои иҷтимоӣ ва таъмини суботи сиёсӣ равона карда шавад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ Тоҷикистон наметавонад худро аз равандҳои иқтисодии ҷаҳонӣ канор гирад. Аммо, он метавонад ва бояд талош кунад, ки дар ин раванд нақши фаъол ва мустақил дошта бошад. Бо интихоби самтҳои дурусти махсусгардонӣ ва татбиқи сиёсати оқилона Тоҷикистон метавонад дар иқтисоди ҷаҳонӣ мавқеи худро мустақкам намояд ва роҳи рушди устувор ва шукуфоиро пеш гирад. Масалан, сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои зарфияти бузурги рушд аст ва метавонад ба як соҳаи даромадноки иқтисодиёт табдил ёбад. Бо назардошти манзараҳои нотақрори кӯҳӣ, захираҳои бойи табиӣ ва мероси таърихиву фарҳангии қадима, Тоҷикистон метавонад сайёҳонро аз тамоми ҷаҳон ҷалб намояд. Туризми кӯҳӣ, баҳусус, як самти хеле умедбахш аст. Кӯҳҳои ВМКБ имкониятҳои беназирро барои кӯҳнавардӣ, сайёҳии варзишӣ ва экспедитсияҳо фароҳам меорад [2]. Ғайр аз ин, туризми экологӣ низ метавонад рушд кунад, зеро Тоҷикистон дорои захираҳои табиӣ хифзшаванда, аз қабилӣ боғҳои миллий ва мамнуъгоҳҳо мебошанд, ки дар онҳо ҳайвоноти нодир ва набототи гуногун вомехӯранд.

Набояд аз туризми фарҳангӣ низ фаромӯш кард. Тоҷикистон дорои таърихи тӯлонӣ ва фарҳанги ғанӣ аст, ки дар ёдгориҳои меъморий, шаҳрҳои қадима ва анъанаҳои мардумӣ инъикос ёфтааст. Шаҳрҳои бостонии Панҷакент, Истаравшан ва Хучанд метавонанд ба маконҳои ҷолиби сайёҳӣ табдил ёбанд, ки ба меҳмонони имкон медиҳанд, ки бо таърихи қадима ва фарҳанги беназири халқи тоҷик шинос шаванд. Барои рушди бомуваффақияти сайёҳӣ дар Тоҷикистон, як қатор чораҳо андешидан зарур аст. Пеш аз ҳама, инфрасохторро беҳтар кардан, сохтмони меҳмонхонаҳо, роҳҳо ва дигар иншооти заруриро вусъат додан, сифати хизматрасонию баланд бардоштан ва инчунин дар бораи Тоҷикистон ҳамчун самти ҷолиби сайёҳӣ маълумот паҳн кардан зарур аст. Бо таваҷҷуҳ ба ин ҷанбаҳо ва сармоягузори ба рушди сайёҳӣ, Тоҷикистон метавонад ба як макони сайёҳӣ табдил ёбад, ки ба иқтисодиёт даромад меорад, ҷойҳои нави корӣ эҷод мекунад ва ба рушди устувори кишвар мусоидат менамояд.

Дар раванди таҳлили таъсири ҷаҳонишавӣ ба фазои Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум мегардад, ки ҷаҳонишавии иттилоотӣ ба рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири зиёд мерасонад. Ҷаҳонишавии иттилоотӣ дар Тоҷикистон боиси афзоиши дастрасӣ ба маълумот, технологияҳои нав ва имкониятҳои омӯзиш гардидааст. Ин раванд ба тавсеаи фазои иттилоотӣ, рушди шабакаҳои иҷтимоӣ ва воситаҳои ахбори омма мусоидат мекунад. Бо вучуди ин, ҷаҳонишавии иттилоотӣ ҳамчунин хатарҳоеро ба миён меорад, аз қабилӣ паҳншавии маълумоти бардурӯғ, таблиғи фарҳангҳои бегона ва коҳиши арзишҳои милливу фарҳангӣ.

Дар ин замина, Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд тадбирҳои мушаххасро чихати истифодаи самаранокӣ имкониятҳои ҷаҳонишавии иттилоотӣ ва пешгирии хатарҳои он андешад. Ин тадбирҳо бояд ба рушди инфрасохтори иттилоотӣ, баланд бардоштани саводнокии иттилоотии аҳоли, дастгирии истеҳсоли маҳсулоти иттилоотии ватанӣ ва ҳафзи фазои иттилоотӣ аз таъсири манфии иттилооти бегона равона карда шаванд. Маориф ва тарбия дар ин масир нақши муҳим доранд. Зарур аст, ки дар барномаҳои таълимӣ масъалаҳои саводнокии иттилоотӣ, истифодаи дурусти технологияҳои иттилоотӣ ва фарҳанги муоширати онлайни ворид карда шаванд. Ҳамзамон, тарғиби арзишҳои милливу фарҳангӣ, ҳифзи забони давлатӣ ва дастгирии эҷодиёти ватанӣ бояд маркази таваҷҷуҳ қарор гиранд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд сиёсати мушаххасро дар самти танзими фазои иттилоотӣ таҳия ва амалӣ намояд. Ин сиёсат бояд ба таъмини озодии баён ва дастрасӣ ба иттилоот, ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандон дар фазои онлайнӣ ва пешгирии паҳншавии иттилооти зараровар равона карда шавад. Зарур аст, ки қонунгузори соҳаи иттилоот такмил дода шуда, механизмҳои назорат ва ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунҳо дар фазои иттилоотӣ муқаррар карда шаванд.

Дар маҷмуъ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо дарназардошти хусусиятҳои миллию фарҳангӣ ва манфиатҳои худ аз имкониятҳои ҷаҳонишавии иттилоотӣ баҳра бурда, ҳамзамон барои ҳифзи фазои иттилоотии кишвар аз таъсири манфии иттилооти бегона тадбирҳои муассир андешад. Ин раванд бояд ба рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намояд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Азизи, Р. Радикализация в Центральной Азии: вызовы и внутренние факторы уязвимости в контексте Таджикистана [Текст] / Р. Азизи // *Din Araşdırmaları Jurnalı*. – 2025. – №8. – С.104-108. (С.114)
2. Акдодова, Н. Формирование и развитие туристического сектора в Таджикистане [Текст] / Н. Акдодова, З. Давлатшоева // *Финансово-экономический вестник*. – 2023. – № 2(36). – С. 241-249.
3. Губайдуллина, М.Ш. Исламский радикализм в проблематике международного терроризма: к вопросу обеспечения национальной безопасности [Текст] / М.Ш. Губайдулина, Н.Н. Баталов // *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. – 2015. – №2. – С.27-31. (С.28)
4. Дергачева, Е.А. Социально-философский анализ глобализации [Текст] / Е.А. Дергачева // *Современные исследования социальных проблем*. – 2012. – №1. – С. 2–25. (С.3).
5. Казачек, Е.А. Глобализация как современный политический процесс [Текст] / Е.А. Казачев // *Траектории развития экономики и политики в современном мире: взгляд молодежи*. – Минск, 2022. – С.21-21. (С.21)
6. Кольба, А.И. Политическая институционализация конфликтов: возможности авторитарной и гибридной моделей [Текст] / А.И. Кольба, З.Т. Чудаева // *Социальные и гуманитарные знания*. – 2021. – №4. – С.368-377.

ТАЪСИРИ РАВАНДИ ЧАҲОНИШАВӢ БА ТАҒЙИРӢБИИ СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕАИ ТОҶИКИСТОНӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллифон нишон медиҳанд, ки ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи фароғири иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ба сохтор ва ҷабҳаҳои институтҳои давлатӣ таъсири амиқ мерасонад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳалаи гузариши сиёсӣ ва иқтисодӣ қарор дорад, ин равандҳо ҳам имкониятҳо ва ҳам хатарҳо ба миён меоранд. Аз як тараф, ҳамгирӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ва фазои иттилоотӣ барои рушди технология, густариши демократия ва таҳкими ҷомеаи шахрвандӣ замина фароҳам меорад. Аз тарафи дигар, вобастагии иқтисодӣ, таъсири арзишҳои бегона ва таҳдидҳои амниятӣ метавонанд ба суботи сиёсӣ ва ҳифзи ҳувияти миллӣ таъсири манфӣ расонанд. Дар мақола зарурати мутобикосозии сиёсати давлатӣ, таҳкими институтҳои миллӣ ва таъмини тавозун байни ҳамгирӣ ва соҳибхитӣ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, системаи сиёсӣ, Тоҷикистон, амниятӣ миллӣ, соҳибхитӣ, ҳамгирӣ байналмилалӣ, институтҳои сиёсӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, ҷаҳонишавӣ иттилоотӣ, суботи сиёсӣ, фарҳанги сиёсӣ, идоракунии давлатӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бедилзода Хусайн Кабут – номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, мудири шуъбаи масъалаҳои сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинов Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (Душанбе, Тоҷикистон); Файзализода Шамсиддин Мирзовалӣ – докторанти PhD-и Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (Душанбе, Тоҷикистон).

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ТАДЖИКСКОГО ОБЩЕСТВА

Данная статья посвящена комплексному анализу влияния процессов глобализации на трансформацию политической системы таджикского общества. Авторы рассматривают глобализацию как многомерное явление, охватывающее экономическую, политическую и культурную сферы, и выявляет её значительное воздействие на структуру и функционирование государственных институтов. В условиях Республики Таджикистан, находящейся на этапе политического и эконо-

мического перехода, глобализация создает как новые возможности, так и существенные риски. С одной стороны, интеграция в мировую экономику и информационное пространство способствует технологическому развитию, укреплению демократических институтов и развитию гражданского общества. С другой стороны, усиливается экономическая зависимость, возрастает влияние внешних идеологических факторов и возникают новые угрозы национальной безопасности. В статье обосновывается необходимость адаптации государственной политики, укрепления национальных институтов и обеспечения баланса между международной интеграцией и сохранением суверенитета.

Ключевые слова: глобализация, политическая система, Таджикистан, национальная безопасность, суверенитет, международная интеграция, политические институты, трудовая миграция, информационная глобализация, политическая стабильность, политическая культура, государственное управление.

Сведения об авторах: Бедилзода Хусайн Кабут – кандидат политических наук, доцент, заведующий отделом политических проблем международных отношений Института философии и политологии им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана (Душанбе, Таджикистан); Файзализода Шамсиддин Мирзовали – PhD-докторант Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни (Душанбе, Таджикистан).

THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF TAJIK SOCIETY

This article is devoted to a comprehensive analysis of the impact of globalization processes on the transformation of the political system of Tajik society. The authors consider globalization as a multidimensional phenomenon encompassing economic, political, and cultural spheres, and reveal its significant influence on the structure and functioning of state institutions. In the context of the Republic of Tajikistan, which is undergoing a period of political and economic transition, globalization creates both new opportunities and significant risks. On the one hand, integration into the global economy and information space contributes to technological development, strengthens democratic institutions, and promotes the development of civil society. On the other hand, economic dependence increases, the influence of external ideological factors intensifies, and new threats to national security emerge. The article substantiates the need to adapt public policy, strengthen national institutions, and ensure a balance between international integration and the preservation of sovereignty.

Keywords: globalization, political system, Tajikistan, national security, sovereignty, international integration, political institutions, labor migration, information globalization, political stability, political culture, public governance.

Information about the authors: Bedilzoda Husayn Kabut – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Political Issues of International Relations, A. Bahovaddinov Institute of Philosophy and Political Science, National Academy of Sciences of Tajikistan (Dushanbe, Tajikistan); Fayzalisoda Shamsiddin Mirzovali – PhD Doctoral Candidate, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni (Dushanbe, Tajikistan).

ЧОЙГОҲИ ТАРИҚАТИ НАҚШБАНДИЯ ДАР УМУРИ ИҶТИМОЙ - ИҚТИСОДИИ ХУРОСОНИ БУЗУРГИ НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIV ВА АСРИ XV

Самариддини Ҷ. Қ.¹

Нимаи дувуми асри XIV ва асри XV-ро дар Хуросони Бузург метавон давраи авчи густариши тариқатҳои суфия донист. Ҳамон гуна, ки шароити мусоиди иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар нашри идеологияҳо ва гуфторҳо нақши асосӣ доранд, мавқеи ҷуғрофӣ низ ба ҳамон андоза таъсиргузор аст. Тариқати нақшбандия, ки дар Бухоро арзи ҳастӣ намуд, аз ин ҷоида истисно набуд.

Ҳукуматҳои нимаи дувуми асри XIV ва асри XV бо ҳузури доираи васеи фирқаҳо дар минтақа рӯбарӯ шуданд ва аз онҳо муваффақона истифода менамуданд, ҳарчанд ки зиддиятҳои зиёде дар ин раванд мавҷуд буд [10]. Тариқати Нақшбандия бо пойбандӣ ва исрор ба тафаккури аҳли суннат зухур кард ва шайхони нақшбандӣ тарки инзиво ва хуруҷ аз гӯшанишинии хонақоҳро тавсия мекарданд, онҳо дар муҳолифат бо ҳокимон набуданд, балки бо ҳукумат дар як масир қарор доштанд. Намояндагони хонадони Темуриён кӯшиш менамуданд, ки бо истифода аз нуфузи маънавии шайхони ин тариқат, машруияти бештаре барои худ касб намоянд. Метавон гуфт, ки қудрат гирифтани хоҷагони ин силсила ва ҳимояти ҳамаҷонибаи Темуриён аз онон, посухе ба муносибатҳои мазҳабии ин аср буд. Ниёзи ҳокимони Темурӣ ба ҳимояти нақшбандия, заминаи ҳузур ва касби нуфузи шайхони суфиро дар дастгоҳи ҳукумати беш аз пеш фароҳам кард.

Дар Хуросони Бузург нимаи дувуми асри XIV ва асри XV дин ва мазҳаб нисбат ба давраҳои қаблӣ беш аз пеш дар дастгоҳи ҳукумат мавқеъ ёфта, амалан фишанги асосии Темуриён дар умуми сиёсати дохилӣ ва хориҷии онҳо буд. Агар Чингизхон дар мазҳаб таассуб надошт ва ҷонишинони ӯ низ дар ибтидо мусулмон набуданд, аммо Темур ва ворисони ӯ таассуби зиёд доштанд [8,191].

Темур мусалламан ба ҳучумҳои ғоратгаронаи худ ангеваи динӣ меод. Шохрух низ аз ин усули идории падар роҷеъ ба истифодаи институти динӣ истифода мебард. Бо дарназардошти қатлҳои гӯшношунид, калламанораҳои падараш ва авчи бухрони иқтисодӣ Шохрухро водор сохт то ба ҷалби мардум ҷониби худ пардозад. Аз ҷумлаи иқдомҳои ӯ метавон иҷрои фаризаҳои динӣ мисли ҳаҷ ва зиёрати қабри Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ишора кард [13, 141].

Мазҳаби расмӣ амирон ва султонҳои Темурӣ гарчанде аҳли суннат буд, аммо барои истифодаи вазъи баамаломада онҳо аз фирқаҳои гуногун низ бо зарурати сиёсӣ пуштибонӣ мекарданд. Аз суханони муаррихони асри Темурӣ бармеояд, ки ҳокимони ин сулола аз пайравони мазҳаби шиа низ дар зарурати ҳифзи манфиатҳои худ пуштибонӣ менамуданд [9, 79].

Қабл аз ҳучуми муғулҳо тариқатҳои мухталифи суфӣ дар тамоми кишроҳои иҷтимоии Хуросони Бузург нуфуз карда, аз лиҳози маънавӣ ва моддӣ қудрати ғавқулодае касб намуданд. Тасаввуф дар баробари ҳучуми муғул қарор гирифт ва воқеа хоҳу нохоҳ тамоми паҳлуҳои зиндагии мардумро дигаргун сохт. Дар ин шароит мардум аз лиҳози иҷтимоӣ тасаввуфи дунёгирезро паноҳгоҳе барои фаромӯш кардани мусибатҳои воридшуда ва таскинӣ оромиши худ медонистанд ва ин боиси зиёд шудани теъдоди суфиён гардид.

Суқути давлати Элхонҳо дар соли 1336м. боиси рӯйи кор омадани ҳукуматҳои маҳаллӣ, парокандагии сиёсӣ ва амният гардид. Бо таъсиси ҳукуматҳои маҳаллӣ дар гӯшаву канори Хуросони Бузург ва авҷ гирифтани ноамнӣ, вазъ ҷунун дигаргун шуд, ки ҳеҷ як аз амирони ин сулолаҳои маҳаллӣ тавони идораи умуми кишварро надоштанд [1].

Дар миёни амалҳои сиёсии Темур, он чизе ки ӯро беш аз ҳама ба муваффақият наздик мекард, таваҷҷуҳи хосӣ ба тасаввуф ва аҳли ирфон буд [13, 107].

Яке аз хусусиятҳои ҳаёти иҷтимоии нимаи дувуми асри XIV ва асри XV зуҳури фирқаҳои сершумори навбунёди суфия мебошад. Тасаввуф дар ин давра таҳти таъсири омилҳои мухталиф раванқу густариш ёфт, вале ин рушд бештар дар сатҳи зоҳирӣ буд.

1. Самариддини Ҷамолӣ Қудбиддинзода - докторанти Институти таърих, бостоншиносӣ, мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ.

Дар ҳақиқат, ҳамаи суфиён дар як чойгоҳ қарор надоштанд, гурӯҳе ба думболи "ҳирфабозӣ" (сӯистифода аз номи тасаввуф) ва гурӯҳи дигар дар чустучӯӣ тариқат ва ҳақиқат буданд. Яке аз иллатҳои пайдоиши ин суфиёни дурӯғин, таваччуҳи аз ҳад зиёди мардум, баҳусус ҳокимону амирон ва бузургзодагон ба машоиху орифон буд. Онҳо мавқуфот ва назру ниёзҳои фаровонро дар ихтиёри суфиёну шайхон мегузоштанд ва барои баҳра гирифтани аз дуову анфоси онҳо бар якдигар рақобат мекарданд.

Бо вучуди он ки ин тариқат бо номи Хоҷа Баҳоуддин Муҳаммади Нақшбанд пайванд хӯрдааст, хишти аввалини он ҳудуди се аср пеш аз ӯ гузошта шуда буд [8, 178]. Ин силсила аз Юсуфи Ҳамадонӣ (орифи асри XII) ва Хоҷа Аҳмади Ясаवी оғоз шуда, дар ниҳоят ба Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ, ки яке аз бузургтарин намояндагони силсилаи хоҷагон мебошад, расид. Азбаски ҳамаи бузургони ин силсила хоҷа ном бурда мешуданд, ин тариқат дар ибтидо бо номи силсилаи хоҷагон маъруф буд, ки баъдан дар замони Баҳоуддини Нақшбанд ба номи нақшбандия шухрат ёфт [2]. Сабаби нақшбандия ном гирифтани ин тариқат дар он аст, ки Баҳоуддин Муҳаммади Нақшбанд пеш аз расидан ба мақомоти ирфонӣ, ба касби нақшбандӣ (гулдӯзӣ ва нақшзанӣ бар матоъ) машғул буд. Бинобар ин, пайравонаш пешаи шайхи худро бар ин тариқат ниҳоданд [17, 44]. Нақшбандия дар ин аср, ба вижа дар Хуросону Мовароуннаҳр, бонуфузтарин тариқати суфӣ маҳсуб мешуд.

Яке аз муҳимтарин сарчашмаи таърихӣ роҷеъ ба тариқати хоҷагон рисолаи «Маслаку-л-орифин»-и Муҳаммад ибни Аҳмади Бухорӣ мебошад, ки яке аз муридони Саъдулмилаваддин буд. Ба назар мерасад, ки тариқати Хоҷа Авлиё ва ҷонишинони ӯ то Саъдулмилаваддин идома ёфта, пас аз он иттилое дар бораи идомаи ин шоҳаи абдулҳолиқиён (пайравони Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ) мутаассифона дар даст нест.

Метавон гуфт, ки рисолаи «Маслаку-л-орифин» куҳантарин манбаъ дар хусуси силсилаи хоҷагон аст, ки дар бораи таълимоти назарӣ ва амалии ин тариқат дар манотиқи шимоли Хуросони Бузург иттилооти арзишманд медиҳад. Шайх Муҳаммади Бухорӣ дар ин асар худро охири фард аз хоҷагон меномад, ки таҳти тарбияти Саъдулмилаваддин буда, аз ӯ хирқа гирифтааст [3, 336]. Дар нусхаҳои мухталифи ин рисола Саъдулмилаваддин ҳамчун халифаи дувуми Хоҷа Сулаймон ва муриди Хоҷа Авлиё муаррифӣ шудааст [14, 417].

Силсилаи насаби бузургони тариқати нақшбандия аз тариқи модар ба Қосим ибни Муҳаммад ибни Абубақр ва аз ӯ ба паёмбари ислом мерасад [4, 17].

Аксарияти ҷомеаи Хуросони Бузург ба ин тариқат ғароиш доштанд ва аз сӯйи дигар, шайхони он робитаҳои наздике бо ҳокимони Темурӣ барқарор намуда буданд, ки ин ҳамкориҳои нақшбандия бо амирони Темурӣ боиси таҳкими чойгоҳи онҳо гардид. Густариши ин тариқат дар манотиқи шимоли Хуросони Бузург аз миёни табақаи миёнаи шаҳрӣ оғоз шуда, аксари пайравони ин силсиларо тоҷирон ва хунармандон ташкил медоданд [17, 12]. Дар ин тариқат миёни муриду муршид ва мардум ҳеҷ тафовуте дида намешуд ва ҷомеа ба табақаҳои «ом» ва «хос» тақсим намегардид [11, 271]. Хусусияти бесобиқае, ки нақшбандияро аз дигар тариқатҳои суфия мутамоиз месохт, ҳузури фаъоли пайравони он дар фаъолиятҳои иқтисодӣ буд. Шайхони ин тариқат ошкоро гӯшанишинии суфиёнаро рад карда, фаъолиятҳои тичоратӣ ва истеҳсолӣ менамуданд. Суфиёни нақшбандӣ дар миёни тоҷирони бузурги Хуросони Бузург маҳбубияти зиёд доштанд. Онҳо илова бар умури иқтисодӣ, ба таблиғи дидгоҳҳои худ машғул буданд ва барои ин мақсад марказҳоеро бо номи Лангар бино мекарданд. «Лангар» истилоҳе буд, ки хоҷагони нақшбандӣ пас аз ҳучуми муғул ба ҷойи истилоҳи «хонақоҳ» истифода мебарданд [7, 103]. Ин марказҳо ҳам вазиҳои қорвонсароро доштанд ва ҳам маркази умури тариқат буданд. Тариқати нақшбандия дар ин аҳд густариши ғавқулода ёфта, дар масири шоҳроҳи Абрешим пайравони зиёдеро ба худ ҷалб намуд [7, 62]. Нақшбандия, ки дар Бухоро тавассути Баҳоуддини Нақшбанд асос гузошта шуда буд, дар ин давра ба Ҷирот кӯч баст, ки ин шаҳр меҳвари асосии ҳаёти тичоратӣ ва сиёсии Хуросони Бузург ва Эрон ба шумор мерафт [8, 206]. Аз ҷумлаи маъруфтгарини намояндагони ин силсила дар ин давр Хоҷа Алоуддини Аттор, Мавлоно Яъқуби Чархӣ, Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ва Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ буданд [14, 8].

Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор, ки аз пешвоёни бонафузи Нақшбандия буд, хидмат ба мардум ва нафъ расонидан ба халқро аз ибодату зикр болотар медонист. Ӯ муътақид буд, ки ба даст овардани

рӯзӣ тавассути касбу кор ва истехсолот аз ризқи бидуни захмат беҳтар аст, дидгоҳи амалгароёнаи Нақшбандия низ дар равнақи иқтисодии Хуросони Бузург нақши калидӣ бозид.

Хоча Аҳрори Валӣ дар соҳаи тичорат ва бозаргонӣ бисёр фаъол буда, сарвати зиёде дошт, ки дар ҳолати зарурӣ барои пешрафти умури иқтисодии кишвар ба ҳокимон кӯмак мекард. Масалан, дар як маврид ҳазор чомаи карбос барои озодии асирони Тошканд ба ишғолгарон пардохт намуд [6, 925]. Тибқи таълимоти ӯ, суфии воқеӣ касест, ки ҳамеша дар пайи хидмат ба халқ бошад. Аз Абдурраҳмони Ҷомӣ асноде боқӣ мондааст, ки дар онҳо мушкilotи мардумро ба ҳокимони Темурӣ матраҳ кардааст [15, 308].

Дар садаи XV Хоча Аҳрори Валӣ дар заминдорӣ ва кишоварзӣ шуҳрати зиёд ёфт. Пас аз мулоқот бо Абусаиди Темурӣ ва муҳочират ба Самарқанд ӯ соҳиби амлоки фаровон гашт. Бино ба бархе гузоришҳо, беш аз ҳазор мазраа доштааст [16, 31]. Бар хилофи ин тасаввур, ки уламо дар ин давра аз пардохти андоз озод буданд, аснод нишон медиҳанд, ки ӯ аз даҳ як ҳиссаи маҳсули худро ҳамчун андоз ба хазинаи давлат мепардохт [12, 229].

Фурӯши маҳсулоти анборҳои Хоча Баҳоуддин дар бозори Бухоро нишонаи равшани тичорат ва кишоварзӣ дар миёни хоҷагони ин силсила мебошад, ки заминасози нуфузи амики онҳо дар дарбори Темуриён гашт [2, 213]. Метавон гуфт, ки дар ин замина Хоча Убайдуллоҳи Аҳрор шуҳрат ва нуфузи бештаре дошт. Ӯ фаъолиятҳои назарраси худро дар тичорат барои ҳифзи тарикат ва таъмини маишати пайравонаш, чи дар сафар ва чи дар дигар умур зарурӣ мешуморид. Сафар барои тарикати нақшбандия на танҳо марҳалае аз сайру сулук, балки роҳе барои тичорат ва касби рӯзӣ низ маҳсуб мешуд [5, 25].

Муҳимтарин пешаҳои ин давра, ки пайравони нақшбандия ба онҳо машғул буданд, иборат аз нақшбандӣ (гулдӯзӣ ва нақшзанӣ бар матоъ), ҳаллоҷӣ (пахтатозакунӣ), заргарӣ, сӯзангарӣ, кӯзагарӣ, кулоҳдӯзӣ, баррози (матобфурӯшӣ) ва сарроҷӣ (чармгарӣ), дуредгарӣ (начқорӣ) ва насочӣ (бофандагӣ) буданд.

Гуногунии ин пешаҳо гувоҳи равнақи тичорат дар дарбори Темуриён ва нақши калидии шайхони нақшбандия дар ин замина мебошад. Давлати Темуриён аз оғози шаклгирӣ бо силсилаи нақшбандия пайванди ногустастанӣ дошт. Дар Хуросони Бузург баъд аз нақиб болотарин мақоми мазҳабӣ шайхулислом буд, ки ба шайхони ин тарикат дода мешуд.

Нуфузи сиёсии нақшбандия дар нимаи дувуми асри XVI, дар замони зиндагии Носируддин Убайдуллоҳи Аҳрор ба авҷи худ расид. Хоча бо ҳимоят аз Абусаид дар чараёни кашмакашҳои дарборӣ, пирӯзии ӯро бар рақибаш Абдуллоҳ ибни Иброҳим таъмин кард [5, 22]. Таҳаввулоти баъдӣ нишон дод, ки сабаби ҳимояти давлат аз манофеи маънавӣ ва фаъолиятҳои иқтисодии ин тарикат бақои он буд. Ин ҳимояти давлат заминаи мусоидро барои нуфузи нақшбандия ва иҷрои фаъолиятҳои иқтисодии онҳо бештар фароҳам кард, ки ин вазъ то замони султон Ҳусайни Бойқаро идома ёфт. Пас ҳучуми узбекҳо бо сарварию Муҳаммади Шайбонӣ ва суқути давлати Темуриён дар Хуросони Бузург нақши ин силсила дар умури идории давлати навтаъсис коҳиш ёфт ва ҳатто узбакони Шайбонӣ амлоку дорониҳои Хоча Убайдуллоҳи Аҳрорро мусодира карда, писараш Хоча Яҳёро, ки дар дифои Самарқанд бар зидди Шайбонихон бархоста буд, ба қатл расониданд.

Ҳамин тавр, тарикати нақшбандия дар асри XIV ва асри XV тавонист ба як неруи тавоноии сиёсӣ ва маънавӣ дар қаламрави Хуросони Бузург табдил ёбад. Фурӯпошии давлати Темуриён дар воқеъ поёни даврони тиллоии иқтидори сиёсии ин силсилаи тасаввуф дар минтақа маҳсуб мешавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Beatrice Forbes Manz. The Rise and Rule of Tamerlane (Cambridge University Press, 1989).
2. Ансорӣ, Қосим. Маботии ирфон ва тасаввуф / Қосим Ансорӣ. – Техрон: Паёми Нур, 1383.
3. Бухорӣ, Муҳаммад ибни Аъяд. Маслак-ул-орифин: Дастхати китобхонаи Маҷлис (Техрон). – № 17589. – 1225 ҳ.к.
4. Дехлавӣ, Абдуллоҳ. Мақомоти мазҳария / Абдуллоҳи Дехлавӣ. Ба эҳтимоми Музаффар Алӣ. – Истанбул: Китобхонаи Ҳақиқат, 1299 ҳ.к.
5. Кошифӣ, Фахруддин Алӣ. Рашаҳот айн-ул-ҳаёт / Фахруддин Али Кошифӣ. Тасҳеҳи А. Муиниён. – Техрон: Бунёди некукории Нуриён, 1356.

6. Мавлоно, Шайх. Ховориқи одот (Дар маҷмӯаи аҳвол ва суҳанони Хоҷа Абдуллоҳи Аҳроӣ)/ Шайх Мавлоно. Тасҳеҳи О. Навшоҳӣ. - Теҳрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1380.
7. Мазохирӣ, Алӣ. Ҷодаи абрешим / Алии Мазохирӣ. Тарҷ. М. Носир. – Теҳрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1372.
8. Мирҷаъфарӣ, Ҳусейн. Таърихи Темуриён ва Туркмонон / Ҳусейн Мирҷаъфарӣ . – Теҳрон: Самт, 1384.
9. Натанзӣ, Муинуддин. Мунтахаб-ут-таворих / Муиниддини Натанзӣ. Тасҳеҳи Ж. Обен. – Теҳрон: Хайём, 1339.
10. Самариддин, Д. Религиозная конкуренция ханафитов, шафеитов и исмаилитов при дворе сельджукского султаната / Д. Самариддин // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 6. – С. 17-20. – EDN YPTLVZ.
11. Меҳдӣ, Фараҳонии Мунфарид. Пайванди сиёсат ва фарҳанг дар асри заволи Темуриён ва зуҳури Сафавиён / Фараҳонии Мунфарид Меҳдӣ. – Теҳрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1381.
12. Фрогнер Барт. Авзои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва дохилӣ дар таърихи Эрони асри темурӣ / Барт Фрогнер . Тарҷумаи Яъқуб Ожанд. Теҳрон: Ҷомӣ, 1379, саҳ. 229
13. Хондамир, Ғиёсуддин. Таърихи ҳабиб-ус-сияр / Ғиёсиддини Хондамир. Пешгуфтори Ҷ. Ҳумой. – Ҷ. 4. – Теҳрон: Хайём, 1333.
14. Ҷомӣ, Абдурахмон. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ул-қудс / Абдурахмони Ҷомӣ. Тасҳеҳи М. Обидӣ. – Ҷопи 2. – Теҳрон: Иттилоот, 1373.
15. Ҷомӣ, Абдурахмон. Номаҳо ва муншаот / Абдурахмони Ҷомӣ. Тасҳеҳи А. Ёрунбоев ва А. Раҳмонов. – Теҳрон: Дафтари нашри мероси фарҳангӣ, 1378.
16. Ҷомӣ, Абдурахмон. Ҳафт авранг / Абдурахмони Ҷомӣ. Тасҳеҳи А. Афсаҳзод ва Ҳ. Аҳмад. – Теҳрон: Мероси мактуб, 1378.
17. Ҷавод Шикории Найирӣ. Ҳирфаи Нақшбандӣ / Шикории Найирии Ҷавод. – Теҳрон: Ҳунар, 1385.

ҶОЙГОҲИ ТАРИҚАТИ НАҚШБАНДИЯ ДАР УМУРИ ИҶТИМОӢ - ИҚТИСОДИИ ХУРОСОНИ БУЗУРГИ НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIV ВА АСРИ XV

Дар ин мақола ҷойгоҳи тариқати нақшбандия дар низоми иҷтимоии Хуросони Бузурги ни-маи дувуми асри XIV ва асри XV мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ин аҳдро метавон замони рушди тасаввуф ва густариши хонақоҳҳо дар ин қаламрав номид. Темуриён бо дарназардошти манфиатҳои сиёсии худ аз ин ниҳоди динӣ мусмил истифода мекарданд. Тариқати нақшбандия ба далели вижагиҳои хоси худ дар дарбори ин даври ҳокимони Хуросони Бузург нуфузи чашмигире пайдо кард.

Ба масъалаи зуҳду тақво тариқати нақшбандия муносибати хоси худро дошта, ба ҷойи гӯшанишинӣ ва тарки дунё ба фаъолиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъкид меварзид. Шиори «Дил ба ёру даст ба қор» ҷавҳари таълимоти онҳоро ташкил меод, ки тасаввуфро ба марҳалаи нави амалгарой ворид сохт.

Калидвожаҳо: Темуриён, тариқати Нақшбандия, тасаввуф, хонақоҳ, узлат, дин ва мазҳаб, Мовароуннаҳр, Хуросон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Самариддини Ҷамоли Қудбиддинзода - докторанти Институти таърих, бостоншиносӣ, мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. E-mail: jamoli1@mail.ru. Тел.: (+992) 101-00-77-62.

МЕСТО ОРДЕРА НАКШБАНДИ В СОЦИАЛЬНО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВЕЛИКОГО ХОРАСАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV - XV ВВ.

В данной статье рассматривается место тариката Накшбандия во второй половине XIV века и в XV веке. Эпоху Темуридов можно охарактеризовать как период расцвета суфизма и широкого распространения ханак. Амир

Темуриды и его преемники использовали религиозные институты в своих политических интересах, опираясь на различные религиозные группы и течения для обеспечения собственной легитимности.

Благодаря своим уникальным особенностям, тарикат Накшбандия обрел глубокое влияние при дворе Темуридов. Подход этого ордена к вопросам аскетизма (зухд) и мистицизма (ирфон) был самобытным: вместо уединения и отречения от мира они делали упор на активную социально-экономическую деятельность. Лозунг «сердце с Богом, руки в труде» (дил ба ёру даст ба кор) составлял основу их учения, выведя суфизм на новый этап прагматизма.

Ключевые слова: Темуриды, тарикат Накшбандия, суфизм, ханака, узлат (уединение), религия и мазхаб, Мавераннахр, Хурасан.

Сведения об авторе: Самариддини Джамоли Кудбиддинзода - докторант Института истории, этнографии и этнологии НАНТ. E-mail: jamoli1@mail.ru. Тел.: (+992) 101-00-77-62.

THE ROLE OF THE NAKSHBANDI ORDER IN THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF GREAT KOROSAN IN THE SECOND HALF OF THE 14TH AND 15TH CENTURIES

Abstract This article examines the place of the Naqshbandi order in the second half of the 14th century and in the 15th century. The Timurid era can be described as an age of Sufism and the proliferation of khanqahs. Amir Timur and his successors utilized religious institutions to further their political interests, seeking political legitimacy through various religious groups and movements. Among these, the Naqshbandiyya order gained profound influence at the Timurid court due to its distinctive characteristics. Their approach to asceticism (zuhd) and mysticism (irfan) was unique; rather than advocating for seclusion and world-renunciation, they emphasized socio-economic engagement. The motto "heart with the Beloved, hands at work" formed the essence of their teachings, transitioning Sufism into a new stage of pragmatism.

Key words: Timurids, Naqshbandiyya order, Sufism, khanqah, seclusion (uzlat), religion and sect, Mawarannahr.

Author information: Samariddini Jamoli Kudbiddinzoda - Doctoral student of the Institute of History, Archaeology and Ethnography named after Ahmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: jamoli1@mail.ru. Tel.: (+992) 101-00-77-62. Tel.: (+992) 918 -81- 81- 86.

ПАНЧАКЕНТ ВА УРГУТ ДАР ОМОРИ ҲАЁТИ ХОЧАГИИ ВОДИИ ЗАРАФШОН ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX

Одинаев А. Н., Борошко С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В.¹

Шароити маъмурии ташаккули маводи омори ва вижагиҳои баҳисобгирӣ аз рӯи шаҳрҳои минтақаи кӯҳистонии округи Зарафшон дар нимаи дуюми солҳои 1870-ум дар қисми якуми мақола баррасӣ шудаанд [12]. Дар қисми дуюм чадвалҳои Г. А. Арандаренко, ки дар солҳои 1874-1877 тартиб дода шудаанд, таҳлил гардида, бар асоси онҳо хусусиятҳои иқтимоию иқтисодии ду шаҳр – Панчакент ва Ургут ба таври муқоисавӣ баррасӣ мешаванд.

Ин гуна муқоиса барои таҳқиқоти муносири минтақа аҳамияти хос дорад, зеро шаҳрҳое, ки дар нимаи дуюми асри XIX ба фазои ягонаи хоҷагии водии Зарафшон тааллуқ доштанд, имрӯз дар ҳудуди давлатҳои гуногун ҷойгир шудаанд: Панчакент, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ургут, дар Ҷумҳурии Узбекистон. Чадвалҳои омории Арандаренко вазъи ин шаҳрҳоро дар давраи оғози фарогирии минтақаи кӯҳистонӣ ба низоми баҳисобгирии мунтазам инъикос намуда, имкон медиҳанд сохтори меҳнат, манбаъҳои даромад ва заминаи захиравӣ, пеш аз ҳама замин ва об, аз рӯи нишондиҳандаҳои яқсон муқоиса карда шаванд, бе он ки таҳлил ба марзҳои сиёсӣ, ки дертар ташаккул ёфтаанд, вобаста карда шаванд.

Нашрияҳои Арандаренко ибтидоан ҳамчун таҳлили муқоисавӣ бунёд ёфтаанд, ки дар онҳо шаҳрҳо аз рӯи маҷмуи яхелаи саволҳо дар бораи таркиби аҳоли ва намудҳои фаъолияти хоҷагидорӣ баррасӣ мешаванд. Ҷ мустақиман равиши таҳлиро баён намуда, пешниҳод мекунад, ки шаҳрҳо аз рӯи он баррасӣ шаванд, ки «чӣ гуна зиндагӣ мекунанд, ба чӣ машғуланд, чӣ истеъмол менамоянд ва воситаҳои рӯзгузаронии худро чӣ тавр ба даст меоранд» [5, 50-51], ва бо ин роҳ муқоисаро ба сатҳи нишондиҳандаҳои мушоҳидашаванда, на ба арзёбиҳои дертар ташаккулёфта, интиқол медиҳад. Муқоисаи Панчакент ва Ургут на бар асоси арзёбии аҳамияти нисбии онҳо ва на бар пояи тафсириҳои дерина сурат мегирад, балки бар категорияҳои ягонаи баҳисобгирӣ таъяс мекунад, ки дар доираи онҳо ҳар ду шаҳр аз ҷониби Арандаренко тавсиф шудаанд. Ин равиш имкон медиҳад, ки Панчакент ва Ургут ҳамчун унсурҳои фазои ягонаи хоҷагии болооби Зарафшон баррасӣ шаванд, ки дар омори солҳои 1870-ум ба қайд гирифта шудаанд, новобаста аз мансубияти имрӯзаи онҳо ба давлатҳои гуногун [5]. Мавод аз рӯи самтҳои асосии ҳаёти хоҷагидории шаҳр пешниҳод гардидааст. Дар доираи ҳар як бахш Панчакент ва Ургут пайдарпай дар ҳудуди ҳамон қисматҳои манбаъ баррасӣ мешаванд, ки ин имкон медиҳад аз пешниҳоди пароканда худдорӣ карда шаванд. Чунин тартиб ба сохтори манбаъ мутобиқат дошта, ҳамчун пояи таҳлили минбаъда хизмат мекунад.

Барои ноҳияҳои кӯҳистонии дарёи Зарафшон ҳамбастагии муҳити хоҷагидории шаҳрӣ ва деҳотӣ хос мебошад. Дар ин ҷо шаҳр дар муқобили қишлоқ қарор дода намешавад, балки вазифаҳои тамаркузи ҳунармандӣ, мубодила, идоракунӣ ва бозтақсимкунии захираҳоро иҷро менамояд, дар ҳоле ки ҳиссаи баланди машғулияти кишоварзӣ дар байни аҳоли ҳифз мегардад. Дар ин замина Панчакент ва Ургут ҳамчун шаҳрҳои хурди минтақаи кӯҳистонӣ мавқеи хосро ишғол мекунанд, ки нисбат ба онҳо, бинобар мақоми хизмати Г.А. Арандаренко, гузаронидани баҳисобгирии мунтазам ва нисбатан муфассали омори имконпазир буд.

Аҳамияти ин мавод аз он муайян мегардад, ки маҳз дар мисоли Панчакент ва Ургут омори маъмури то сатҳи тавсифи пайдарпайи сохтори хоҷагидории шаҳр расонида шудааст. Дар чадвалҳои маълумот дар бораи шумораи аҳоли, таркиби хоҷагиҳои хонагӣ, тақсмоти касбӣ, шаклҳои шуғл ва натиҷаҳои пулии намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ ба таври маҷмуӣ ҷамъбаст гардидаанд, ки ин имкон медиҳад шаҳр ҳамчун низоми яклухти хоҷагидорӣ баррасӣ шаванд, на ҳамчун маҷмуи нишондиҳандаҳои пароканда. Чунин сатҳи тафсилот на барои таърихнигории пешо-

1. **Одинаев А.** – корманди илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Борошко С.Л. – корманди илмии Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Россия, шаҳри Москва, Федератсияи Россия;
Божинская-Арандаренко Л.В. – корманди илмии Донишгоҳи федералии ҷанубӣ, шаҳри Ростови лаби Дон, Федератсияи Россия

инқилобӣ ва на барои маводи баҳисобгирии давраҳои қаблӣ хос буд; он ба шарофати ҳамбастагии баҳисобгирии мунтазами маъмури бо коркарди мақсаднок ва интишори маълумот имконпазир гардид. Муҳим он аст, ки нишондиҳандаҳои шахри дар осори Арандаренко бо хусусиятҳои муҳити деҳотии атроф муқоиса карда мешаванд: кишоварзӣ, обёрӣ, истифодаи захираҳои ҷангал ва сӯзишворӣ дар сохтори шуғл ва даромад инъикос ёфта, имкон медиҳанд робитаи байни иқтисоди деҳотӣ ва шаҳрии “Тюменҳои Кӯҳистонӣ” пайгирӣ карда шаванд.

Баёни минбаъда на ба тавсифи умумии шахрҳо, балки ба таҳлили бахшҳои мушаххаси ҷадвалҳои оморӣ – пеш аз ҳама кишоварзӣ, ҳунармандӣ, савдо ва шаклҳои шуғл таъя мекунад. Маҳз дар ин бахшҳо фарқиятҳои байни Панҷакент ва Ургут равшантар намоён мегарданд. Чунин усули пешниҳоди мавод имкон медиҳад, ки дар як тавсиф захираҳо (замин ва об), шаклҳои меҳнат ва натиҷаҳои пулии фаъолият ба ҳам пайванд дода шаванд.

Муқоисаи Панҷакент ва Ургут бар асоси модели ягонаи ҷадвалӣ анҷом дода мешавад. Маълумот аз рӯи намудҳои асосии фаъолияти хоҷагидорӣ гурӯҳбандӣ гардидаанд. Барои ҳар як шуғл шумораи хонаҳо ё муассисаҳо, теъдоди соҳибон, шумораи умумии мардону занони машғул ба кор ва даромади солона бо рубл нишон дода шудааст. Дар бахшҳои кишоварзӣ ин равиш имкон медиҳад киштзордорӣ, боғдорӣ ва хоҷагии бедарвариро аз рӯи шумораи хоҷагиҳои ҷалбшуда, ҳаҷми меҳнат ва натиҷаи пулии солона муқоиса кард, на аз рӯи масоҳат ё ҳаҷми умумии ҳосил.

Ин гуна равиш имконият медиҳад фарқиятҳои таҳассуси хоҷагидориро дар шароити нисбатан монандии табиӣ ошкор намояд. Панҷакент дар омори Арандаренко пеш аз ҳама ҳамчун шаҳри маъмурию кишоварзӣ намоён мешавад, ки дар он савдо ва ҳунармандӣ бештар ба хизматрасонии сохтори аграрӣ равона шудаанд. Ургут, баръакс, бештар ба боғдорӣ ихтисос ёфтааст; дар он нақши бозор, қарз ва ҳисоббаробаркуниҳои пулӣ равшантар ба назар мерасад, гарчанде ки пояи хоҷагӣ ҳамон ки кишоварзӣ боқӣ мемонад, ки аз обёрӣ ва корҳои мавсимӣ вобаста аст. Пайдарпайтарин зуҳури ин фарқиятҳо дар бахши кишоварзии омор ба мушоҳида мерасад, ки дар он ҳар ду шахр аз рӯи нишондиҳандаҳои яксон – шумораи хоҷагиҳо, ҳаҷми меҳнат ва натиҷаи пулии солона – муаррифӣ шудаанд. Аз ин рӯ, таҳлил маҳз аз кишоварзӣ ҳамчун соҳаи поягии иқтисоди шаҳрии минтақаи кӯҳистонӣ оғоз мегардад.

Баҳисобгирии Арандаренко танҳо бо демография ва номбар намудани шуғлҳо маҳдуд намешавад. Маводи ҷадвалӣ унсурҳои асосии хоҷагии шахри ва тарзҳои ҳамкориҳои онҳоро фаро мегирад. Дар баробари бахшҳои марбут ба кишоварзӣ, боғдорӣ, ҳунармандӣ ва савдо, маълумот дар бораи ҳадамот ва мансабҳои шахри, унсурҳои инфрасохтори ҷамъиятӣ, инчунин шаклҳои меҳнати кироя – приказчикон, коргарони доимӣ ва мардикорон – пешниҳод шудаанд [6]. Қойгоҳи ҷудоғона ба амалиёти пулӣ ва таҷрибаҳои қарздиҳӣ дода шудааст, ки ӯ онҳоро бо истилоҳи «тиҷорати пул» ишора мекунад; чунин чузъ дар маводи баҳисобгирии ин давра кам ба назар мерасад.

Дар бахшҳои савдо ва ҳунармандӣ сохтори дохилии иқтисоди шахр тавассути рӯйхати муфассали шуғлҳо ошкор мегардад. Барои Ургут намудҳои гуногуни бофандагии пахтагин ба таври дақиқ сабт шудаанд; барои ҳар ду шахр оҳангарон, кулолгарон, дӯзандагон, пойафзолдӯзон, дуредгарон ва тоҷирони молҳои гуногун номбар гардидаанд. Ҳар як шуғл бо шумораи соҳибон ва даромади ҷамъбасти мутобик карда шудааст, ки ин имконият медиҳад соҳаҳо аз рӯи вазни иқтисодии онҳо муқоиса карда шаванд. Хосияти муҳим ворид намудани гурӯҳи ҷудоғонаи амалиёти пулӣ ва судхӯрӣ ба ҷадвалҳои савдо бо нишон додани шумораи машғулон ва ҳаҷми гардиш мебошад, ки дар баҳисобгирии маъмурии муқаррарӣ, одатан, мавҷуд набуд.

Муҳим он аст, ки Арандаренко ба таври пайдарпай ҳадамот ва намудҳои шуғли шахрро, ки бо истеҳсоли модди мустақиман вобаста нестанд, низ ба омор дохил мекунад. Дар ҷадвалҳои мақомоти идораи маҳаллӣ, полис, шахсони судӣ, рӯҳониён, вазифаҳои таълимӣ ва тиббӣ, инчунин ҳайати хизматрасоне, ки бо амалияҳои динӣ ва дафн алоқаманданд, муаррифӣ шудаанд. Ин гурӯҳҳо на ба шакли тавсифӣ, балки дар ҳамон қолабе пешниҳод гардидаанд, ки ҳунармандон ё тоҷирон, яъне бо нишон додани шумораи машғулон ва даромади ҷамъбасти. Дар натиҷа, маъмурияти шахри, суд, инфрасохтори динӣ ва иҷтимоӣ ба тавсифи иқтисодӣ ҳамчун қисмҳои низоми умумии шуғл ва тақсмоти даромадҳо ворид мегарданд.

Қойгоҳи махсусро баҳисобгирии меҳнати кироя ишғол мекунад. Приказчикон, коргарони до-

имӣ ва мардикорон ба як бахши мустақил чудо карда шуда, бо нишон додани шумора ва ҳаҷми умумии музд сабт шудаанд [10, 333-382]. Ин имкон медиҳад миқёси шуғли кироя дар ҳар як шаҳр ва фарқияти профили иҷтимоию иқтисодии онҳоро бозсозӣ намуд. Дар Панҷакент шаклҳои оилавии хоҷагидорӣ ва кирояи маҳдуд бартарӣ доранд, дар ҳоле ки дар Ургут табақаи коргарони кирояшуда рушдёртатар буда, пеш аз ҳама бо савдо, бофандагӣ ва тоқпарварӣ алоқаманд аст. Ин гуна фарқиятҳо маҳз ба туфайли он ошкор мегарданд, ки меҳнати кироя ҳамчун категорияи ченшаванда сабт шудааст, на танҳо ба таври ғайримустақим зикр гардидааст.

Маълумот оид ба меҳнати кироя ва шуғли рӯзмӯзд барои дарки осебпазирии иҷтимоии қисми аҳолии шаҳр аҳаммияти муҳим дорад. Мардикорон ва коргарони муваққатӣ, ки дар ҷадвалҳои Арандаренко ба қайд гирифта шудаанд, аз давраҳои мавсимии кишоварзӣ ва тағйирёбии талабот ба ҳунармандӣ саҳт вобаста буданд. Ҷ меҳнати рӯзмӯздро ба таври ниҳоят мушаххас тавсиф намуда, қайд мекунад: «меҳнати 12-соата дар корҳои саҳроӣ – 8-12 копейка ва ғизои соҳибхона» [5, 50-51]. Дар шароити дастрасии маҳдуд ба замин ва об, меҳнати кироя ақсар вақт бо ӯҳдадорӣ қарзӣ ҳамбаста мешуд, ки метавонист ноустувории иҷтимоиро тақвият бахшад. Ба ин маъно, маълумоти Арандаренко яке аз аввалин сабтҳои нобаробарии иҷтимоии аҳолии шаҳро фароҳам меорад.

Барои муқоисаи ибтидоӣ дар мавриди Панҷакент дар бахши кишоварзӣ боғдорӣ, кишти беда ва ғаллапарварӣ чудо карда шудаанд. Барои боғдорӣ садҳо хона, даҳҳо соҳиб ва садҳо коргар бо даромади ҷамъбасти дар ҳаҷми чанд ҳазор рубл нишон дода шудаанд. Барои ғаллапарварӣ нишондиҳандаҳо боз ҳам баландтаранд, ки ин нақши пешбари кишти ғалладонаро дар гардиши пулии шаҳр нишон медиҳад. Дар маҷмӯъ, кишоварзӣ чандсад соҳиб, тақрибан якуним ҳазор коргар ва зиёда аз бист ҳазор рубл даромади солоноро фаро мегирад. Дар Ургут сохтор дигаргун аст: шумораи хоҷагиҳои марбут ба боғдорӣ ба таври назаррас бештар буда, даромади умумии кишоварзӣ қариб ду баробар аз нишондиҳандаи Панҷакент зиёд аст. Ин нишон медиҳад, ки дар Ургут боғдорӣ ва тоқпарварӣ натиҷаи пулии баландтар дода, шумораи бештари хоҷагиҳоро ба худ ҷалб менамуданд.

Дар ҷадвалҳои савдо намудҳои мол, шумораи соҳибон ва даромади солонанишон дода шудаанд. Барои Панҷакент фурӯшандагони шохҳои оҳанини шудгор, оҳани тасмагӣ, орд ва дигар молҳо номбар гардидаанд. Даромади баъзе муассисаҳои савдо ба даҳҳо рубл мерасад. Дар Ургут тоҷирони ҳиндӣ ба таври ҷудогона қайд шудаанд, ки дар савдои оҳан ва амалиёти пулӣ нақши назаррас доранд. Даромадҳои ҷамъбасти аз рӯи як қатор мавқеъҳо аз нишондиҳандаҳои Панҷакент баландтаранд, ки ин нақши Ургутро ҳамчун маркази нисбатан калони савдои минтақаи кӯҳистонӣ тасдиқ мекунад.

Ҷадвалҳои ҷудогона ба меҳнати кироя бахшида шудаанд. Барои ҳар як шаҳр маълумот оид ба приказчинон, коргарони доимӣ ва мардикорон, шумораи онҳо ва музди умумӣ оварда мешавад. Дар Панҷакент коргарони доимӣ аз лиҳози шумора ба таври назаррас аз мардикорон зиёдтаранд, ки ин аз шуғли нисбатан устувори қисми аҳоли дар савдо ва ҳунармандӣ дарак медиҳад. Дар Ургут ҳиссаи мардикорон бештар буда, бозори нисбатан ҳаракатпазирӣ меҳнат ва мавсимияти баланди шуғлро инъикос менамояд. Тадқиқоти омории Арандаренко имкон медиҳад аз ҳисобкунии оддии шумораи аҳоли ба таҳлили сохтори меҳнат ва роҳҳои ташаккули даромади шаҳр гузариш сурат гирад.

Унсурҳои муҳими равиши омории Арандаренко гурӯҳбандии функционалии аҳолии шаҳр аз рӯи хусусияти иштироки онҳо дар ҳаёти хоҷагидорӣ мебошад. Тақсими сокинон ба шахсоне, ки бо меҳнати мустақил зиндагӣ мекунанд, ба онҳое, ки дар таъминоти дигарон қарор доранд ва ба гурӯҳҳое, ки манбаъҳои устувори рӯзгузаронӣ надоранд, аз ҷониби ӯ ҳамчун абзори арзёбии сохтори иҷтимоӣ ва иқтисодии шаҳр истифода мешавад. Ҷисобу китобҳои овардашуда барои Ургут ва Панҷакент имкон медиҳанд шумораи аҳолии аз лиҳози иқтисодӣ фаълро бо ҳаҷми табақаҳои вобастагӣ муқоиса намуда, аз ҳадди ҳисобкунии содаи хонаҳо ё сокинон берун бароянд ва оморо ба вазифаҳои таҳлили қобилияти пардохтпазирӣ ва устувори низоми хоҷагидорӣ шаҳр наздик созанд.

Маълумоти ҷадвалии Г.А. Арандаренко дар муқоиса бо очеркҳои мавзӯии ӯ, ки ба кишоварзӣ,

обёрй, истифодаи чангалҳои кӯхӣ, қарз ва таъминот бахшида шудаанд, баррасӣ мегардад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба таҳлили муқоисавии хусусиятҳои иҷтимоию иқтисодии Панҷакент ва Ургут бар асоси низоми яғонаи нишондиҳандаҳо равона шудааст, ки ин имкон медиҳад фарқиятҳои сохтори хоҷагидорӣ онҳоро дар шароити якхелаи баҳисобгирӣ ошкор намуд.

Дар солҳои 1870-ум Панҷакент ба маркази маъмурии тюменҳои кӯхистонӣ табдил ёфт, ки ин имкон дод баҳисобгирии муназзами аҳоли ва хоҷагидорӣ ташкил карда шавад [4, 41-42]. Дар осори Арандаренко тавсифи сохтмони шаҳрӣ нишон медиҳад, ки сухан дар бораи як маҳалли тасодуфии аҳолинишин не, балки дар бораи шаҳр бо созмони устувори дохилӣ меравад. Ў қайд мекунад, ки «шаҳри маҳаллӣ дар 15 маҳалла 382 хона дорад...» [6, 51-52] ва сипас унсурҳои сохтмон ва инфрасохтори шаҳриро пайдарпай номбар менамояд. Чунин тарзи тавсиф дараҷаи баланди тафсилоти баҳисобгириро ба таври равшан нишон дода, имкон медиҳад шаҳр ҳамчун фазои сохторёфта баррасӣ гардад, на ҳамчун воҳиди абстраксии оморӣ.

Аҳолии русии нисбатан ками шаҳр, ки аз ҷумлаи мансабдорон, казакҳо ва муҳочирон иборат буд, тақрибан 2,5 Ҷоизи шумораи умумии сокинонро ташкил медод, ки ин мақоми онро ҳамчун гиреҳи маъмурии минтақавӣ инъикос менамуд. Ин камшуморӣ монетаи сатҳи баланди тафсилоти баҳисобгирӣ нагардид. Дар маводи худ Арандаренко тавсифи дақиқи инфрасохтори шаҳриро пешниҳод мекунад, аз ҷумла тақсимот ба маҳаллаҳо, мавҷудияти масҷидҳо, мадрасаҳо, мактабҳо, ҳаммомҳо, хонаҳои меҳмонпазирӣ, қорвонсаройҳои бозорҳо, ки аз сохторёфта будани ҳаёти шаҳрӣ шаҳодат медиҳад. Гардиши солонаи бозор ба ҳаҷми 38 ҳазор рубл мерасид, ки ин нақши шаҳрро ҳамчун гиреҳи муҳими савдо ва хоҷагидорӣ бо низоми рушдёфтаи муомилоти маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла ғалладона ва мева, тасдиқ мекунад [5, 50-51].

Г.А. Арандаренко ба мавқеи ҷуғрофии Панҷакент диққати махсус медиҳад, зеро он бевосита ба сохтори хоҷагидорӣ шаҳр таъсир расонида, гуногунии намудҳои кишоварзиро таъмин менамояд. Ў ба таъсири омилҳои иқлимӣ ба соҳаи кишоварзӣ ишора мекунад. Мушоҳидаҳои ӯ оид ба шароити обу ҳаво ва таъсири онҳо ба ҳосилнокии зироатҳо ва чорводорӣ тасаввуротеро дар бораи аҳамияти омилҳои метеорологӣ барои иқтисоди минтақа фароҳам меоранд [8, 86-87].

Барои арзёбии вазъи санитарии шаҳр Арандаренко сохтори синнусоли аҳолиро истифода мебарад, ки ҳарчанд усули мустақими баҳодиҳии саломатӣ нест, аммо имкон медиҳад ҳулосаҳо дар бораи сифати зиндагӣ ва давомнокии умри аҳоли бароварда шаванд. Маълумот дар бораи ҳиссаи ашхоси синни 61-90-сола имконият медиҳад ҳолати нисбатан мусоиди санитарии Панҷакент фарз карда шавад, ки ин ҳамчунин бо набудани бемориҳои оммавӣ ва сатҳи пасти Ҷавт аз бемориҳои зуқоммонанд тасдиқ мегардад.

Сохтори демографии шаҳр, чунон ки аз маълумоти Арандаренко бармеояд, имкон медиҳад дар бораи бартарии соҳибони хурд ва нерӯҳои истеҳсоли ҳулоса бароварда шавад. Низоми шуғл дар Панҷакент бар меҳнати мустақил асос ёфтааст. Зиди зиёда аз 70 Ҷоизи мардон худро ба гурӯҳи яқум, истеҳсолкунандагон мансуб медонанд, ки ин тарзи аграрӣ ва хунармандии зиндагиро инъикос менамояд. Таҳлили маълумот оид ба занон нишон медиҳад, ки вобастагии иқтисодии онҳо аз мардон ҳифз мегардад, ки ин аз нақшҳои анъанавӣ дар тақсими меҳнат шаҳодат медиҳад.

Қисмати муҳими равиши оморӣ ӯ баррасии робитаи мутақобилаи хоҷагӣ ва сохтори иҷтимоии шаҳр мебошад. Г.А. Арандаренко танҳо ба сабти шумораи аҳоли ва таркиби даромадҳо маҳдуд намешавад, балки нишон медиҳад, ки ҷӣ гуна иқтисоди шаҳр аз захираҳои табиӣ, кишоварзӣ ва ҷараёнҳои савдо вобаста аст, ки бо минтақаҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама бо Самарқанд, алоқаманд мебошанд.

Ҷамин тариқ, Панҷакент дар тафсири Арандаренко на танҳо ҳамчун воҳиди маъмурий, балки ҳамчун низоми сохторёфтаи хоҷагидорӣ ва иҷтимоӣ зухур мекунад, ки хусусиятҳои идоракунии ва ҳамгироии онро дар иқтисоди минтақа инъикос менамояд.

Истеҳсоли кишоварзии Панҷакент мавқеи пешбарро дар иқтисоди он ишғол мекунад [10, 333-382]. Дар ҷадвали «Саноати кишоварзӣ» Г.А. Арандаренко се гурӯҳи асосии шуғлро ҷудо менамояд – боғдорӣ, парвариши беда ва ғаллапарварӣ – ва нишон медиҳад, ки маҳз кишти ғалладона ҳаҷми асосии натиҷаи пулиро таъмин менамояд, дар ҳоле ки боғдорӣ ва бедапарварӣ боздеҳи баландтарро ба як воҳиди масоҳат медиҳанд. Дар маҷмӯъ, ин соҳаҳо пояи иқтисоди шаҳрро таш-

кил медиҳанд, ки ба муҳити деҳотии атроф, ки ба таври шадид истифода мешавад, таъя менамояд.

Ин даромадноқӣ ба ҳосилнокии баланд асос ёфтааст, ки дар «Ёддоште оид ба кишоварзӣ» ба таври муфассал тавсиф шудааст [3, 161-162]. Тибқи ҳисобҳои Арандаренко, дар қитъаҳои хуби обёршудаи водии Зарафшон ҳатто заминҳои нисбатан хурд метавонанд даромаде диҳанд, ки дар як қатор ҳолатҳо бо минтақаҳои бехтарини кишоварзии губернияҳои дохилии империя муқоисашаванда аст, зеро нишондиҳандаҳои ҳосилноқӣ аз рӯи гандум, шолӣ, беда ва ангур ба таври назаррас аз миёнаи умумии империявӣ болотаранд. Маҳз ба ҳамин сабаб ҳатто фонди маҳдуди замини шаҳрӣ қодир аст гардиши назарраси пулиро таъмин намояд.

Кишоварзии Панҷакент танҳо бо зироатҳои суннатӣ маҳдуд намешавад. Дар «Фароғатҳо» ва нашрияҳои рӯзномавӣ таҷрибаҳо бо ҷуворимаққа ва дигар зироатҳои нав ба таври муфассал тавсиф шудаанд [3, 161-162]. Қитъаҳои хурди озмоишӣ нишон медиҳанд, ки бо ҳамон меъёрҳои обёрӣ ва сарфи меҳнат ҷуворимаққа ҳосили баланди хӯроқи чорво медиҳад ва дар муддати кӯтоҳ ба ғизои аҳолии маҳаллӣ ворид мегардад.

Дар ин таҷрибаҳо Панҷакент ҳамчун яке аз нуқтаҳои воридсозии озмоишии зироатҳои нав баромад мекунад, ки аз он ҷо онҳо тадриҷан ба амалияи хоҷагидорӣ минтақаи кӯҳистонӣ ворид мегарданд. Г.А. Арандаренко ҷорӣ намудани зироатҳои навро на бо тасаввуроти абстрактӣ дар бораи ислоҳот, балки бо санҷиши ҳосилноқӣ ва судмандии амалии онҳо пайванд медиҳад. Дар ёддошти худ оид ба киштҳои озмоишӣ ӯ натиҷаҳои таҷрибаҳоро меорад ва ба ин васила нишон медиҳад, ки чӣ гуна дар нашрияҳои омории ӯ маълумоти ҷадвали бо мушоҳидаҳои мустақими саҳроӣ ҳамроҳ мешаванд [9].

Ҳаёти савдои Панҷакент дар ҷадвали «Саноати савдо» ва очеркҳои мутобиқ тавсиф ёфтааст. Бозор пеш аз ҳама муҳити деҳотии атрофро хизмат мерасонад; дар савдо амалиёт бо ғалладона, гӯшт, намак, равған ва меваҳои хушк бартарӣ дорад, дар ҳоле ки дӯконҳои маҳсусгардонидашудаи асбобҳои оҳанин ва молҳои мануфактурӣ камшумор боқӣ мемонанд. Дар маҷмӯъ, бахши савдо аз лиҳози шумораи машғулон ва ҳаҷми даромад ба таври назаррас аз кишоварзӣ ақиб меонад, ки хусусияти аграрии профили шаҳрро таъкид мекунад.

Шуғлҳои ҳунармандӣ ба Панҷакент саҳме медиҳанд, ки аз лиҳози ҳаҷм бо савдо муқоисашаванда аст. Арандаренко дар ҷадвалҳои маҷмуи фишурда, вале устувори ҳунарҳоро ба қайд мегирад – бофандагон, кулолгарон, оҳангарон, дӯзандагон, пойафзолдӯзон, устоёни лавозимоти зин ва мисгарон, – ки шаҳрро бо маҷмуи асосии маҳсулот таъмин намуда, вобастагӣ аз молҳои воридотиро коҳиш медиҳанд. Дар маҷмӯъ, ҳунармандӣ чанд даҳ хоҷагиро фаро гирифта, натиҷаи пулии назаррас, ҳарчанд ғайриҳуқуқӣ, ба вучуд меорад.

Меҳнати кироя дар Панҷакент нақши ёрирасон мебозад. Теъдоди нисбатан ками приказчиқон, коргарони доимӣ ва мардикорон дар муқоиса бо шумораи умумии аҳоли нишон медиҳад, ки пояи иқтисодро ҳамона шаклҳои оилавии хоҷагидорӣ ташкил медиҳанд ва бозори қувваи кории кироя ҳанӯз андозаи маҳдуд дорад. Аксари муассисаҳои савдо ва ҳунармандӣ ба меҳнати худӣ соҳибон ва аъзои оилаи онҳо таъя мекунанд. Ҳамин тариқ, маҷмуи маълумоти оморӣ имкон медиҳад Панҷакент ҳамчун шаҳри маъмурию аграрӣ бо бартарии шаклҳои оилавии хоҷагидорӣ ва рушди маҳдуди меҳнати кироя баррасӣ карда шавад. Дар идома ҳамин маҷмуи категорияҳои баҳисобгирӣ барои таҳлили Ургут истифода мегардад, ки ин имкон медиҳад ҳар ду шаҳр дар доираи як модели ягона муқоиса шаванд.

Бар хилофи Панҷакент, қароргоҳи сардори уезд ва гиреҳи идораи маъмурии тюменҳои кӯҳистонӣ, Ургут дар осори Арандаренко ҳамчун маркази иқтисодӣ падида меояд: шаҳре бо ихтисоси равшани моливу хоҷагидорӣ, пеш аз ҳама дар соҳаҳои боғдорӣ, бофандагии пахтагин, савдои ғаёол ва қарз, ки дар он нақши сармояи хиндӣ бузург аст. Ин фарқияти вазифаҳои хоҷагидорӣ ҳамчунин самтҳои асосии тавсифи омории онҳоро муайян менамояд.

Муҳимтарин натиҷаи кори Арандаренко оид ба Ургут маълумоти барӯйхатгирии демографӣ ва иҷтимоии ибтидои соли 1877 мебошад. Дар «Маълумоти оморӣ оид ба шаҳрҳои Панҷакент ва Ургут» ӯ қайд мекунад, ки дар Ургут 948 хона ва 5 543 нафар аҳоли мавҷуд аст [10, 333-382] ва ин маълумот минбаъд аз ҷониби муаллиф ҳангоми таҳлили таркиби аҳоли ва шуғлҳои он истифода мешавад. Аксарияти мутлақи аҳоли, тибқи маълумоти ҷамъоваринамудаи Г.А. Арандаренко, аз

точикони «мансуб ба нажоди эронӣ» иборат буданд. Г.А. Арандаренко хузури гурӯҳҳои хурди дигарро низ номбар намуда, ҳиндуҳоро ҳамчун гурӯҳи камшумор ҷудогона қайд мекунад – «ҳиндуҳо – 32 мард...» [10, 336], ки ин асос медиҳад дар бораи намоён будани иштироки онҳо дар амалияҳои савдо ва қарзӣ дар ҳоле ки шумораи онҳо ниҳоят маҳдуд аст.

Аҳолии русӣ хеле кам буда, асосан бо хизмати маъмурӣ ва полисӣ алоқаманд аст. Бар хилофи Панҷакент, ки қароргоҳи сардори уезд ва дастаи хурди казакӣ дошт, хузури русҳо дар Ургут камтар ба назар мерасад, ки ин мақоми онро ҳамчун маркази иқтисодӣ таъкид менамояд [1, 151-154].

Дар тавсифи сохтори иҷтимоии Ургут Арандаренко ҳамон тарҳи гурӯҳбандии аҳолиро аз рӯи манбаъҳои рӯзгузаронӣ истифода мебарад, ки қаблан низ ба қор бурда буд, ва ин имкон медиҳад ҳар ду шаҳр мустақиман муқоиса карда шаванд. Таносубҳои бадастовардаи ӯ аз бартарии аҳолии аз лиҳози иқтисодӣ ғайрӣ дар шароити шумораи нисбатан ками табақаҳои қишлоқӣ ва хошиявӣ шаҳодат медиҳанд. Чунин манзара ба профили хоҷагидорӣи Ургут мувофиқат мекунад, ки дар он шуғли аксарияти аҳоли тавассути меҳнати шахсӣ дар боғдорӣ, тоқпарварӣ, бофандагӣ, ҳунармандӣ ва савдои хурд таъмин мегардад. Ҳамзамон, маълумоти омӯри мавҷудияти қишлоқӣ-зоатӣи устуворро низ ба қайд мегиранд, ки бо ӯҳдадорӣҳои қарзӣ алоқаманд буда, аз шиддати иҷтимоие дарак медиҳад, ки дар паси сохтори зоҳиран мусоиди шуғл пинҳон аст.

Агар дар мавриди Панҷакент омӯри устуворӣи шаклҳои оилавии меҳнат ва вазифаи маъмурии шаҳрро таъкид намояд, пас барои Ургут ҳамон нишондиҳандаҳои баҳисобгирӣ имконият медиҳанд ҳамбастагии дигаргуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ, савдо ва шуғли қишлоқӣ ошкор карда шаванд. Ин фарқият минбаъд дар бахшҳои асосии маводи ҷадвалӣ ба таври пайдарпай пайгирӣ мегардад.

Дар сохтори хоҷагидорӣи Ургут нақши пешбарро кишоварзӣ мебозад, ки қисми назарраси маҳсулоти он тавассути бозор амалӣ карда мешавад. Арандаренко нишон медиҳад, ки боғдорӣ ва тоқпарварӣ мавқеи қавӣ доранд, зеро маҳз онҳо қисми асосии даромади кишоварзиро таъмин намуда, садҳо хоҷагиро ба ғайриҷаҳиш меҷалб мекунанд. Тоқзорҳо ба бозори округи Зарафшон нигаронида шуда, имкон медиҳанд Ургут ҳамчун маркази намоёни молии минтақаи қўҳистонӣ баррасӣ гардад. Аз рӯи маҷмуи нишондиҳандаҳои кишоварзӣ Ургут ба таври назаррас аз Панҷакент болотар меистад, ки ин метавонад аз дараҷаи баланди молияи истеҳсолот ва иштироки устувори шаҳр дар мубодила бо ноҳияҳои ҳамсоя дарак диҳад.

Барои шарҳи боздеҳи баланди пулии боғдорӣ Г. А. Арандаренко ба формулировкаҳои мустақим ва ҳоксорона таъкид мекунад, ки аз ҳудуди манбаъ берун намеравад. Ӯ даромаднокиро на ба омилҳои беруна, балки ба худи хусусияти кишоварзӣ нисбат дода, боғдориро ҳамчун «фарҳанги интенсивӣ, ки аз як таноб 20-50 рубл иҷора медиҳад» муайян мекунад. Бо ин роҳ муаллиф равшан месозад, ки чаро дар ҷадвалҳои омӯри боғ ва тоқзор ҳамчун шуғлҳои сабт шудаанд, ки нисбат ба дигар намудҳои меҳнати кишоварзӣ натиҷаи пулии баландтар медиҳанд.

Арандаренко таъкид мекунад, ки даромад аз тоқпарварӣ танҳо дар шароити низоми муназзамии таъминоти об ва шаклҳои устувори истифодаи замин имконпазир аст. Гарчанде ки дар очеркҳои марбут ба қўйборҳо ва истифодаи [2, 202-203] об Ургут асосан ба таври ғайримустақим зикр мешавад, метавон фарз кард, ки тоқзорҳо ба таъминоти доимии об ва сарфи назарраси меҳнати дастӣ ниёз доштанд. Ба ин ҳолат ба таври ғайримустақим микӯси шуғл ва натиҷаи пулие иҷора мекунанд, ки дар ҷадвалҳо ба қайд гирифта шудаанд. Ин бо шумораи зиёди хоҷагиҳои ҷалбшуда, садҳо қоргар ва ҳаҷми назарраси даромади пулӣ, ки дар омӯри инъикос ёфтааст, тасдиқ мегардад. Ургут ҳамчун намунаи шаҳри қўҳистонӣ тоҷикӣ падида меояд, ки дар он кишоварзӣ то андозае аллақай хусусияти устувори молӣ касб намудааст.

Муқоисаи маълумот оид ба Ургут ва Панҷакент, ки аз ҷониби Арандаренко анҷом дода шудааст, имкон медиҳад фарқиятҳои ихтисоси хоҷагидорӣи шаҳрҳоро, ки аз ҷумла бо қўйгиршавӣи гуногуни табиӣ-ҷуғрофӣ вобастаанд, ошкор намуд. Панҷакент ҳамчун маркази асосан аграрӣ ва маъмурӣ бо бартарии ғаллапарварӣ ва боғдорӣ бо шакли омехта боқӣ мемонад. Дар хоҷагии Ургут боғдорӣ ва тоқпарварӣ нақши муҳимро мебозанд, ки ҳам истеъмоли дохилро таъмин намуда, ҳам маҳсулотро ба бозор ворид месозанд. Дар мисоли он равшан мегардад, ки қўй гуна

шароити табиӣ, обёрӣ ва сохтори шуғл чараёнҳои устувори даромади пулӣ таъмин намуда, кишоварзӣ пояи ҳам даромади аҳоли ва ҳам фаъолияти савдои шаҳриро ташкил медиҳад.

Самти дуҷуми муҳими ҳаёти хоҷагидорӣи Ургут ҳунармандӣ ва бофандагии пахтагин мебошад. Чадвалҳо якҷанд навъи шуғлҳои насочиро ба қайд мегиранд, ки бо истехсоли баёз, хоса, алоча ва остара алоқаманданд ва дар маҷмуъ барои қисми назарраси аҳолии шаҳр манбаи даромад ва шуғлро таъмин менамоянд. Ин намудҳои фаъолият аз доираи корҳои соф ёрирасони ҳонагӣ берун рафта, дар ҳаёти хоҷагидорӣи шаҳр мавқеи устуворро ишғол мекунад ва асосан ба талаботи маҳаллӣ ва муҳити наздики атроф нигаронида шудаанд.

Бар хилофи Панҷакент, ки дар он шуғлҳои бофандагӣ хусусияти пароканда дошта, ҳамчун гурӯҳи мустақили манбаҳои даромад ҷудо карда намешаванд, дар Ургут бофандагии ҳонагии пахтагин дар сохтори машғулиятҳои шаҳрӣ ҷойгоҳи намоёнро ишғол мекунад. Сухан на дар бораи истехсоли махсусгардонидашуда, балки дар бораи ҳунаре меравад, ки дар сатҳи хоҷагиҳои ҳонагӣ паҳн шуда, бар меҳнати дастӣ асос ёфта ва бо муҳити деҳотӣ атрофи шаҳр зич пайваст мебошад.

Миқёси шуғлҳои бофандагӣ дар Ургут Г. Арандаренко на тавассути тавсифҳои умумӣ, балки бо нишондиҳандаҳои миқдорӣ ифода мекунад. Ӯ мустақиман қайд менамояд, ки «дар Ургут ба 253 нафар, ки ба истехсоли матоъҳои оддӣ пахтагин машғуланд...» [7, 58-59], қисми назарраси аҳолии коркунанда рост меояд. Чунин тарзи сабт имкон медиҳад ҳулоса дар бораи нақши намоёни ҳунари бофандагӣ дар сохтори хоҷагидорӣи шаҳр асоснок гардад ва аҳаммияти онро дар муқоиса бо дигар намудҳои шуғл нишон диҳад.

Таъмини ашӣи хом, фурӯши маҳсулот ва дарёфти воситаҳои пулӣ тавассути робитаҳои маҳаллии савдо ва шаклҳои қарзи хурд, ки барои иқтисоди бозорӣ минтақаи кӯҳистонӣ хос буданд, амалӣ мегардид. Ашҳосе, ки дар манбаҳои бо амалиёти пулӣ зикр шудаанд, аз мавҷудияти таҷрибаҳои судхӯрӣ ва мубодилавӣ дарак медиҳанд, ки дар ин давра паҳн гардида, баъдтар аз ҷониби маъмурият маҳдуд карда шуданд, на аз ташаккули колонияҳои устувори тоҷирӣ ё шабакаҳои берунии савдогарӣ.

Ғайр аз шуғлҳои ҳонагии насочӣ, дар Ургут ҳунарҳои суннатӣ низ мавҷуд буданд – оҳангарӣ, кулолгарӣ, пойафзолдӯзӣ, дӯзандагӣ ва зинсозӣ. Маълумоти омӯрӣ нишон медиҳанд, ки ҳар яке аз ин шуғлҳо дар алоҳидагӣ даромади нисбатан мӯътадил меовард. Дар маҷмуъ, онҳо шаҳрро бо ашӣи асосии истеъмоли ҳаррӯза – зарф, пойафзол, либос, лавозимоти аспу ароба ва асбобҳои хоҷагии истехсоли маҳаллӣ – таъмин менамуданд. Ҳунармандон қисми намоён ва устувори аҳолии шаҳриро ташкил дода, бо муҳити кишоварзӣи атроф ва манбаҳои асосии даромади шаҳр зич алоқаманд буданд. Оҳангарон аз метали воридотӣе вобаста буданд, ки тавассути шабакаҳои маҳаллии савдо мерасид; пойафзолдӯзон ва зинсозон ба ашӣи хоме така мекарданд, ки бо чорводорӣи маҳаллӣ иртибот дошт; истехсоли кулолгарӣ бошад, бар истифодаи гилҳои маҳаллӣ асос ёфта, ба талаботи хоҷагиҳои ҳонагӣ нигаронида шуда буд. Дар маҷмуъ, шуғлҳои ҳунармандӣ дар Ургут бахши мустақили хоҷагидориро ташкил намекарданд, балки боғдорӣ, тоқпарварӣ ва бофандагиро пурра намуда, эҳтиёҷоти рӯзмарраи аҳолиро қонеъ мегардонданд ва гуногуншаклии шаклҳои шуғли шаҳриро нигоҳ медоштанд.

Арандаренко таъкид менамояд, ки соҳаи ҳунармандӣи Ургут танҳо бо ташкили суннатӣи меҳнат маҳдуд намешавад. Мавҷудияти бофандагии рушдёфтаи пахтагин ва шумораи зиёди устохонаҳо истифодаи меҳнати кироя ва шаклҳои чандиртари шуғлро пешбинӣ мекунад. Бояд қайд кард, ки сабти муфассалтарини шаклҳои ҳунармандӣ ва кирояи шуғл дар Ургут ба тамаркузи ин фаъолиятҳо дар сохтори хоҷагидорӣи он вобаста аст, на ба мавҷудияти навъи сифатан дигаргуни иқтисоди шаҳрӣ. Дар чадвалҳо нишон дода мешавад, ки дар муассисаҳои ҳунармандӣ ва савдо, коргарони доимӣ ва ҳамчунин шумораи зиёди мардикорон фаъолият мекунад. Ҳунарманд метавонад ҳам ҳамчун устои мустақил, ҳам ҳамчун коргари кироя ё пудратчӣи хурд баромад намояд, ки аз фармоишҳои соҳибони қалон ва сиёсати қарзии судхӯрони Ҳиндӣ вобастагӣ дорад. Шуғлҳои ҳунармандӣ ҳамчун пояи таъминоти моддӣи шаҳр ва яке аз омилҳои табақабандӣи иҷтимоӣ ва ташаккули бозори маҳаллии меҳнат баромад мекунад.

Дар чадвалҳои марбут ба шуғлҳои савдо ва гардиши дӯконҳо Арандаренко доираи васеи

молҳои дар фурӯш бударо ба қайд мегирад: ғалладона, орд, шолӣ, намак, шакар, меваҳои хушк, гӯшт, маҳсулоти оҳанӣ ва матоъҳо. Аз рӯи шумораи хонаҳои савдо ва ҳаҷми гардишҳо Ургут ба таври назаррас аз Панҷакент пеш меравад ва ҳам бозори маҳаллиро хизмат мерасонад, ҳам чараёнҳои транзитиро байни минтақаи кӯхистонӣ, Самарқанд ва ноҳияҳои ҳамсоя таъмин менамояд.

Дар маводи хоҷагидорӣ солҳои 1877-1879 Ургут ҳамчун шаҳр муаррифӣ мегардад, ки дар он дар баробари савдои молҳо, ҳисоббаробаркуниҳои пулӣ ва қарзҳо нақши намоён доранд. Тафсилоти сабти амалиёти қарзӣ ва савдо дар Ургут на «мақоми маҳсус»-и шаҳрро, балки хусусиятҳои сохтори хоҷагидорӣ онро инъикос менамояд, ки дар ҳамон низоми баҳисобгирӣ сабт шудаанд, ки барои Панҷакент низ истифода мешуданд [5-7].

Дар нашрияҳои рӯзномавии соли 1878 Арандаренко ба паҳншавии он чизе тавачҷух зоҳир менамояд, ки худ онро «тиҷорати пул» меномид, яъне додани қарзҳо ва ўҳдадориҳои қарзии вобаста ба онҳо. Дар ҷадвалҳои марбут ба шуғлҳои савдо ӯ ашхосеро, ки ба гурӯҳи «ҳиндуҳо» мансуб медонист, ба таври ҷудоғона ҷудо карда, онҳоро бо амалиёти савдо ва додани пул ба қарз, аз ҷумла дар муомилот бо оҳан ва матоъҳои пахтагин, алоқаманд месозад. Дар тавзеҳоти худ ба маълумот Арандаренко қайд менамояд, ки баҳисобгирии амалиёти савдо имкон намедихад даромаднокии чунин шуғлҳо пурра инъикос карда шавад, зеро қисми назарраси ғоида аз ҳисоби ғоидаҳои қарзҳо ва ўҳдадориҳои дарозмуддати қарзӣ ташаккул меёфт, ки қарздиҳандагонро бо соҳибони боғҳо ва хунармандон мепайваст. Ӯ мустақиман ба набудани баҳисобгирии дақиқи чунин амалиёт ишора намуда, хусусияти тахминии арзёбиҳои овардашударо таъкид мекунад. Тибқи мушоҳидаҳои ӯ, қарзҳо аксаран зерӣ ҳосили оянда дода мешуданд ва барои пӯшонидани хароҷоти ҷорӣ дар боғдорӣ ва шуғлҳои хунармандии хонагӣ истифода мегардиданд. Дар айни замон ашхосе, ки ӯ онҳоро «ҳиндуҳо» меномад, на ҳамчун иштирокчиёни робитаҳои дурраи савдо, балки ҳамчун ғайриқонуни доираи савдои маҳаллӣ ва минтақавии наздик, вобаста ба бозорҳо ва базарҳои водии Зарафшон, муаррифӣ шудаанд.

Арандаренко приказчион ва мардикоронро дар назди хонаҳои савдои ҳиндӣ маҳсус қайд мекунад. Дар ҷадвали меҳнати кироя онҳо ҳамчун гурӯҳҳои мустақил ҷудо карда шудаанд, ки ин истифодаи коргарони кирояшударо нишон медиҳад. Қисме аз ин афрод, тибқи қайдҳои ӯ, ҳамзамон қарздорони ҳамон соҳибон боқӣ мемонданд, ки вобастагии коргаронро аз қарз боз ҳам шадидтар мегардонд. Амалиёти савдо-қарзӣ ба ҳаёти хоҷагидорӣ Ургут хусусияти бештар пулиро мебахшиданд ва, ба мушоҳидаи Арандаренко, шиддати иҷтимоиро афзоиш медоданд. Ӯ қарзро на бо «устуворӣ», балки бо вобастагии қисми соҳибони боғ, хунармандон ва мардикорон аз қарздиҳандагон, бахусус дар солҳои камҳосилӣ ва коҳиши талаботи хунармандӣ, пайванд меод. Дар ин замина амалияҳои судхӯрӣ аз ҷониби маъмурият ҳамчун мушкили идоракунии қабул мешуданд, ки назорат ва маҳдудсозиро талаб мекарданд.

Маълумоти овардашудаи Арандаренко оид ба меҳнати кироя дар Ургут аҳамият дорад, зеро нишон медиҳад, ки кадом намудҳои ғайриқонуният дар хоҷагидорӣ шаҳр ҷалби коргаронро берун аз ҷорҷӯбаи оила талаб мекарданд ва шаклҳои даромад ҷӣ гуна тақсим мешуданд. Ҷадвалҳо приказчион, коргарони доимӣ ва мардикоронро ба қайд мегиранд, аммо ҳуди ҳаҷми музди солоне, ки барои ин гурӯҳҳо оварда шудааст, ҷаддон калон нест. Ин миқёси воқеии иқтисоди пулии шаҳрро дар солҳои 1870-ум муайян мекунад ва зарурати даст кашидан аз луғате ба миён меорад, ки «бозори рушдёфтаи меҳнат» ё ягон «инфрасохтори молиявӣ» ташаккулёфтаре пешбинӣ менамояд. Дар мавриди баррасишаванда сухан дар бораи муҳити суннатии хунармандӣ-аграрӣ меравад, ки дар он ҳисоббаробаркуниҳои пулӣ ва қарзҳо мавҷуданд, аммо ба соҳаи мустақиле табдил намеёбанд, ки бо шаклҳои иқтисодии дертар қобили муқоиса бошанд.

Дар доираи ин миқёс меҳнати кироя дар назди Арандаренко ҳамчун воситаи ташкили корҳои мавсимӣ ва хизматрасонӣ баромад мекунад. Шуғли рӯзмуд ба давраҳои даври кишоварзӣ ва ба он намудҳои ғайриқонуният майл дорад, ки ба бозор ва хоҷагии хонаводагӣ ҳамроҳанд, аз ҷумла корҳои ёрирасон ва ҳамлу нақл. Коргарони доимӣ бо дӯконҳо, машғулиятҳои хунармандӣ ва корҳои марбут ба боғҳо ва тоқзорҳо пайванд доранд. Приказчион дар он бахшҳо зухур мекунанд, ки ҳисобу китоб, миёнаравӣ ва ҳамроҳии муомилот талаб карда мешавад. Ин манзара дар маҷмуъ на «ҷаҳиши сифатӣ»-и иқтисоди шаҳрро нишон медиҳад, балки он аст, ки дар Ургут табақаи

устувори коргароне вучуд дошт, ки берун аз хоҷагии шахсии худ машғул буданд, ва ин ҳолат маҳз ҳамчун чузъи амалияи ҳаррӯзаӣ хоҷагидорӣ ба қайд гирифта мешавад, на ҳамчун нишонаи бозори рушдҷӯфтаи меҳнат.

Баррасии соҳаҳои ҷудоғонаи ҳаёти хоҷагидорӣ Ургут таҳлили шахрҳоро аз рӯи бахшҳои асосии баҳисобгирӣ ҷамъбаст мекунад. Минбаъд имкон пайдо мешавад ба муқоисаи умумии онҳо бозгашта, фарқиятҳои ошкоршударо ҳамчун вариантҳои ташкили хоҷагӣ дар ҳудуди як модели кӯҳистонӣ ҳулоса намуд. Ин гуна тафсир бо назардошти замони мушоҳидаҳои Арандаренко муҳим аст. Ҷ ҳаёти хоҷагидориро дар давраи кӯтоҳи пас аз истилои русҳо тавсиф мекунад, вақте ки шабакаи маъмурӣ, тартиботи баҳисобгирӣ ва амалияҳои ҳамкорӣ бо аҳолии маҳаллӣ ҳанӯз дар ҳоли ташаккул буданд, дар ҳоле ки муҳити иқтисодӣ асосан шаклҳои суннатии ҳудро нигоҳ медошт. Аз ин рӯ, маводи омории солҳои 1870-ум ҳолати гузаришро сабт мекунад, ки дар он баҳисобгирии мунтазам ва кӯшишҳои низоммандсозӣ ҳамзамон бо маҳдудияти захираҳои пулӣ, вобастагии хоҷагӣ аз ҳосил ва об, устувории ўҳдадорӣ қарзӣ ва осебпазирии иҷтимоии қисми аҳоли ҳамзистӣ доранд. Ин замина барои мақола муҳим аст, зеро оҳанги дурусти тавсифро муайян намуда, иҷозат намедихад рақамҳо ба тасвири иқтисоди «ба роҳ монда»-и устувор табдил дода шаванд.

Аз ин ҷо зарурати танзими риторикаи умумии таҳқиқот низ бармеояд. Ҳаҷми ночизи муздҳо, мавсимияти шуғл, вобастагии қисми аҳоли аз корҳои рӯзмӯзд ва муносибатҳои қарзӣ маҳдудиятҳо ва танишҳои ҳамарӯзаӣ иқтисоди шахрро нишон медиҳанд. Ин маълумот имкон медиҳад сабти барвақти сохтори хоҷагидорӣ ва фарқиятҳои иҷтимоӣ дар лаҳзае дида шавад, ки маъмурияти шахрвандии русӣ танҳо дар минтақа мавқеи ҳудро устувор мекард, ва идоракунии ҷамъовариҳои андоз, нигоҳдории тартибот ва фаҳмиши низомманди захираҳо, хатарҳо ва нуқтаҳои осебпазирӣ хоҷагии маҳаллиро тақозо менамуд. Маҳз дар ҳамин чорҷӯба маълумот оид ба меҳнати кироя, шуғлҳои савдо ва амалияҳои қарзӣ бояд ҳамчун мавод барои бозсозии бодикқат истифода шавад, на ҳамчун баҳона барои муқоисаҳои васеъ байни шахрҳое, ки аз оғоз қобили муқоиса нестанд.

Маълумоти боло овардашуда оид ба кишоварзӣ, ҳунармандӣ, савдо, кироя ва амалиёти пулӣ имкон медиҳад аз бахшҳои ҷудоғонаи ҷадвалҳо ба манзараи умумӣ гузариш сурат гирад. Дар ин марҳила Панҷакент ва Ургутро метавон на аз рӯи шуғлҳои алоҳида, балки ҳамчун ду варианти ташкили иқтисоди шахрӣ дар ҳудуди як минтақаи кӯҳистонӣ баррасӣ намуд, ки дар як низоми баҳисобгирӣ сабт шудаанд. Дар поён натиҷаи муқоисаро ҷамъбаст карда, фарқиятҳои устувори байни ин ду шахрро нишон медиҳем.

Дар маҷмӯъ, муқоисаи Панҷакент ва Ургут бар асоси маълумоти Арандаренко нишон медиҳад, ки дар шароити монанди табиӣ-ҷуғрофӣ ва низоми ягонаи баҳисобгирӣ ин шахрҳо ду варианти гуногуни ташкили хоҷагидорӣ минтақаи кӯҳистонии Зарафшонро намояндагӣ менамуданд. Панҷакент пеш аз ҳама ҳамчун маркази маъмурию аграрӣ баромад карда, бо бартариҳои шаклҳои оилавии меҳнат ва рушди маҳдуди амалиёти пулию савдо тавсиф мешуд. Ургут, баръакс, бо дараҷаи баланди молияти боғдорӣ ва тоқпарварӣ, нақши намоёни ҳунармандӣ, савдо ва қарз, инчунин паҳншавии бештари меҳнати кироя ва муносибатҳои қарзӣ фарқ мекард. Ин тафовутҳо шахрҳоро аз доираи модели умумии хоҷагидорӣ кӯҳистонӣ берун намебаранд, аммо нобаробарии дохилии иқтисоди шахрии тюменҳои кӯҳистониро нишон медиҳанд, ки дар лаҳзаи ташаккули баҳисобгирии мунтазामी маъмурӣ тавассути омор сабт шудааст.

Таҳлили муқоисавии ҷадвалҳои тартибдодашуда ва нашрнамудаи Арандаренко имкон медиҳад Панҷакент ва Ургут ҳамчун ду маркази шахрии минтақаи кӯҳистонии Зарафшон бозсозӣ карда шаванд, ки аз лиҳози ҷойгиршавии табиӣ-ҷуғрофӣ ба ҳам наздик, вале аз ҷиҳати конфигуратсияи хоҷагидорӣ фарқ доранд. Дар шароити монанди кишоварзии обёришаванда омор тавозуни гуногуни байни даромадҳои кишоварзӣ, шуғли ҳунармандӣ ва амалиёти савдору, ҳамчунин фарқиятҳоро дар дараҷаи паҳншавии меҳнати кироя ва муомилоти пулӣ ба қайд мегирад.

Арзиши вижаи маълумоти Г.А. Арандаренко дар он аст, ки онҳо на «тавсифи умумӣ»-и шахрҳоро, балки портрети иҷтимоию иқтисодии ба таври миқдорӣ сабтшавандаро дар сатҳи хоҷагиҳои ҳонагӣ ва гурӯҳҳои касбӣ фароҳам меоранд. Дар ҷадвалҳои Арандаренко Панҷакент ва Ургут аз рӯи як принсипи ягона тавсиф шудаанд, ки ин имкон медиҳад фарқиятҳои ҳаёти

хочагидории онҳо равшан дида шаванд. Барои Панҷакент бештар хос аст ҳамбастагии вазифаҳои маъмури бо кишоварзӣ ва бартарии ғаллапарварӣ. Барои Ургут, баръакс, боғдорӣ ва тоқпарварӣ, хунармандӣ, аз ҷумла бофандагӣ, савдо ва ҳисоббаробаркуниҳои пулии вобаста ба онҳо намоёнтаранд. Бо чунин усули тавсиф дар ҷадвалҳо робитаи байни истифодаи замин, намудҳои шуғл ва ғоида ба таври пайдарпай нишон дода мешавад. Баҳисобгирии меҳнати кироя ва амалиёти пулӣ имкон медиҳад фарқиятҳо дар мавқеи гурӯҳҳои ҷудогонаи аҳолии шаҳрӣ пайгирӣ карда шаванд.

Осори Арандаренко дар таърихнигории болооби Зарафшон ҷойгоҳи вижа доранд, зеро онҳо ба гардиши илмӣ маълумоти нодир ва аз лиҳози пуррагӣ камназирро дар бораи Кӯҳистони кӯҳии солҳои 1870-ум ворид менамоянд, ки на бо тавсифҳои сафарномаҳо ва на бо баррасиҳои маъмурии дертар ивазшаванда нестанд. Барои Панҷакент, ки «намоён»-и илмии он аксаран ба бостоншиносии шаҳри қадим маҳдуд мешуд [11] ва барои Ургут, ки бештар дар адабиёт ҳамчун нуқтаи сиёсӣ маъмури зикр мегардид [13], ин маҷмуи мавод ба маънои воқеӣ бозгашт ба фазои таърихи иҷтимоӣ мебошад – бо параметрҳои ченшавандаи хоҷагидорӣ ва шуғли ҳаррӯзаи аҳоли.

Ҳангоми кор бо ин мавод муҳим аст дар хотир дошт, ки категорияҳои истифодашуда ба забони маъмурии замони худ тааллуқ доранд. Фарқиятҳо дар соҳаҳои савдо, қарз ва кироя тақсимот ва тамаркузи шуғлҳоро маҳз ҳамон гуна инъикос мекунад, ки дар манбаъ сабт шудаанд, на ҳамчун тавсифи комили иқтисоди шаҳр. Бо вучуди ин, маҳз дар ҳамин қорҷӯба ҷадвалҳои Арандаренко барои шаҳрҳои хурди кӯҳистонии нимаи дуоми асри XIX имконият медиҳанд ҳаёти хоҷагидориро аз рӯи нишондиҳандаҳои ягона муқоиса намуда, микёси воқеии онро бидуни ҷамъбасти бузургкунада ва тафсирҳои дертар бинанд.

Нашрияҳои Арандаренкои солҳои 1870-ум гузариши камёфтеро барои Туркистони Русия аз баҳисобгирии хизматӣ ба тавсифи омории интишоршуда ба қайд мегиранд. Панҷакент ва Ургут бори аввал аз рӯи нишондиҳандаҳои муқоисашавандаи аҳоли, шуғл, истифодаи замин ва об, инчунин натиҷаҳои пулии хоҷагидорӣ муаррифӣ шудаанд. Арзиши ин мавод на танҳо дар ҳаҷми маълумот, балки дар тарзи ташкили онҳост: ҷадвалҳо ва тавзеҳот имкон медиҳанд шаҳри хурди кӯҳистонӣ ҳамчун низоми баҳампайвастаи хоҷагидорӣ баррасӣ гардад ва таҳлил дар ҳудуди ҳуди манбаъ нигоҳ дошта шавад. Аз лиҳози таърихнигорӣ, ин яке аз таҷрибаҳои барвақти низоманди тавсифи омории шаҳрҳои хурди кӯҳистонӣ мебошад, ки модели муқоисаи сохтори иҷтимоӣ, шуғлҳо ва заминаи захиравиро муайян мекунад.

Имрӯз, вақте ки Панҷакент дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ургут дар Ҷумҳурии Узбекистон ҷойгир шудаанд, чунин тавсифи муқоисашаванда аҳаммияти махсус пайдо мекунад: он имкон медиҳад манзараи хоҷагидорӣ болооби Зарафшон то ҷудошавии сиёсӣ бозсозӣ карда шавад ва ҳамчун таҷрибаҳои барои таҳқиқоти минбаъдаи таърихи иҷтимоии минтақа хизмат намояд.

МАНОБЕЪ ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Арандаренко, Г. А. Досуги в Туркестане. 1874-1889 / Г. А. Арандаренко. – Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1889. – 666 с.
2. Арандаренко, Г. Заметка об ирригации в нагорных тюменях Зеравшанского округа / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1876. – № 51. – С. 202-203.
3. Арандаренко, Г. Заметка по сельскому хозяйству в нагорных тюменях Зеравшанского округа / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1876. – № 42. – С. 161-162.
4. Арандаренко, Г. Из Пенджикента / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1877. – № 11. – С. 41-42.
5. Арандаренко, Г. Малоизвестные города Зеравшанского округа Пенджикент и Ургут / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1878. – № 13. – С. 50-51.
6. Арандаренко, Г. Малоизвестные города Зеравшанского округа Пенджикент и Ургут / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1878. – № 14. – С. 51-52.
7. Арандаренко, Г. Малоизвестные города Зеравшанского округа Пенджикент и Ургут / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1878. – № 16. – С. 58-59.
8. Арандаренко, Г. О метеорологических познаниях у туземцев Зеравшанского округа / Г.

Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1877. – № 22. – С. 86-87.

9. Арандаренко, Г. Результаты пробных посевов суходольного риса и кукурузы в Зеравшанском округе / Г. Арандаренко // Туркестанские ведомости. – 1877. – № 46.

10. Арандаренко, Г. Статистические сведения по нагорным тюменям Зеравшанского округа за 1877 г. / Г. Арандаренко // Материалы для статистики Туркестанского края. – Санкт-Петербург, 1879. – Т. 5. – С. 333-382.

11. Беленицкий, А. М. Древний Пенджикент / А. М. Беленицкий, В. И. Распопова. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 32 с.

12. Одинаев А. Н., Борошко С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В. Пенджикент и Ургут в статистике хозяйственной жизни горных районов Зеравшана во второй половине XIX века. Часть 2. Сравнительный социально-экономический анализ по данным Г. А. Арандаренко.

13. Savchenko, A. Urgut / A. Savchenko // Encyclopaedia Iranica. – 2008. – 7 April. – URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/urgut> (санаи мурочиат: 03.03.2026).

ПАНЧАКЕНТ ВА УРГУТ ДАР ОМОРИ ҲАЁТИ ХОҶАГИИ ВОДИИ ЗАРАФШОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Қисми 2. Таҳлили муқоисавии иҷтимоӣ-иқтисодӣ бар асоси маълумоти Г.А. Арандаренко

Қисми дуюми мақола ба таҳлили муқоисавии сохтори иҷтимоӣ-иқтисодии шаҳрҳои хурди кӯҳии Панҷакент ва Ургут дар нимаи дуюми асри XIX дар асоси чадвалҳои оморӣ, ки солҳои 1874-1877 аз ҷониби Г.А. Арандаренко тартиб дода шудаанд, бахшида шудааст. Бар хилофи қисми якуми таҳқиқот, ки дар он шароити маъмурии ташаккули баҳисобгирии оморӣ дар тумонҳои кӯҳии округи Зарафшон баррасӣ мегардид, дар ин қисмат таваҷҷуҳи асосӣ ба муқоисаи сохтори хоҷагидорӣ, шаклҳои шуғл ва тақсмоти даромадҳои ду шаҳр равона шудааст, ки дар давраи мазкур ба як фазои ягонаи иқтисодии болооби Зарафшон шомил буданд.

Муқоиса дар асоси низоми ягонаи категорияҳои баҳисобгирӣ анҷом дода мешавад, ки Арандаренко онро нисбат ба ҳар ду шаҳр татбиқ намудааст. Ин равиш имкон медиҳад рушди онҳоро берун аз доираи марзҳои давлатии дертар ташаккулёфта ва бидуни таъба арзёбиҳои берунии «аҳаммиятнокии» маҳалҳои аҳолинишин таҳлил намуд. Дар мақола соҳаҳои асосии иқтисоди шаҳрӣ – зироаткорӣ, боғдорӣ ва тоқпарварӣ, хунармандӣ, савдо, шаклҳои меҳнати кироӣ ва амалиёти пулӣ-қарзӣ – ба таври пайдарпай баррасӣ мешаванд. Нишон дода мешавад, ки дар шароити шабеҳи табиӣ-ҷуғрофӣ ва низоми ягонаи баҳисобгирӣ Панҷакент ва Ургут намунаҳои гуногуни ташкили хоҷагидорӣ минтақаи кӯҳиро инъикос менамоянд.

Дар асоси маълумоти чадвалӣ муайян мегардад, ки Панҷакент дар давраи мавриди баррасӣ асосан ҳамчун маркази маъмурӣ-аграрӣ амал намуда, бо бартарии кишти ғалладона ва шаклҳои меҳнати оилавӣ тавсиф меёфт, дар ҳоле ки Ургут бо дараҷаи баландтари бозорӣ будани боғдорӣ ва тоқпарварӣ, нақши назарраси хунармандӣ, савдо ва қарз, инчунин паҳншавии бештари меҳнати кироӣ ва муносибатҳои қарздорӣ фарқ мекард. Ба баҳисобгирии замин ва об ҳамчун захираҳои калидии иқтисоди шаҳрӣ ва робитаи онҳо бо шаклҳои меҳнат ва натиҷаи пулии фаъолияти хоҷагӣ диққати махсус дода шудааст.

Дар ҳулоса таъкид мегардад, ки маводи омории Арандаренко имкон медиҳад ду намунаи гуногуни профили иҷтимоӣ-иқтисодии шаҳрҳои хурди кӯҳиро дар доираи як модели умумии хоҷагидорӣ водии Зарафшон бозсозӣ намуд. Таҳлили муқоисавии Панҷакент ва Ургут ноҳамгунӣ (ғайриякхелагӣ)-и дохилии иқтисоди шаҳрии тумонҳои кӯҳиро ошкор намуда, аҳаммияти омори маъмуриро ҳамчун манбаи муҳими омӯзиши таърихи иҷтимоӣ ва иқтисодии Кӯҳистони кӯҳӣ дар нимаи дуюми асри XIX таъкид менамояд.

Калимаҳои калидӣ: Империяи Россия, Осиеи Марказӣ, водии Зарафшон, Панҷакент, Ургут, Г.А. Арандаренко, сохтори иҷтимоӣ-иқтисодӣ, омори маъмурӣ, меҳнати кироӣ, асри XIX

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинаев Абдумавлон Назирович – ходими хурди илмии шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумши-

носи ба номи А. Дониши АМИТ (Душанбе, Тоҷикистон). E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025; Борошко Сергей Леонидович – номзади илмҳои химия, Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Россия (Москва, Федератсияи Россия). E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557; Божинская-Арандаренко Людмила Васильевна – Донишгоҳи федералии чанубӣ (Ростови лаби Дон, Русия). E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498.

ПЕНДЖИКЕНТ И УРГУТ В СТАТИСТИКЕ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ЗЕРАВШАНСКОЙ ДОЛИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Часть 2. Сравнительный социально-экономический анализ по данным Г.А. Арандаренко

Вторая часть статьи посвящена сравнительному анализу социально-экономической структуры малых горных городов Пенджикент и Ургут во второй половине XIX века на основе статистических таблиц, составленных Г. А. Арандаренко в 1874-1877 гг. В отличие от первой части исследования, где рассматривались административные условия формирования статистического учета в нагорных тюменях Зеравшанского округа, в данной работе основное внимание уделено сопоставлению хозяйственной структуры, форм занятости и распределения доходов двух городов, входивших в единое экономическое пространство верховьев Зеравшана.

Сравнение проводится на основе единой системы учетных категорий, примененной Арандаренко к обоим городам, что позволяет анализировать их развитие вне рамок более поздних государственных границ и без апелляции к внешним оценкам «значимости» населенных пунктов. В статье последовательно рассматриваются основные сферы городской экономики – земледелие, садоводство и виноградарство, ремесла, торговля, формы наемного труда и денежно-кредитные операции. Показано, что при сходных природно-географических условиях и единой системе учета Пенджикент и Ургут демонстрируют различные варианты хозяйственной организации горной зоны.

На основе табличных данных выявлено, что Пенджикент в рассматриваемый период выступал преимущественно как административно-аграрный центр с преобладанием хлебопашества и семейных форм труда, тогда как Ургут характеризовался более высокой товарностью садоводства и виноградарства, заметной ролью ремесел, торговли и кредита, а также большей распространенностью наемной занятости и долговых отношений. Особое внимание уделено учету земли и воды как ключевых ресурсов городской экономики и их связи с формами труда и денежным результатом.

В заключение делается вывод о том, что статистические материалы Арандаренко позволяют реконструировать два различных социально-экономических профиля малых горных городов в рамках единой хозяйственной модели Зеравшанской долины. Сравнительный анализ Пенджикента и Ургута демонстрирует внутреннюю неоднородность городской экономики нагорных тюменей и подчеркивает значение административной статистики как источника по социальной и экономической истории горного Кухистана второй половины XIX века.

Ключевые слова: Российская империя, Центральная Азия, Зеравшанская долина, Пенджикент, Ургут, Г.А. Арандаренко, социально-экономическая структура, административная статистика, наемный труд, XIX век

Сведения об авторах: Одинаев Абдумавлон Назирович – младший научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ (Душанбе, Таджикистан). E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025; Борошко Сергей Леонидович – кандидат химических наук, Институт востоковедения Российской академии наук, г. Москва, Российская Федерация. E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557; Божинская-Арандаренко Людмила Васильевна – Южный федеральный университет (Ростов-на-Дону, Россия). E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498.

PANJIKENT AND URGUT IN THE STATISTICS OF ECONOMIC LIFE IN THE ZERAVSHAN VALLEY IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Part 2. A Comparative Socio-Economic Analysis Based on the Data of G. A. Arandarenko

The second part of the article presents a comparative analysis of the socio-economic structure of the small mountain towns of Panjakent and Urgut in the second half of the nineteenth century, based on statistical tables compiled by G. A. Arandarenko in 1874-1877. While the first part of the study examined the administrative conditions under which statistical accounting was formed in the mountain tumans of the Zarafshan District, this section focuses on a systematic comparison of economic organization, labor structures, and income distribution in the two towns that constituted a single economic space in the upper Zarafshan region.

The comparison is conducted using a unified set of accounting categories applied by Arandarenko to both towns, making it possible to analyze their development independently of later political borders and without relying on retrospective assessments of urban “importance.” The article consistently examines the main sectors of urban economy, including agriculture, horticulture and viticulture, crafts, trade, forms of wage labor, and monetary and credit practices. It is shown that, despite similar natural and geographical conditions and a common system of statistical observation, Panjakent and Urgut represented different variants of economic organization within the mountain zone.

The statistical data indicate that Panjakent functioned primarily as an administrative-agrarian center characterized by the predominance of grain farming and family-based labor, whereas Urgut exhibited a higher degree of market orientation in horticulture and viticulture, a more prominent role of crafts and trade, and a wider use of wage labor and credit relations. Particular attention is paid to land and water as key economic resources and to their relationship with labor organization and monetary outcomes.

The article concludes that Arandarenko’s statistical materials make it possible to reconstruct two distinct socio-economic profiles of small mountain towns within a single regional economic model. The comparative analysis of Panjakent and Urgut highlights the internal diversity of urban economies in the mountain tumans of the Zarafshan Valley and underscores the importance of administrative statistics as a source for the social and economic history of mountainous Kuhistan in the second half of the nineteenth century.

Keywords: Russian Empire, Central Asia, Zarafshan Valley, Panjakent, Urgut, G. A. Arandarenko, socio-economic structure, administrative statistics, wage labor, nineteenth century

About the Authors: Odinaev Abdumavlon Nazirovich – Junior Researcher, Department of Ancient, Medieval, and Modern History, Institute of History, Archaeology, and Ethnology named after A. Donish, NAST (Dushanbe, Tajikistan). E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025; Boroshko Sergey Leonidovich – Candidate of Chemical Sciences, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation. E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557; Bozhinskaya-Arandarenko Lyudmila Vasilievna – Southern Federal University (Rostovon-Don, Russia). E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498.

ТАЪРИХНИГОРИИ РАВОБИТИ ФАРҲАНГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ

Убайдулло Н. К. Муҳаммадсафои И. С ¹

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва густариши муносибатҳои байналмилалӣ робитаҳои фарҳангӣ ба яке аз самтҳои муҳимми ҳамкориҳои байнидавлатӣ табдил ёфтаанд. Барои давлатҳои соҳиб-истиклол, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди чунин робитаҳо на танҳо василаи таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ, балки омили муҳимми муаррифии арзишҳои миллӣ, ҳифз ва тарғиби мероси фарҳангӣ дар арсаи ҷаҳонӣ ба шумор меравад. Баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар соли 1991 Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан сиёсати хориҷии мустақилонаи худро ташаккул дода, дар баробари муносибатҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ба рушди ҳамкориҳои илмӣ ва фарҳангӣ бо кишварҳои гуногуни ҷаҳон аҳаммияти махсус зоҳир намуд.

Дар ин замина, равобити фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар шаклҳои гуногун, мубодилаи илмӣ ва таълимӣ, ҳамкориҳои муассисаҳои фарҳангӣ, иштироки намоёндагони фарҳанг ва санъати тоҷик дар фестивалҳо ва барномаҳои байналмилалӣ, инчунин татбиқи лоиҳаҳои муштараки илмӣ ва фарҳангӣ рушд ёфтаанд. Ин равандҳо ба таҳкими муколамаи фарҳангҳо, муаррифии дастовардҳои фарҳангии миллӣ ва густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ мусоидат менамоянд.

Бо густариши чунин ҳамкориҳо, масъалаи омӯзиши илмии онҳо низ аҳаммияти бештар пайдо намудааст. Дар солҳои охир як қатор асарҳо, мақолаҳо ва таҳқиқоти илмӣ ба масъалаи робитаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ бахшида шудаанд. Ин таҳқиқот, пеш аз ҳама, ба омӯзиши заминаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсати давлатӣ дар соҳаи фарҳанг, ҳамкориҳои илмӣ ва таълимӣ, инчунин фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ ва илмии ҷумҳурӣ дар сатҳи байналмилалӣ равона гардидаанд.

Бо вучуди ин, таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки масъалаи таърихнигории равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ ҳанӯз ба таври муназзам ва мукамал таҳқиқ нашудааст. Аз ин рӯ, омӯзиши таърихнигории ин масъала имкон медиҳад, ки сатҳи таҳқиқоти илмӣ муайян гардида, самтҳои асосӣ ва холигиҳои мавҷуда дар омӯзиши робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳон муайян карда шаванд.

Ҳадафи мақолаи мазкур таҳлили таърихнигории равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар давраи истиқлол ва муайян намудани самтҳои асосии таҳқиқоти илмӣ дар ин соҳа мебошад.

Дар баробари таҳлили раванди рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ масъалаи равобит ва ҳамкориҳои фарҳангии кишвар дар солҳои истиқлоли давлатӣ бо кишварҳои хориҷӣ яке аз самтҳои ҷолиби таҳқиқшаванда барои муҳаққиқони илмҳои ҷомеашиносию гуманитарӣ, бахусус пажӯҳандагони самти илмҳои таърих маҳсуб меёбад. Махсусан дар ин самт таҳқиқоти илмии М. Наимов ва А. Сатторов «Россия ва Тоҷикистон» [14], Ҳ. Пирумшоев ва М. Маликов «Россия ва Тоҷикистон: таърихи муносибатҳои байниҳамдигарӣ» [17], Н. Мирзоев «Ҳамкориҳои гуманитарии Россияю Тоҷикистон» ва П.Пирназарова «Россия ва Тоҷикистон: уфуқҳои ҳамкориҳои таърихӣ дар соҳаи фарҳанг» [16] хеле ҷолиб мебошанд. Ин муҳаққиқон асосан ҳамкориҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россияро пас аз ба даст овардани истиқлоли давлатӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаанд. Аз ҷумла, Н.М. Мирзоев дар як мақолаи худ таъкид мекунад, ки дар раванди ҳамкориҳои дучонибаи Тоҷикистону Россия робитаҳои гуманитарӣ мавқеи хос доранд. Пояи ҳуқуқии ин робитаро шартнома миёни ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия оид ба ҳамкориҳои муштарак дар соҳаи фарҳанг, илм ва техника,

1. Убайдулло Насрулло Каримзода – сарҳодими илмии Шуъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АМИТ;

Муҳаммадсафои Исмағуллои Саъдуллозода – муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

иттилоот, варзиш ва саёҳӣ, ки аз 19 сентябри соли 1995 баҳри нигоҳдошти фазои ягонаи илму маориф, фарҳанг ва гуманитарӣ миёни ин кишварҳо имзо шудааст, ташкил медиҳад [11].

Ба андешаи ин муаллифон маҳз дар пояи ҳамин шартномаи ҳамкорӣ муносибатҳои муштараки фарҳангии Тоҷикистону Россия вусъати тоза пайдо намуда, имконият дод, ки мунтазам даҳаҳои фарҳанг ва адабиёт ва муаррифии дастовардҳои фарҳанги ин ду кишвар дар давоми солҳои 1997, 1999, 2004, 2005, 2008, 2014 ва 2016 баргузор гарданд.

Ба андешаи Н.М.Мирзоев Федератсияи Россия, пеш аз ҳама бо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тайёр кардани кадрҳои баландсифати соҳаи санъати театри ва синамо ҳамкориҳои густурда дошта, шумораи зиёди ҷавонони ҷумҳуриро барои таҳсил дар макотиби олии самти фарҳанг ва санъат ҳамасола қабул менамояд [11, с.48].

Робитаҳои васеи Тоҷикистону Россия дар самти синамо ва санъати театри дар мақолаи П.А.Пирназарова «Тоҷикистон – Россия: уфуқҳои ҳамкориҳои таърихӣ дар соҳаи фарҳанг» [16] мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифи мазкур таъкид менамояд, ки ҷанги шаҳравандӣ боиси бухрони шадиди синамои тоҷик дар охири асри XX гардид, чеҳраҳои зиёди шинохтаи он, аз ҷумла В. Аҳадов, Б. Содиков, Б. Худоназаров, М. Юсупова, П. Аҳмадов, Ҷ. Усмонов, С. Солиев, М. Қосимова, Ҷ. Мансуров, Ф. Абдуллоев, Р. Аҳадов ва дигарон иҷборан ҷумҳуриро тарк намуданд [11, с.66]. «Тоҷикфилм», ки дар замони шуравӣ яке аз марказҳои шинохтаи истеҳсоли филмномаҳои сатҳи гуногун буд, аз фаъолият пурра боз монд, пояи моддию техникаи худро аз даст дод. Вазъи ба миён омада боиси нигарониҳои Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон гардида буд, ки ҳангоми вохӯри бо зиёиёни ҷумҳури 20 марти соли 2001 онро зери танқиди шадид гирифта, аз Ҳукумати ҷумҳури ислоҳ намудани он ва барқарор кардани иқтисоди пешинаи синамои тоҷикро талаб кард. Ба андешаи ин муаллиф танҳо пас аз таъсис ёфтани киностудияҳои ғайридавлатӣ, ки аз таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ бархӯрдор буданд ва ҳамкориҳои онҳо бо ширкатҳои синамои Россия, рушди минбаъдаи синамои тоҷик имконпазир гардид [11, с.67]. Муаллиф тавонистааст дар заминаи таҳқиқоти худ давраҳои асосии рушди синамои тоҷикро дар ҳамкорӣ бо ширкатҳои синамои Россия муайян намуда, ширкати синамогарони ҷумҳуриро дар фестивалҳои байналмилалию умумироссиягӣ дар давоми 20 соли ҳамкорӣ таҳлил карда, соҳиби ҷоиҷаҳо шудани ҳунармандони тоҷикро инъикос намояд. Вусъат ёфтани робита ва ба роҳ мондани ҳамкориҳои муназзами муштарак бо марказҳои Россия ва дигар шарикони хориҷӣ ба пешрафти санъати кинои ҷумҳури мусоидат намуданд ва дар як муддати кӯтоҳ филмҳои истеҳсоли ҷумҳури на танҳо дар ҳамоишҳо ва фестивалҳои кишварҳои собиқ шуравӣ, инчунин дар як қатор кишварҳои хориҷи дур низ ширкат намоянд ва ба дарёфти ҷоиҷаҳои ифтихорӣ шарафёб гарданд.

Самти муҳими дигари робита ва ҳамкорӣ байни ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Россия ин таълиму тарбия ва омода кардани кадрҳои соҳибтаҳассус мебошад. Ин масъала, пеш аз ҳама дар асарҳои муҳаққиқон В.В. Дубовитский [5] ва Н.М. Мирзоев [11] инъикоси худро пайдо намудааст. Пажӯшгарон оғози ҳамкориҳои ҳаматарафаи Тоҷикистону Россия дар соҳаи маорифро аз соли 1996, аз ташкилҳои Донишгоҳи славянии Россияю Тоҷикистон меҳисобанд. Донишгоҳи мазкур дар айни ҳол яке аз мактабҳои калони низоми маорифи ҷумҳури буда, дорои 4 ҳазор донишҷӯ аст ва аз рӯи 13 ихтисос мутахассис омода менамояд [11, с.48].

Ҳамкориҳо пайваста ва робитаи зич байни ин ду давлати соҳибхитиёр боиси боз ҳам васеътар шудани ҳамкориҳо гардида, барои зиёд шудани шумораи мактабҳои олии муштарак ва кушода шудани филиалҳои макотиби олии Россия дар Тоҷикистон мусоидат намудааст. Аз ҷумла, пас аз ДСРТ дар ҷумҳури филиалҳои донишгоҳҳои калони Россия, ба монанди Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М. Ломоносов, Донишгоҳи технологии «МИСИС», Донишқадаи энергетикии Москва кушода шуданд.

Масъалаи ҳамкориҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишвари ҳамсоя, Ҷумҳурии Узбекистон низ таваҷҷӯҳи муҳаққиқонро ҷалб намудааст. Дар ин самт метавон дар баробари асарҳои умумии доир ба равобитаи хориҷа ва таърихи дипломатияи тоҷик бахшидашуда, аз қорҳои илмии Раҳмонзода А.А. «Робитаҳои адабию фарҳангии халқҳои тоҷик ва ўзбек» [19], Ҳасанов Ш. «Тоҷикистон ва Ўзбекистон-марҳилаи нави густариши ҳамкориҳо» [24], Имомалиева Р.М. ва Зубайдуллоев С.Х. «Таҳкими муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Узбекистон дар за-

мони соҳибистиклолӣ (1991-2021)» [6] ёдовар шуд. Махсусан, дар рисолаи охир дар асоси маводи матбуоти даврӣ ба таври муфассал доир ба ҳамкориҳои фарҳангии муштараки ин ду ҷумҳурии ҳамсоя маълумот дода шудааст. Муаллифон қайд менамоянд, ки «ҳамкориҳои фарҳангӣ баҳри устувории ҳаёти сиёсӣ иқтисодии ҷомеа нақши мусоид гузошта, муаррифғари таъриху анъанаҳои миллии ҳар як халқу миллат мебошанд» [6, с.41]. Дар ин ва дигар асарҳо нақши боризи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон муҳтарам Шавкат Мирзиёев дар бештар ва сифатан тағйир ёфтани муносибат ва ҳамкориҳои ин ду ҷумҳурӣ инъикос ёфтааст. Ҳамзамон қайд мегардад, ки аз соли 1992 то соли 2021 миёни ҷумҳуриҳои Тоҷикистону Ўзбекистон 111 созишнома, аҳднома, қарордод ба имзо расидаанд, ки ҳамкориҳои гуногуни сиёсӣ, иқтисодӣ, илмиву фарҳангиро фаро мегиранд [6, с.7].

Инкишофи робитаҳои фарҳангии Тоҷикистону Туркменистон дар замони соҳибистиклолӣ низ дар таълифоти ҷудогонаи муҳаққиқон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, мақолаи муҳаққиқи ҷавон Ҳ.Ш. Аминов дар мақолааш «Инкишофи босуръати робитаҳои фарҳангӣ байни Туркменистон ва Тоҷикистон дар замони муосир» ба шакли муфассал ба таҳлили мавзӯ машғул шуда, хулоса менамояд, ки робитаҳои фарҳангии ин ду кишвари мустақил дар соҳаи фарҳанг, илм ва маориф дар замони соҳибистиклолӣ бомуваффақият рушд карда, омили асосии бо ҳам наздикшавии халқҳои тоҷику туркман, таҳкими дӯстӣ ва ҳусни тафоҳум байни онҳо гардидааст.

Ҳамкориҳо ва робитаи фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар давлатҳо ва кишварҳои хориҷи дуру наздик дар асарҳои ба инъикоси сиёсати хориҷии ҷумҳурӣ дар замони истиқлол раван гардида, рисолаҳо ва мақолаҳо, ки доир ба нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккули сиёсати мустақилонаи хориҷии ҷумҳурӣ бахшида шудаанд, низ мавриди тавачҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, дар ин самт таҳлили равобити фарҳангӣ ва ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Ислонии Эрон аз мадди назари муаллифон дур намондааст. Муаллифи асари «Фаъолияти байналмилалӣи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон: бозгашти давлати миллии тоҷикон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ» З. Сайидзода ба равобити илмию фарҳангии ин ду кишвар тавачҷуҳ намуда, ҳамкорӣ дар ин ҳавзаро бештар дар «табодули таҷрибаи пажӯҳишгарон, муаллимон, донишҷӯён, роҳандозии барномаҳои фарҳангӣ ва мусиқӣ, ширкати аҳли илму фарҳанг дар маросимҳои фарҳангӣ» [20, с. 116] мебинанд.

Масъалаи ҳамкориҳои дучонибаи Тоҷикистону Эрон дар монографии калонҳаҷми профессор Р. Абулҳаев «Ирано-таҷикское сотрудничество в конце XX – начале XXI вв.» [3] ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор ёфтааст. Монографияи мазкур дар заминаи таълифоти қаблии муҳаққиқ бо истифодаи сарчашмаҳои мухталиф, аз ҷумла маводи бойгонӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣи давлатӣ ба имзо расида ва маълумоти матбуоти даврӣ таълиф гардида, муаллиф махсусиятҳои барқароршавӣ ва инкишофи робитаҳои иқтисодӣ, тижоратӣ, илмӣ-фарҳангӣ, бунёди иншооти саноатӣ роҳсозӣ ва дигар лоиҳаҳои муштараки Эронро Тоҷикистонро дар охири асри XX- ибтидои асри XXI таҳлил намудааст.

Таҳқиқоти дигари ҷолиб дар ин самт ба профессор Қ. Расулиён мутааллиқ мебошад, ки зерини «Нигоҳе ба алоқаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон» [18] ба ҷоп расидааст. Муаллифи мазкур низ дар заминаи маводи фаровон масъалаҳои гуногуни робитаҳои фарҳангии ин ду кишварро дар соҳаи санъат, адабиёт ва илм бо ҷиддият таҳлил намуда, хулоса менамояд, ки нақши ниҳодҳои фарҳангӣ ва институтҳои Эрон дар рушди ҳамкориҳои муштараки фарҳангии байни ҷумҳуриҳо дар замони соҳибистиклолӣ хеле созанда мебошанд.

Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон аз лиҳози таърихнигорӣ дар мақолаи Мирзоев Қ. ва Ҳалимзода Д. [10] мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллифон таъкид менамоянд, ки Эрон нахустин кишваре буд, ки истиқлоли давлатӣи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба расмият шинохт ва моҳи январӣ соли 1992 дар Душанбе намояндагии худро кушод. Ба назари муаллифон омили асосӣ ин иқдом умумияти таърихӣ забонию фарҳангии сокинони ин ду кишвар мебошад. Муҳаққиқони самти таърих бештар ба робитаи фарҳангӣ илмӣ Тоҷикистону Эрон дар замони соҳибистиклолӣ тавачҷуҳ намуда, дар ин самт як чанд қорҳои ҷолиберо ба таъри расонидаанд. Муаллифони мақола таълифоти муҳаққиқон Р.Абулҳаев, Н. Мирзоев, Қ. Расули-

ён, З. Саидзода, М. Маҳмудӣ, В. Дубовитский, И. Неъматов, Х.Абоссиён, Ҳафтех Қазозӣ Маҳди Иброҳим, А. Шарифзода ва дигаронро мавриди таҳхиси таърихнигорӣ қарор додаанд [10, с.193-196]. Ҷолиб он аст, ки муаллифон аз бархе таълифоти муҳаққиқони эронӣ низ истифода намудаанд.

Дар самти таърихнигорӣ мақолаи дигари Ҷ. Мирзоев «Масъалаҳои мубрами сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар таърихнигории ватанӣ»-ро [9] бояд зикр намуд, ки то андозае асару мақолаҳои доир ба ин мавзӯ нашршударо мавриди таҳлил қарор додааст.

Вақтҳои охир муҳаққиқони ҷавон низ ба сифати мавзӯи рисолаҳои илмӣ худ дар самти минтақашиносӣ ва ҳамкорию муносибатҳои байналмилалӣ бештар ба инъикоси равобиту ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар кишварҳои дуру наздик таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд. Вале, бояд иқрор шуд, ки бо омилҳои гуногун на ҳама робитаю ҳамкориҳои ҷумҳурӣ бо кишварҳои дунё то имрӯз мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, ҳамкориҳои дӯстона ва созанда бо Ҳиндустон, ки дар сиёсати хориҷии ҷумҳурӣ соҳиби афзалият мебошад ба шакли комил таҳқиқ наёфтааст. Муносибати расмӣ дипломатии Тоҷикистон ва Ҳиндустон низ аз соли 1992 оғоз меёбад ва ҳамин сол Ҳиндустон сафоратхонаи худро дар шаҳри Душанбе фаъол намуд. Як сол пас, соли 2003 сафоратхонаи Тоҷикистон дар Ҳиндустон ба кор шуруъ кард. Ба андешаи муҳаққиқи муносибатҳои байналхалқии Тоҷикистон З.Сайидзода ҳамкориҳои Тоҷикистону Ҳиндустон бештар «дар заминаҳои савдо, саноат, илм, фарҳанг ва масъалаҳои амниятӣ» [20, с.150] татбиқ меёбанд.

Монографияи Т.Турсунов [22] низ бевосита ба таърихи барқароршавӣ ва инкишофи робитаҳои мутақобилаи Тоҷикистон ва Ҳиндустон бахшида шудааст. Дар асоси санадҳо муаллифи монография марҳалаҳои асосӣ ва раванди рушди робитаҳои гуногунпаҳлӯи иқтисодӣ ва илмӣ-фарҳангии ду кишварро ба таври муфассал инъикос намуда, хулоса менамояд, ки дар муқоиса ба робитаҳои иқтисодӣ, ҳамкориҳои ин ду кишвар бештар дар риштаи ҳамкориҳои илмӣ ва фарҳангӣ ривож ёфтаанд. Монографияи мазкур дорои маводи ниҳоят зиёди расмӣ мебошад, вале доираи замонавӣ он хеле маҳдуд буда, танҳо ҳамкориҳои судманди илмию фарҳангии Тоҷикистону Ҳиндустонро аз соли 1946 то соли 2006 дар бар мегирад.

Равобиту Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ то соли 2010 дар асари бунёди шашчилдаи «Таърихи халқи тоҷик» [7], ки ба қалами В. Дубовитский тааллуқ дорад, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин асари бунёдӣ ба таври муфассал доир ба роҳ мондани муносибатҳои ҳамкорию дӯстона бо кишварҳои хориҷӣ, ташаккули сиёсати хориҷии ҷумҳурии тоза-истиклол, робитаҳои дипломатӣ, ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷониба бо истифода аз манобеи гуногун маълумот оварда шудааст. Аммо, муаллиф доир ба ҳамкорӣ ва равобиту фарҳангӣ нисбат ба масъалаҳои сиёсӣ иқтисодӣ камтар таваҷҷуҳ намудааст.

Дар ҳамин асари бунёдӣ муаллифони дигар, аз ҷумла Н.М. Назаршоев ва А.А. Шарипов дар баробари таҳлили рушди маориф ва ҳаёти фарҳангии ҷумҳурӣ дар замони истиклол ба ҳамкориҳои хориҷӣ ва минтақавӣ Тоҷикистон бо дигар кишварҳо низ таваҷҷуҳ намудаанд [7]. Дар асарҳои дипломатҳои шинохтаи ҷумҳурӣ, пеш аз ҳама Т. Назаров [23], С. Аслов [1], А. Сатторзода [21] собиқ суҳангӯҳои Президенти ҷумҳурӣ З. Сайидзода [20] ва А. Шарифзода [25] низ дар баробари самтҳои асосии фаъолияти дипломатияи тоҷик, ташаккули сиёсати хориҷии ҷумҳурӣ ҳамчун давлати соҳибхитӣ то андозае баъзе масъалаҳои ҳамкорӣ ва робитаи фарҳангӣ илмӣ ҷумҳурӣ бо дигар кишварҳо таҷассум ёфтаанд. Дар рисолаи илмӣ Х.Б. Пайвандов «Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ (дар мисоли Малайзия, Индонезия ва Сингапур) дар даврони истиклолият» [15], мақолаи А. Наврасов «Ҳамкориҳои хориҷии Тоҷикистон дар гузариши фаъолияти фарҳангӣ» [15], мақолаи К. Расулиён ва П.А. Ҷумаева «Ҳамкориҳои самарабахши Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Ислонд» [19], мақолаи Р. Мамадулова «Аз таърихи робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар солҳои 20-90-уми асри XX» [8], Мирзоев Ҷ.А. «Инъикоси ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Россия дар охири асри XX -ибтидои асри XXI» [12] ва дигар таълифот баъзе паҳлуҳои ҳамкориҳои фарҳангии ҷумҳурӣ бо мамлики хориҷӣ мавриди тасвир қарор гирифтаанд.

Дар раванди ҳамкориҳои фарҳангии Тоҷикистон бо мамлики хориҷӣ аз соли 2011 дар доираи сиёсати «дарҳои кушод» сатҳи бисёрҷабҳаро ба худ қабул намуд. Танҳо дар соли 2011 Президенти

Чумхурии Тоҷикистон 11 маротиба ба сафарҳои давлатӣ, расмӣ ва кориро ба 10 мамлакат анҷом доданд [26]. Дар ин сафарҳо пайваста масъалаҳои ҳамкориҳои фарҳангии илмии Чумхурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ мавриди баррасии дучониба қарор мегирифтанд. Ҳамзамон ҳамкориҳои чумхурӣ бо созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ, макони доимии онҳо аксаран дар кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла давлатҳои аврупоӣ ҷойгир буданд, дар мулоқоти расмӣ ва вохӯриҳо баррасӣ мешуданд.

Ҳамкориҳои илмии Чумхурии Тоҷикистон бо кишварҳои дуру наздик низ мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст. Мавзуи мазкур дар рисолаҳо ва қорҳои илмӣ ба таърих ва рушди илм, фаъолияти муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, пеш аз ҳама АМИТ, макотиби олии чумхурӣ ва вазоратҳои дахлдор инъикоси худро пайдо намудааст. Аз ҷумла, Академияи миллии илмҳо дар самти инкишофи ҳамкориҳои байналмилалӣ бо татбиқи лоиҳаҳои илмӣ-таҳқиқотии муштарак, ташкили экспедитсияҳои илмӣ яқоя, ташкили чорабиниҳои муҳимми илмӣ, ба монади симпозиуму конференсияҳои илмӣ хеле фаъол мебошад. Академияи миллии илмҳо бо марказҳои илмӣ Россия ва кишварҳои дигари ИДМ, Ҳиндустон, Хитой, Ҷопон, ИМА ва дигар кишварҳо сол ба сол робитаю ҳамкориҳои судманди худро вусъат медиҳад. АМИТ узви баробарҳуқуқи Ассотсиатсияи байналмилалӣ Академияҳои илмҳо, Ассотсиатсияи Академияи илмҳои Осие, Академияи илмҳои давлатҳои мутаракқӣ ва Шурои байналмилалӣ марказҳои илмӣ мебошад. Солҳои охир Академияи миллии илмҳо дар асоси беш аз 120 созишнома бо панҷоҳ давлати ҷаҳон ҳамкориҳои илмӣ-техникӣ дошта, аз ҷониби панҷ ташкилот, комиссия ва кумитаҳои байналмилалӣ илмӣ мебошад [2, с.34-35].

Институтҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва дигар сохторҳои АМИТ низ дар самти ҳамкориҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, омода намудани кадрҳои соҳибтаҳассус бо бисёр кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ робитаи пайваста доранд. Аз ҷумла, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А.Дониши АМИТ аз миёнаи солҳои 50-уми асри гузашта як раванди муназзами ҳамкориро бо муассисаю марказҳои кишварҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ ба роҳ мондааст. Раванди ин ҳамкориҳо дар рисолаи «70 сол дар роҳи омӯзиши таърихи миллат» [2] ба таври муфассал инъикос ёфтааст. Таъкид мешавад, ки дар замони соҳибистиклолӣ ин муассисаи илмӣ дар ҳамкори бо шарикони хориҷӣ худ дар омӯзишу таҳқиқи таърихи фарҳанги халқи тоҷик дастовардҳои зиёдеро соҳиб гардидааст. Ҳамзамон, маҳз дар замони соҳибистиклолӣ бо кӯшишу ташаббуси ин институт ва дигар сохторҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва бо дастгирии Ҳукумати чумхурӣ чандин барномаю ҳамоишҳои гуногуни илмӣ байналмилалӣ оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик баргузор гардидаанд.

Дар мақолаи муштарак Н.М. Назаршоев ва Р.Н. Каримова «Рушди фарҳанги Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият» [13] дар баробари таҳлили раванди рушди ҳаёти фарҳангии чумхурӣ ба бисёр масъалаҳои ҳамкориҳои муассисаҳои фарҳангӣ ва гурӯҳҳои эҷодӣ бо ҳампешагони хориҷӣ худ мавриди инъикос қарор гирифтаанд. Ин муаллифон, асосан ба баррасии масъала аз назари таърихӣ нигоҳ намуда, ҷанбаҳои асосии ҳамкориҳои кормандони театрҳо, бастакорон, коргардонҳо, иштироки ҳунармандони чумхурӣ дар озмуну намоишҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ, ҷашнвораҳо ва кунгураю дигар ҳамоишҳои ҳунарии байналмилалиро муфассал инъикос намудаанд.

Аз ҷумла, муаллифони таълифоти мазкур робитаҳои байналмилалӣ театрҳои чумхуриро таҳли намуда, нақши театри опера ва балети ба номи С. Айнӣ, театри драматикӣ ба номи В. Маяковский, театри тамошибини ҷавони «Аҳорун», театри драматикӣ Хучанд ба номи К. Хучандӣ ва дигар муассисаҳоро дар ҳамкорӣ бо шарикони хориҷӣ ва иштироки онҳо дар намоишу ҷашнвораҳои минтақавию байналмилалиро ҳамчун дастовард арзёбӣ менамоянд. Танҳо аз тарафи театри тамошибини ҷавони «Аҳорун» дар Полша, Россия, Белгия чандин намоишҳо доир карда шуд ва соли 1999 ин театр дар фестивали театрҳои Эрон бо спектакли «Юсуф» соҳиби ҷои тиллоии ҳамоиш гардид. Театри драматикӣ ба номи В.Маяковский соли 2009 лауреати ҷои ҷаҳонӣ давлатии Россия ва театри давлати ҷавонони ба номи М. Воҳидов барои спектакли «Ҳоби муши паррон» соли 2000-ум дар Бишкек Гран-при ба даст овард [13, с. 236-237].

Ҳамкориҳои ҳунармандони самти мусиқии касбия мардумӣ дар арсаи байналмилалӣ аз назари ин муҳаққиқон дур намондааст. Бо оромшавии вазъи дохилии чумхурӣ фаъолият овозхонҳои

алоҳида ва дастаҳои гуногуни хунарӣ низ ғаёл гардид ва онҳо дар баробари ғаёлияти афзоишбандаи худ дар дохили ҷумхури ва арсаи хунари ҷаҳонӣ низ тадричан ғаёл гардида, дар кишварҳои шаҳрҳои гуногуни ҷаҳон барномаҳои хунарӣ мегузошанд. Дар ғаёлшави хунармандони ҷумхури баргузоршави ҷашнвораву ҳамошиҳои хунари байналмилалӣ дар ҷумхури хеле мусоидат менамуд. Аз ҷумла, баргузоршави ҷашнвораи байналхалқии санъати тоҷик «Аржанг», джаз -фестивали байналхалқӣ, фестивали байналмилалӣ синамо «Дидор», фестивалҳои байналмилалӣ театрҳои касбии кишварҳои «Ҳавзаи Наврӯз», театрҳои лӯхтак «Чодари хаёл», фестивали ҳарсолаи «Парасту», фестивали байналхалқии оркестрҳои камерии «Баҳористон» ва амсоли инҳо дар рушди хунари хунармандони ҷумхури нақши бориз мегузоштанд. Баргузоршави намоишу барномаҳои гуногуни байналмилалӣ ба ифтихори ду мероси гаронбаҳои санъати мусиқии тоҷик «Шашмақом» ва «Фалак» ба рушди хунари мусиқии тоҷик тақони ҷиддӣ доданд ва ин ду унсури фарҳанги миллии тоҷикон ба номномаи мероси ҷаҳонӣ ворид гардиданд.

Ҳамин тавр, таҳлили асарҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки доир ба равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷа таҳқиқоти таълифоти зиёде ба ҷоп расидаанд. Воёба ба мавқеи ҷойгиршавӣ ва доираи сиёсати хориҷии кишвар як зумра муҳаққиқон дар заминаи таъкиди Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳанӯз моҳи декабри соли 1993 доираи сиёсати хориҷии кишварро ба панҷ хавза ҷудо намудаанд. Ин пеш аз ҳама, аз ИДМ, Осиеи Марказӣ, фазои зисту амали давлатҳои ҳамсои форсизабон, доираи нуфузи давлатҳои исломии Шарқ ва умуман ҷомеаи ҷаҳонӣ иборат мебошад [26, с.4-5]. Албатта бо таъмини суботу оромӣ ва рушди бемайлоии иқтисодию иҷтимоӣ тадричан доираи ҳамкориҳои фарҳангии ҷумхури васеъ гардида, робитаҳои фарҳангии илмӣ бо давлатҳои зиёде ҷаҳон ба як танзими муайян ворид гардид.

Робитаҳои фарҳангӣ баробари дар шакли дучониба қарор доштаниш, дар доираи созмону ташкилотҳои калони минтақавию ҷаҳонӣ ба шакли чандҷониба низ ба роҳ монда шудаанд. Пеш аз ҳама, ҳамкориҳои фарҳангӣ дар ҷаҳорҷӯбаи СММ ва сохторҳои он, аз ҷумла ЮНЕСКО, ИДМ, САҲА, СҲШ ва дигар ниҳодҳои ҷаҳонӣ минтақавӣ, ки Тоҷикистон дар бархе аз онҳо аъзои комилҳуқуқ ҳаст, ба роҳ монда шудаанд. Аз таълифоти таҳлилшуда ошкор мегардад, ки дар маҷрои таҳқиқи таҳлили робитаҳои фарҳангӣ бо кишварҳои дунё мароми ягона ҷой надорад, агар ба ҳамкориҳои бо як зумра давлатҳо бештар тавачҷуҳ равона гардида бошад, ба ҳамкориҳои мутақобилаи ҷумхури бо баъзе давлатҳо камтар эътибор дода шудааст. Имрӯз зарур аст, ки ба шакли ҷудогона робитаю ҳамкориҳои фарҳангии ҷумхури бо ҳар як давлат ва ташкилоту созмони байналхалқӣ мавриди таҳқиқи алоҳида қарор гиранд.

Дар ҳулоса метавон чамбаст намуд, ки таҳқиқи дастовардҳои илму маориф ва фарҳанги Тоҷикистони соҳибистиклол дар таърихнигории миллии ва дигар асарҳои самти фарҳангшиносӣ ба таври васеъ инъикос ёфтаанд. Муҳаққиқон, пеш аз ҳама таъкид ба он менамоянд, ки омилҳои асосии аз харобӣ берун овардани ҳаёти фарҳангии ҷумхури ва ба роҳи рушд гузоштани он асосан дар заминаи ду омилҳои муҳим, аввалан бо кӯшишу ҷадали Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба даст овардани ягонагии ваҳдати миллии ва фазои орому осоишта дар ҷомеа ва, баъдан пурра барқарорсозии хоҷагии халқи ҷумхури ва рӯ ба инкишоф ниҳодани иқтисоди ҷумхури ба амал омад. Ин ду омилҳои созида ба болоравии ҳаёти фарҳангӣ, баланд гардидани сатҳи маърифатии ҷомеаи кишвар, худшиносии хувияти миллии пояи асосиро гузоштанд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти таърихнигорӣ нишон медиҳанд, ки дар адабиёти илмӣ робитаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама бо Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон бештар мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар ин замина муҳаққиқон масъалаҳои рушди ҳамкориҳои соҳаҳои маориф, илм, театр, кино, мусиқӣ ва иштироки намоёндогони фарҳанги тоҷик дар ҷорабиниҳои байналмилалӣ, фестивалҳо ва барномаҳои муштаракро таҳлил намудаанд. Ҳамзамон дар як қатор асарҳо равобити фарҳангии Тоҷикистон бо дигар давлатҳо, аз ҷумла Туркменистон, Ҳиндустон ва баъзе кишварҳои Осие ва Аврупо низ инъикос ёфтаанд. Бо вучуди ин, таҳқиқоти таърихнигорӣ нишон медиҳад, ки масъалаи равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор кишварҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ ҳанӯз ба таври басанда омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ, барои рушди минбаъдаи таърихнигории миллии зарур аст, ки

робитаҳои фарҳангии ҷумҳурӣ бо ҳар як кишвар ва ниҳодҳои байналмилалӣ ба таври алоҳида ва муфассал мавриди таҳқиқ қарор дода шаванд. Чунин таҳқиқот имкон медиҳанд, ки нақш ва ҷойгоҳи фарҳанги тоҷик дар фазои байналмилалӣ амиқтар муайян карда шуда, таҷрибаи ҳамкориҳои фарҳангии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ба таври илмӣ арзёбӣ гардад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. 25 қадам дар паҳнои олам [Матн] / Зери назари С. Аслов. - Душанбе: Ирфон, 2016. – 220 с.
2. 70 сол дар роҳи омӯзиши таърихи миллат / Таҳти назари проф. Н.К. Убайдулло. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2021. – 296 с.
3. Абулхаев, Р.А. Ирано-таджикское сотрудничество в конце XX – начале XXI вв. [Текст] / Р.А. Абулхаев. – Душанбе, 2017. – 232 с.
4. Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2021. – 696 с.
5. Дубовицкий, В.В. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2010 гг.) / В.В. Дубовицкий // История таджикского народа: в 6 т. – Т. 6. – Душанбе : Дониш, 1998-2011. – С. 615-669.
6. Имомалиева, Р.М., Зубайдуллоев, С.Х. Таҳкими муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон дар замони соҳибистиклолӣ (1991-2021) [Матн] / Р. М. Имомалиева., С. Х. Зубайдуллоев. – Душанбе: Эр-граф, 2021. – 84 с.
7. История таджикского народа [Текст]: Новейшая история (1941-2010). / под ред. Р. Масова. – Душанбе, 2011. – Т.6. – 688 с.
8. Мамадқулова, Р. О. Аз таърихи робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар солҳои 20-90-уми асри XX / Р. О. Мамадқулова // Номаи Донишгоҳ. – 2023. – № 1(74). – С. 54-60.
9. Мирзоев Ҷ. Масъалаҳои мубрами сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар таърихнигории ватанӣ [Матн] / Ҷ. А. Мирзоев // Муаррих. – 2017. - №1 – 2 (10). –С. 99-107
10. Мирзоев Ҷ.А., Ҳалимзода Д.О. Инъикоси ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар таърихнигории муосир [Матн] / Ҷ.А. Мирзоев., Д.О. Ҳалимзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2023.–№6 (107). – С.193-199.
11. Мирзоев, Н. М. Российско-Таджикское гуманитарное сотрудничество в годы независимости [Текст] / Н.М. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2017. – С. 46-51.
12. Мирзоев, Ҷ.А. Инъикоси ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Россия дар охири асри XX – ибтидои асри XXI / Ҷ. А. Мирзоев // Муаррих. – 2018. – № 2 (14). – С. 45-50.
13. Назаршоев, Н. М., Каримова, Р.Н. Рушди фарҳанги Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият [Текст]: Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол / Н. М. Назаршоев., Р.Н.Каримова. – Душанбе: Дониш, 2016. – 463 с.
14. Наимов, М., Сагторов, А. Россия – Таджикистан / М. Наимов, А. Сагторов. – Душанбе, 2003. – 235 с.
15. Пайвандов, Х. Б. Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Ҷануби Шарқӣ (дар мисоли Малайзия, Индонезия ва Сингапур) дар даврони истиқлолият [Текст]: Автореферат дис. ... барои дараҷаи дараҷаи илмӣ н.и. т. / Х. Б. Пайвандов. – Душанбе, 2021. – 63с.
16. Пирназарова, П. А. Таджикистан – Россия: горизонты исторического взаимодействия в гуманитарной сфере / П. А. Пирназарова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2017. – С. 66-71.
17. Пирумшоев, Х., Маликов, М. Россия – Таджикистан: история взаимоотношений / Х. Пирумшоев, М. Маликов. – Душанбе, 2009. – 687 с.
18. Расулиён, Қ. Нигоҳе ба алоқаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Расулиён. – Душанбе, 2010
19. Расулиён, Қ., Ҷумаева, П. А. Ҳамкориҳои самарабахши Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Ислонии Покистон / Қ. Расулиён, П. А. Ҷумаева. – С. 202-206.

20. Сайидзода, З. Фаъолияти байналмилалии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон [Матн]: бозгашти давлати миллии тоҷикон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ / З.Сайидзода. – Душанбе: Контраст, 2016. – 216 с.

21. Сатторзода, А. Актуальные проблемы внешней политики Таджикистана [Текст]: Многовекторность в действии / А. Сатторзода. – Душанбе, 2014. – 520 с.

22. Турсунов, Т. Таджикско-индийские взаимоотношения (1947-2006 гг.). [Текст]: Монография / Т.Турсунов. – Душанбе, 2009. – 130с.

23. Усмонов, И. Таърихи сиёсии Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / И. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 178 с.

24. Ҳасанов, Н., Боқиева, Г. Фарҳанг ва санъати Муъминобод [Матн] / Н. Ҳасанов., Г. Боқиева. – Душанбе: Мир издателей, 2011. – 143 с.

25. Шарипов, А. Эмомали Раҳмон – спаситель [Текст] Серия книг / А.Шарипов, С. Фатоев, С. Шамсиддинов, З.Сироджев. – Душанбе, 1996-1999

26. Шарифзода А. Эмомалӣ Раҳмон ва ҷомеаи ҷаҳон [Матн] / Шарифзода, З. Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 372 с.

27. Юлдашева М.Р., Ерхова Т. Россия – Таджикистан: этапы культурного сотрудничества / М.Р. Юлдашева, Т. Ерхова // Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. 2012. №9-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-tadzhikistan-etapy-kulturnogo-sotrudnichestva> (дата обращения: 12.03.2026).

ТАЪРИХНИГОРИИ РАВОБИТИ ФАРҲАНГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Мақола ба таҳлили таърихнигории равобитӣ фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар давраи истиқлол бахшида шудааст. Дар он асарҳо, мақолаҳо ва рисолаҳои илмие мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки ба масъалаҳои ҳамкориҳои фарҳангии Тоҷикистон бо Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Ислонии Эрон, Туркменистон, Ҳиндустон ва дигар давлатҳо бахшида шудаанд. Муаллифони нишон медиҳанд, ки дар даврони соҳибистиклолӣ масъалаи равобитӣ фарҳангӣ ба яке аз самтҳои муҳимми пажӯҳишҳои таърихӣ ва ҷомеашиносӣ табдил ёфта, муҳаққиқон бештар ба таҳлили заминаҳои ҳуқуқӣ, шаклҳои ҳамкориҳои илмӣ ва фарҳангӣ, мубодилаи кадрҳо, фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ, театр, синамо, мусиқӣ ва иштироки ҳунармандону олимони тоҷик дар барномаҳои байналмилалӣ тавачҷуҳ зоҳир намудаанд.

Дар мақола саҳми муҳаққиқони ватанӣ дар омӯзиши ин масъала ва нақши муассисаҳои давлатӣ, академӣ ва фарҳангии кишвар дар гузариши робитаҳои хориҷӣ арзёбӣ мешавад. Ҳамчунин, таъкид мегардад, ки қисми муҳимми таҳқиқот ба ҳамкориҳои Тоҷикистон бо Россия, Ўзбекистон ва Эрон бахшида шуда, робитаҳо бо як қатор кишварҳои дигар ҳанӯз ҳам пурра таҳқиқ нашудаанд. Дар натиҷа ҳулоса мешавад, ки таърихнигории миллии дар ин самт заминаи назарраси илмиро фароҳам овардааст, аммо барои омӯзиши муфассали робитаҳои фарҳангии ҷумҳурӣ бо ҳар як давлат ва созмонҳои байналмилалӣ таҳқиқоти махсуси алоҳида зарур мебошад.

Вожаҳои калидӣ: таърихнигорӣ, равобитӣ фарҳангӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, давраи истиқлол, ҳамкориҳои байналмилалӣ, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Ислонии Эрон, маориф, илм, санъат, ЮНЕСКО.

Маълумот дар бораи муаллиф: Убайдулло Насрулло Каримзода – сарҳодими илмии Шуъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: nasrullokarimovich@mail.ru; Муҳаммадсафоӣ Исмадуллоӣ Саъдуллозода – муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ 1/2.

ИСТОРИОГРАФИЯ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Статья посвящена историографическому анализу культурных связей Республики Таджикистан с зарубежными странами в период независимости. В ней рассматриваются научные труды, статьи и диссертационные исследования, посвящённые культурному сотрудничеству Таджикистана с Российской Федерацией, Республикой Узбекистан, Исламской Республикой Иран, Туркменистаном, Индией и рядом других государств. Авторы показывают, что в годы государственной независимости проблема культурных связей стала одним из значимых направлений исторических и гуманитарных исследований. Основное внимание исследователей сосредоточено на правовых основах сотрудничества, формах научного и культурного взаимодействия, подготовке кадров, развитии образования, театра, кино, музыкального искусства, а также участии таджикских деятелей науки и культуры в международных программах, фестивалях и форумах.

В статье раскрывается вклад отечественных исследователей в изучение данной проблематики и оценивается роль государственных, научных и культурных учреждений Таджикистана в расширении международных контактов. Подчёркивается, что наиболее полно в историографии освещены связи Таджикистана с Россией, Узбекистаном и Ираном, тогда как взаимодействие с рядом других государств исследовано недостаточно. Делается вывод, что национальная историография уже сформировала значительную научную базу по данной теме, однако дальнейшее развитие исследований требует специальных работ, посвящённых культурным связям Таджикистана с отдельными странами и международными организациями.

Ключевые слова: историография, культурные связи, Республика Таджикистан, период независимости, международное сотрудничество, Российская Федерация, Республика Узбекистан, Исламская Республика Иран, образование, наука, искусство, ЮНЕСКО.

Сведение об авторах: Убайдулло Насрулло Каримзода – главный научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. E-mail: nasrullokarimovich@mail.ru ; Мухаммадсафои Исмадуллои Саъдуллозода – старший преподаватель кафедры общественных дисциплин Таджикского государственного университета коммерции. 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти, 1/2.

HISTORIOGRAPHY OF THE CULTURAL RELATIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH FOREIGN COUNTRIES DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

This article offers a historiographical analysis of the cultural relations of the Republic of Tajikistan with foreign countries during the period of independence. It examines scholarly monographs, articles, and dissertation-based studies devoted to Tajikistan's cultural cooperation with the Russian Federation, the Republic of Uzbekistan, the Islamic Republic of Iran, Turkmenistan, India, and several other states. The study demonstrates that, in the years of state independence, cultural relations became one of the important fields of historical and humanitarian research. Scholars have mainly focused on the legal foundations of cooperation, forms of scientific and cultural exchange, professional training, the development of education, theatre, cinema, and music, as well as the participation of Tajik scholars and cultural figures in international programs, festivals, and forums.

The article highlights the contribution of domestic researchers to the study of this issue and evaluates the role of state, academic, and cultural institutions of Tajikistan in expanding international contacts. It is emphasized that historiography has most fully covered Tajikistan's cultural ties with Russia, Uzbekistan,

and Iran, while cooperation with a number of other countries remains insufficiently studied. The article concludes that national historiography has already created a substantial scholarly foundation in this field; however, further progress requires specialized studies devoted to Tajikistan's cultural relations with individual countries and major international organizations.

Keywords: historiography, cultural relations, Republic of Tajikistan, independence period, international cooperation, Russian Federation, Republic of Uzbekistan, Islamic Republic of Iran, education, science, art, UNESCO.

About the authors: Ubaidullo Nasrullo Karimzoda – Chief scientific, Department of Contemporary History, A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Tajikistan. 33 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. E-mail: nasrullokarimovich@mail.ru ;Muhammadsafo Ismatulloi Sa'dullozoda – Senior Lecturer, Department of Social Sciences, Tajik State University of Commerce. 1/2 Dehoti Street, Dushanbe 734061, Republic of Tajikistan.

ИРТИБОТИ ДИПЛОМАТИИ ҒАЗНАВИЁН БО БУВАЙҲИЁНУ ФОТИМИЁН

Азиззода Ф. Г.¹

Тоҷикон аз ҷумлаи мардумони мутамаддини олам ба ҳисоб мераванд. Дар қатори саҳми арзишманд гузоштани ниёғони мо барои густариши илму адабиёт, онҳо инчунин дар тӯли асрҳо саҳми муносибе ҳам дар такмили низоми давлатдорӣ чаҳон гузоштаанд. Ёдоварии як нукта, ки нахустин империяро дар чаҳон маҳз аҷдодони мо бунёд кардаанд, исботе аст барои ин иддао. Минтақае, ки аҷдодони халқи тоҷик дар давоми ҳазорсолаҳо зиндагӣ кардаанд, аҳаммиати муҳими стратегӣ дошта, он дунёи Шарқу Ғарбро гоҳе бо ҳам мепайваст. Ба ғайр аз таъсирпазирӣ дар бахшҳои мухталиф, инчунин низоми давлатдорӣ мо ҳам ба кишварҳои Шарқу Ғарб таъсири муайян расонида, дар навбати худ аз он низ таъсирхӯе пазируфтааст.

Ғазнавиён дар самти ғарбии қаламрави худ бо силсилаи Бувайҳиён ё Оли Бӯя ҳаммарз буданд. Оли Бӯя яке аз нахустин сулолаҳои шиъамазҳабе аст, ки пас аз ислом дар ҳудуди Эрон ба қудрат расид. Алӣ, Ҳасан ва Аҳмад – се нафар аз фарзандони як моҳигир бо номи Бувайҳ ё Бӯя аз аҳолии Гелон номбар мешаванд, ки нахуст дар хидмати Зиёриён буданд. Пас аз муддате хидмат, фарзандони Бувайҳ ба шаҳрҳои Эрон тасаллут ёфта, санги биноӣ давлати худро гузоштанд. Ин силсиларо дайлами ё даёлама ҳам мегӯянд, ки аз нисбати эшон ба зодгоҳашон Дайлам гирифта шудааст. Намояндагони ин силсила солҳои 932-1055 дар Эрони ҳанубӣ ва Ироқ ҳукумат кардаанд. Ҳукумати Бувайҳиён якпорча набуд ва вобаста ба қаламрави ҳукмронии худ силсилаҳои маҳаллии дайламиро Дайламиёни Форс, Дайламиёни Ироқ ва Аҳвозу Кирмон, Дайламиёни Рай, Исфохон ва Ҳамадон ва Дайламиёни Курдистон номидаанд. Бувайҳиён унвони шоҳаншоҳро дубора зинда карданд. Байҳақӣ дар ҷое ин унвони Бувайҳиёнро ёдовар мешавад. Қудратмандтарин шоҳаншоҳи ин силсила Азудуддавла (949-982) ба ҳисоб мерафт, ки марде фозилу босиёсат буд.

Номи ин сулола пас аз тасарруфи Бағдод дар соли 945 ва зерӣ нуфуз овардани халифаи аббосӣ дар саросари чаҳони ислом мунташир шуд. Бувайҳиён чанд муддат бо Сомониён ҳам бар сари баъзе минтақаҳои ҳудуди Эрон даргириву низоъ доштанд. Байҳақӣ ба ин зиддият ишора карда мегӯяд, ки сипоҳсолори сомонӣ Абӯалии Чағонӣ ва падараш борҳо бо Оли Бӯя бар сари Рай ва дигар минтақаҳо низоъ карданд ва танҳо Абулҳасани Симхурӣ тавонист, ки ба ҷанг хотима диҳад ва бо шартӣ пардохти молиёт ба Сомониён «сулҳе устувор қарор гирифт ва шамшерҳо дар ниём шуд» [5, с. 203].

Маҳмуд низ дар оғози салтанаташ, ки гирифториҳои зиёд дошт, бо Бувайҳиён робитаи некро барқарор намуд ва новобаста аз он ки Бувайҳиён шиъаи муттаассиб ва Ғазнавиён суннии муттаассиб буданд, миёни ду давлат сулҳ барқарор шуд. Маҳмуд яке аз чехраҳои саршиноси рӯхоният Абуумари Бастамиро барои устувор намудани робитаи ду давлат ба сафорат назди ҷонишинони Азудуддавла Баҳоуддавла (998-1012) ва Султонуддавла (1012-1024) фиристод.

Аммо каме баъдтар миёни бародарони бувайҳӣ ихтилоф афтод ва яке аз онҳо – Абулфаворис ба дарбори Ғазнавиён паноҳанда шуд. Маҳмуд лашкареро дар ихтиёри ӯ қарор дод ва Абулфаворис тавонист бар Кирмон тасаллут ёбад. Ин аввалин даҳлати ошкорои Ғазнавиён дар қорҳои Бувайҳиён буд.

Муҳимтарин бархурди низомии Ғазнавиёну Бувайҳиён дар иртибот бо тасарруфи Рай (с. 1029) иттифоқ афтод, ки тафсили он пештар, дар қисмате, пирумунӣ Рай омад. Яке аз шиорҳо ва ё баҳонаи ин лашкаркашӣ мубориза бо бадмазҳабӣ буд. Пас аз фатҳи Рай Маҳмуд фатҳномае ба халифаи аббосӣ навишта, дар хусуси қатлу ғорати «рофизиёну ботиниёну маздакиён» гузориш дод. Ҳамин тавр, ба ҳукумати Бувайҳиён дар Рай хотима дода шуд.

Ин охири набарди Маҳмуд буд. Ё Масъудро дар Рай гузошта, аз сабаби авҳ гирифтани беморияш ба Ғазнин бозгашт ва пас аз чанде чашм аз ҳаҳон фурӯ баст. Масъуд футуҳоти падарашро

1. Азиззода Файзалӣ Гурез – унвонҷӯи кафедри таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

идома дод ва ба самти Ғарб пешравӣ кард. Пас аз баргаштани Маҳмуд аз Рай Иброҳими Мусофирӣ, яке аз солорони лашкари мансуб ба Бувайҳиён, Ғазнавиёнро шикаст дод. Масъуд танҳо бо роҳи фирефтани сарони лашкари Иброҳим тавонист бар ӯ чира гардад. Ба навиштаи Ибн ал-Асир ба Масъуд муяссар шуд, ки Ҳабал ва дигар навоҳиро ҳам ба қаламрави давлати падараш ҳамроҳ кунад ва дар аксари билоди Ҳабал то Арманистон ба номи Маҳмуд хутба хонданд.

Масъуд замоне аз марги падараш огоҳ шуд, ки дар худуди Исфаҳону Ҳибол машғули даргирӣ бо артиши ин минтақа буд. Масъуд, пас аз он ки аз марги падар огоҳ шуд, тасмим гирифт, ки ба Ғазнин баргардад. Нахустин коре кард, он буд, ки ба Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Душманзиёр (Писари Коку) намояндаи Оли Бӯя нома навишта, вайро барои гуфтушунид даъват кард. Ба навиштаи Байҳақӣ, тарафҳо пас аз се рӯзи мунозара, қарор карданд, ки ҳукумати Исфаҳон ба шарти хондани хутба ба номи Масъуд ва пардохти дусад ҳазор динор ва даҳ ҳазор порча либос, ба Абуҷаъфар дода шавад. Байҳақӣ сипас аз азимати Масъуд аз Исфаҳон ба сӯи Рай гузориш медиҳад, ки бо рӯҳияи ҳонибдорӣ аз ғазнавиҳо нигошта шуда, дар хусуси «озин бастани шаҳр ва ба истиқболи Масъуд рафтани хоссу ом» ҳикоят мекунад [6, с. 14]. Аммо ин ки мардуми Рай аз ғазнавиҳо ҷонибдор буданд, дур аз воқеъият менамояд ва Байҳақӣ онро шояд аз гузориши расмӣ аҳли дарбор навишта бошад, зеро як сол қабл аҳолии ин шаҳр тамъи бераҳмиву ғорати лашкари ғазнавиро чашида ва ханӯз аз ёд набурда буданд. Масъуд Райро бар хилофи Исфаҳон ба намояндаи Оли Бӯя во нагузошт ва дар он Ҳасани Сулаймонро шиҳна таъйин кард ва теъдоде лашкар гузошта, ба самти Нишопур ҳаракат намуд. Шуморе аз ҷонибдорони Бувайҳиён, пас аз рафтани Масъуд аз Рай, ба ин шаҳр омада, мехостанд, ки онро дубора ба даст оранд, вале ба навиштаи Байҳақӣ, шикаст хӯрда, ноком баргаштанд. Ин хабар худ нишон медиҳад, ки ҳукумати ғазнавиҳо бар шаҳру музофоте, ки аз Оли Бӯя ситонда буданд, ханӯз устувор набуд.

Ба лашкари Масъуд лозим омад, ки каме баъд Алоуддавлаи бувайҳиро низ аз Рай ва Ҳамадон берун ронад. Баъдтар Алоуддавла бо Абуқолиҳор ҳокими Гургону Табаристон, алайҳи Масъуд муттаҳид шуд. Масъуд чанд дафъа ба Рай нома навишта, аз сафари худ ба Рай хушдор меод, вале гирифториҳои Хуросон ба ӯ имкон намедод, ки ба он тараф ҳаракат кунад.

Байҳақӣ аз бозиҳои Алоуддавлаи бувайҳӣ бо лашкару дарбориёни Ғазнавиён суҳбат мекунад. Ахбори расида аз Хуросон ва гирифториҳои Масъуд намояндагони бувайҳиро бар он меод, ки густоҳии зиёдтар кунанд. Бувайҳиён ҳатто бо сарони шӯришии салҷуқӣ ҳам робитаи наздик доштанд ва дар муборизаи муштарак алайҳи ҳукумати Ғазнавиён қарор доштанд. Байҳақӣ мегӯяд, ки дар лаҳзаҳои нахустини пирӯзии Салҷуқӣ дар Дандонақон Туғрали салҷуқӣ ба яке аз намояндагони бувайҳӣ чунин гуфт: «Ранҳо дидӣ, дил қавӣ дор, ки Исфаҳону Рай ба шумо дода ояд» [6, с. 959].

Дар маҷмуъ, сиёсати хориҷии Ғазнавиён бо қаламу шамшер пеш мерафт ва он ба сиёсати дохилии ин давлат бастагӣ дошт. Маҳмуд, ҳамон андозае ки дар сиёсати дохилӣ комёб буд, сиёсати хориҷии ӯ низ бо вучуди моҳияти таҳовузгаронаву тавсеъаталабӣ доштан, комёбона ва мамлу аз дастовард буд. Ошӯфтагиву дасисаҳои дарбори Масъуд дар сиёсати хориҷии ӯ низ асар гузошт ва сиёсати хориҷии вай низ пур аз иштибоҳ, саҳлангорӣ ва гоҳе очизона ба роҳ монда шуд.

Дар ҳар се ҷабҳаи сиёсати хориҷии худ Масъуд ба шикаст мувоҷеҳ гардида, ноҳамоҳангиҳои ин сиёсати пурхато саранҷом, ба суқути ҳукумати ин дудмон дар Хуросон мунҷар гардид. Шояд Ғазнавиён бо кишварҳои дигаре низ иртиботи сиёсиву тижоратӣ дошта буд, аммо аз он чи аз «Таърихи Масъудӣ» устод Байҳақӣ ба мо расида, дар ин бора ҳеч ишорае ба назар намерасад. Ҳамин тавр, сиёсати дохиливу хориҷии Ғазнавиёнро ҷамъбаст намуда, метавонем ба натиҷае расем, ки он вобаста ба қудрати низомиву вазъи дохилии давлат тағйир мекард. Агар сиёсати дохилӣ қавӣ мебуд, асари он дар сиёсати хориҷӣ ҳам дида мешуд ва агар дар кишвар сустӣ ва бесарусомонӣ ба мушоҳида мерасид, ин ҳолат дар сиёсати хориҷӣ ҳам диди мешавад.

Фотимиён аз оғози ташкили ҳукумати Ғазнавиён дар садаи нуфуз дар манотиқи таҳти султанӣ онон буданд. Онҳо бар асоси эътиқодоти хеш дар пайи барқарории хилофати фарогир буданд. Зеро дар ақидаи онҳо имоми фотимӣ рисолати ҷаҳонӣ-динӣ дошт. Ҳадафи сиёсии онон иттиҳоди ислом таҳти давлати фарогири алавӣ буд. Ин эътиқод мубориза алайҳи қудратҳои мавҷударо, ки монеи ин ҳаракат буданд, ба тақлифи динӣ мубаддал мекард. Аз ин рӯ, Фотимиён эълон дошта

буданд, ки ҳокимияти чаҳонӣ, ба фармони иллоҳӣ ба онон дода шуда ва аз онон хоста шудааст, ки Аббосиёни Бағдодро дар Шарқ ва умавиён ва импературии Бизонисро дар Ғарб барандозанд. Онҳо дар таблиғоти худ ба нақши имоми фотимӣ бо унвони ҳофизи ислом таъкид доштанд [2, с. 622]. Аз диди Фотимиён гароиши Ғазнавиён ва пазириши тобеият онон заминасози таҳқиқи орзуи Фотимиён дар ташкили ҳукумати фарогир дар дунёи ислом буд; Зеро Ғазнавиён манотиқи зиёде аз Эрон ва манотиқи дигаре аз хилофати шарқиро дар ихтиёр доштанд. Дар воқеъ идораи умдаи сарзаминҳои хилофати Аббосиён дар ихтиёри Ғазнавиён буд. Бинобар ин барқарории равобит бо Ғазнавиён метавонист роҳро барои ҳадафи Фотимиён, ки тасаллут бар манотиқи хилофати Аббосӣ буд, ҳамвор созад.

Фотимиён мехостанд дудмони давлати Ғазнавиро ба давлати Фотимӣ пайванд зананд. Кофӣ буд султони Ғазнавӣ маншури салтанати худро аз дасти халифаи Фотимӣ дарёфт кунанд, он вақт калиди дарвозаи сарзаминҳои хилофти шарқӣ дар иди қудрати онҳо қарор мегирифт. Фотимиён қаблан дар давраи оли Бувайҳия аз роҳи раҳна ва нуфуз ва пайванди дӯсти бо оли Бувайҳия ба чунин ҳадафе даст ёбанд, вале оли Бувайҳия, ки Фотимиёнро рақиби болиқвое барои барои худ медонистанд, даъвати дӯстии ононро қобат накарданд ва ҳатто барои ҷилавгирӣ аз густариши нуфузи сиёсии Фотимиён бо баъзе душманони онон қаромитаи Ироқ канор омаданд [3, с.653].

Фотимиён барои барои барқарории равобит ва нуфуз дар манотиқи таҳти контроли Ғазнавиён аз ҷаҳор тариқ вориди амал шуданд:

1. Ирсоли доиён ҷиҳати таблиғи оини исмоилӣ ва ҷазби мардум ба даъвати Фотимиён;
2. Ирсоли сафир ба дарбори Ғазнавиён барои ҷазби онон ва тарғиб ба қатъи иртибот бо Аббосиён;
3. Барқарории ҳукумати дастнишонда;
4. Талош барои нуфу дар байни табақоти ҳукумат ва ричоли Ғазнавӣ;

Бо вучуди талошҳои густурдаи Фотимиён дар барқарории равобит бо Ғазнавиён, натавонанд аз сӯи Ғазнавиён тамоиле дар барқарори робита нишон дода нашуд, балки бо бархурдҳои хасмона монеи ҳар навъ наздикӣ мешуданд. Салотини Ғазнавӣ, хусусан Маҳмуд, саҳт ба мазҳаби тасаннун тазоҳур мекард(28) Онон дар таассуб аз Сомониён таъбид мекарданд ва нисбат ба оини тасаннун ва ҳимоятшон аз Аббосиён васовас доштанд. Зоҳиран пайравии Ғазнавиён аз Сомониён огоҳӣ аз баҳраҳое, ки қудрати навзӯҳури он метавонист бо доштани манофеи муштарак бо хилофати Бағдод ҳосил кунанд, сабаби ҳимояти онон аз оини тасаннун буд, ба онки салотин ва тӯдаҳои турк зотан тасаннунро бар дигар фирқаи исломӣ тарҳеҳ диҳанд. Ғазнавиён дар сатҳи оромӣ ва динӣ тарафдори шадид аз мазҳаби тасаннунро иқтидори султон медонистанд. Ин амр дар иноят ва мусоидати салотини Ғазнавӣ ба фикҳи ҳанафӣ ва ва фирқаи муҳофизаи қори қаромияи Хуросон, ки ҷузъи мушабеҳа ба шумор меомаданд дида, мешуд. Ҷанбаи ақидатии қудрати салотини Ғазнавиро бештар метавон ҳимояти мазҳаби оини тасаннун аз он ва рағбати он бо доштани равобити ҳасана бо ҳулафои аббосӣ донист. Муҳимтарин самтгирии Ғазнавиён иштиёқи онон дар гирифтани тасдиқи машруиёти қудрати худ аз Алқодирбиллоҳ халифаи Аббосӣ буд. Дар ин хусус метавон дар ирсоли хилъат барои султон Маҳмуд ва мулайқаб қардани ӯ ба Ямин-ал-давла аз сӯи халифа ошқор қард [7, Ҷ. 1. С. 749]. Ғазнавиён пайваста дақиқанд то бо гирифтани мувофиқати халифа ва ҳимояти зоҳирӣ аз мазҳаби тасаннун пояҳои қудрати худро таҳким бахшанд. Султон Маҳмуд тайи даврони ҳукуматаш дарёфт, ки барои тасбитии импературии худ ба таъиди қонунӣ ва маънавии халифа ниёз дорад вай ба рағми таъғири баъзе аз дидгоҳи мазҳабаш дар давраи даҳаи охириумр тасаннун Алқодир Аббосиро меписандид. Алқодир, ки саҳт зидди шиъӣ хусусан исмоилия буд, дар масоили каломӣ нигориши ҳадис ва ҳанбалӣ дошт. Дар он рӯзгор бисёре аз ҳукамо ва уламои аҳли тасаннун дар ростии мубориза бо муҳолифони худ, гурӯҳҳои мухталифи шиъиро бо иттиҳомӣ қарматигарӣ мавриди ҳамла қарор медоданд [2, с. 645]. Дар ҳамин ростии султон Ғазнавӣ, ки дар Хуросон бо мавҳи таблиғоти исмоилӣ ҳаводори Фотимиён рӯ ба рӯ буд, равобиташро бо уламои аҳли тасаннун устувор қард ва бо исмоилиён саҳт даргир шуд. То аз ин тариқ ба халифаи Аббосӣ наздик шавад [1, с. 398]. Муносибати Маҳмуд бо халифаи Аббосӣ бештарин робитаи мумкине буд, ки амирнишинони мустақили эронӣ метавонистанд бо ҳулафои Аббосӣ барқарор кунанд. Алқодитр дар миёни ҳулафои Аббосӣ нисбат ба ба мазҳаби тасаннун

аз ҳама саҳтгиртар буд. Ў баъд аз Маъмун, ки замоне эълонияи расмӣ дар бархе аз ақоиди каломӣ дода ва ҳамаро ба иҷбор ба қабули он фарохонда буд, даъвати халифа буд, ки эътиқоди расмӣ содир кард ва ҳар навъ гароишҳои онро инҳироф хонд. Нуқтаи муштараки Алқодир бо Маҳмуди Ғазнавӣ дар ҳамин нуқта буд ва сабаби истехкоми муносибати онҳо бо якдигар шуд.

Салотини Ғазнавӣ дар соли 999 номи Алқодирро дар хутбаҳои намоз зинда кард ва ба ин тартиб маҳбубияти худро назди хулафои Аббосӣ ва таъбан суннимазҳабони Хуросон азониш дод. Алқодир дар озои ҳадоии ирсоли салотини Ғазнави лақаби яминудава ва оминалмиллатро ба вай эъто кард. Ҳамчунин хилъати боарзише низ барои султон фиристод, ки Маҳмуд онро ба тан карда, ва бар тахт нишаст то машруиатро дар аморат тасбит кунад. Ҳар бор, ки хабари футҳоти Маҳмуд ё ҳамалоти ӯ ба зидди муҳолифони Аббосӣ ба Бағдод мерасид, алқоби тозае монанди вали Амиралмуъминин, Низомуддин, Носирулҳақ ва ё Қаҳаф алдават ва л ислом ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ эъто мешуд. Аз онҳо, ки султон Маҳмуд бақои худро дар вобастагӣ бар тасаннун ва хулафои Аббосӣ медид, тахти ҳеч шароите омодаи барқарори робита бо Фотимиён ва пазириши тобеияти онон, ки душмани аслии Аббосиён ба шумор меомаданд нашуд ва дар кина ва душманӣ бо онон то онҳо пеш рафт, ки орзуи фатҳи Миср ва наҷоти он сарзаминро аз дасти исмоилиён дошт. Пок кардани қалмаври Ғазнавиён аз фирқаи исмоилия барои хушунади хулафои Аббосӣ сурат мегирифт, ки он замон аз бисёр чихат алшои рақабои Фотимишон дар Қоҳира қарор гирифта буданд. Аз ҷумла, ин ки Маҳмуд дар Хуросон фирқи каромияро ба озори исмоилия ташвиқ мекард. Шеърӣ он давра саршор аз ишорате аст мубтанӣ бар таассуби Султон Маҳмуд ва дигар салотини Ғазнавӣ ба тасаннун ва низ дарбардорандаи марсияҳое аст, ки баёнгари озор аст, ки онон бар исмоилиён раво медоштанд. Фарҳӣ дар марсияи марги Маҳмуд чунин менависад:

Оху дард ин, ки кунун қарматиён шод шуданд,
Амн ёбанд аз санг парокандаву дор [4, с. 72].

Ҳар чи дар ин мақола гуфтем бар асоси навиштаи донишмандони соҳа ва бар асоси сарчашмаҳои таърихӣ буд. Аз маҷмуи ҳамаи он метавон чунин натиҷа гирифт, ки давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салхукиён идомаи ҳукумати Сомониён будааст.

Донишмандону тарбиятдидагонӣ замони сомонӣ пас аз фурӯпошии ин давлат дар Ғазнин чамъ омада, суннати давлатдорӣ ва низоми девонсолорӣ Сомониёнро дубора эҳё карданд: Дигар хидмати ин бузургон он буд, ки онҳо нагузоштанд, ки забони форсии тоҷикӣ ва ҳикмату дониши Бухоро дар Хуросон хомӯш гардад.

Ғазнавиёну Салхукиён аз мутаассибтарин сулолаҳои таърихи Хуросонанд, ки нисбат ба молу манови мардум ба чашми тамаъ менигаристанд. Бо баҳонаҳои гуногун, ки бештари онҳоро зерӣ шиори мардумфиребонаи динӣ пӯшонида мешуд, аҳолиро ғорат карда, намегузоштанд, ки онҳо қад рост кунанд ва чанд рӯзе ба хости худ зиндгӣ кунанд. Низоми идорӣ даргоҳу девони Оли Сабуктегин аз дарбори Бухоро ҳамроҳ бо қармандони он ба Ғазна мунтақил шуда, сармашқе барои силсилаҳои дигар шуд. Тоҷикон таҷрибаи ҳукуматдорӣ худро ба зиммдорони турк омӯхтанд, то бистари муносибе барои густариши фарҳангу хунарро муҳайё созанд. Ҳамин тавр, ҳукумати ғазнавӣ як ҳалқае аз занҷираи давомдору пойдори давлатдорӣ қадими тоҷикон аст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алсуяутӣ, Ҷалолуддин Абдурахмон ибни Абубақр. Торих ал-хулафо / Ҷалолуддин Абдурахмон ибни Абубақр Алсуяутӣ; таҳқиқи Муҳаммад Муҳиддин Абдулҳамид. – Қум: Ал-шариф ал-Ризо, 1411 қ. (1379 ш.). – 398 с.
2. Бартолд, В. В. Туркистоннома / В. В. Бартолд ; [тарҷумаи] Карим Кишоварз. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, [б. г.]. – Ҷ. 2. – 644 с.
3. Ибни Халдун, Абдурахмон. Торихи ибни Халдун: ал-Ҷабр ва дивон ал-мубтадо ва ал-хабар фи аём ал-ғараб ва ал-аҳам ва ал-барбар ва ман осарҳум ман зуи ал-салтон ал-акбар / Абду-

рахмон ибни Халдун; тарҷумаи Абдулмуҳаммад Оятӣ. – Техрон: Муассисаи мутолеот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1364 ш. – Ҷ. 2. – 653 с.

4. Кармар, Ҷуал. Эҳёи фарҳанг дар аҳди оли Бӯя: инсонгарой дар асри реносанси исломӣ / Ҷуал Кармар: тарҷумаи Муҳаммад Саид Ҳаннои Кошонӣ. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1375 ш. – 72 с.

5. Муллоҷонов, С. Таърихи халқи тоҷик / С. Муллоҷонов, А. Муллоҷонов. – Душанбе: [б. и.], 2012. – 320 с.

6. Муллоҷон, С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ: муруре пиромуни сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён / С. Муллоҷон. – Душанбе: [б. и.], 2013. – 240 с.

7. Ҳамадонӣ, Муҳаммад ибни Абдулмалик. Тақомули таърихи Табарӣ / Муҳаммад ибни Абдулмалик Ҳамадонӣ; ба эҳтимоми Алабрат Юсуф Канъон. – Берут: Матбаа ал-коту лайкият, 1958. – Ҷ. 1. – 149 с.

ИРТИБОТИ ДИПЛОМАТИИ ҒАЗНАВИЁН БО БУВАЙҲИЁНУ ФОТИМИЁН

Тамаддуни инсонӣ дар қатори дастовардҳои асосие, ки дорад, давлатдорӣ бо низоми низ аз падидаҳои муҳим меҳисобад. Зеро яке аз шартҳои асосии бунёди фарҳангу ривоҷи он маҳз дар сояи амниятӣ осоиштагӣ дар давлат мебошад. Ин амр бошад танҳо дар он кишварҳое ба воқеият табдил меёбад, ки низоми давлатдорӣ бо субот дар он ҳукмрон бошад. Таърихи сохтори идории кишварҳои ҷаҳон ба ҳазорсолаҳои пеш аз милод расида, дар давоми ҳазорсолаҳо ин система таҷаллул ёфтааст. Яке аз нуктаҳои муҳимми дигар дар сохтори идории кишварҳо ин аст, ки он маҳсули ҳаҷ халқи ҷудогона набуда, миллатҳои ҷаҳон ҳар кадом ба андозаи тавону имконияти ҳаҷ барои тақмили ин низоми саҳм гузоштаанд.

Калидвожаҳо: салтанати турк, дипломатия, сиёсати хоричӣ, равобити ҳасана, дастгоҳ, вазорат, қосид, намоянда, миллат, кишвар, бувайҳиён, Фотимиён.

Маълумот дар бораи муаллиф: Азиззода Файзали Гурез -унвонҷӯи кафедри таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел.+992930102033

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ГАЗНЕВИДОВ С БУВАЙХИДАМИ И ФАТИМИДАМИ

Человеческая цивилизация в ряду своих основных достижений считает системную государственность одним из важнейших явлений. Ибо одним из главных условий созидания и развития культуры является именно тень безопасности и спокойствия в государстве. Это становится реальностью только в тех странах, где господствует стабильная система государственного управления. История административной структуры стран мира уходит корнями в тысячелетия до нашей эры, и на протяжении тысячелетий эта система совершенствовалась. Другим важным моментом в административной структуре стран является то, что она не принадлежит какому-то отдельному народу; каждая нация мира в меру своих сил и возможностей внесла вклад в совершенствование этой системы.

Ключевые слова: тюркский султанат, дипломатия, внешняя политика, добрые отношения, аппарат, министерство, гонец, представитель, нации, государства, Бувайхиды, Фотимиды.

Сведения об авторе: Азиззода Файзали Гурез -соискатель кафедры истории таджикского народа Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел. +992930102033

DIPLOMATIC RELATIONS OF THE GHAZNAVIDS WITH THE BUYIDS AND FATIMIDS

Human civilization, among its core achievements, considers systematic statehood as one of the most important phenomena. This is because one of the primary conditions for the creation and development of culture is precisely the presence of security and peace within a state. This becomes a reality only in

those countries where a stable system of governance prevails. The history of the administrative structure of the world's countries dates back to millennia BC, and this system has evolved over thousands of years. Another significant point regarding the administrative structure of countries is that it is not exclusive to any single people; every nation in the world has contributed to the improvement of this system according to its own strength and capabilities.

Keywords: Turkic sultanate, diplomacy, foreign policy, good relations, apparatus, ministry, messenger, representative.

Information about the author: Azizoda Fayzali Gurez-PhD candidate (applicant) of the Department of History of the Tajik People at Bokhtar State University named after Nasir Khusraw. Tel. +992930102033

ФИЛОЛОГИЯ

МАЪНО ВА ВАЗИФАҲОИ УСЛУБИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ФИТОНОМӢ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА АНАЛОГҲОИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Қодирзода М. А., Толибова Г. Ҷ¹

Фразеология аз он бахшҳои забоншиносӣ аст, ки дар он на танҳо сохтори забон, балки «хотираи таърихӣ», «таҷрибаи иҷтимоӣ» ва «тафаккури рамзии мардум» равшантар инъикос меёбад. Ҳар як «воҳиди устувор», агарчи аз чанд калима ташкил ёбад, дар асл маънои яклухт дорад ва барои интиқоли андеша аз захираи омодашудаи забон истифода мешавад [8, с. 140]. Аз ҳамин сабаб, фразеологизмҳо дар баробари вазифаи номбаркунӣ ҳамзамон вазифаи баҳодихӣ, таъсиррасонӣ ва тасвирсозиро низ иҷро мекунанд [9, с. 201]. Дар миёни чунин воҳидҳо гурӯҳи «фразеологизмҳои фитонмӣ» мақоми махсус дорад, зеро дар онҳо ашёи табиат ба рамзи сифат, ҳолат, натиҷа, умед, завол ё ахлоқ таҷдид меёбад [3, с. 59], [10, с. 127].

Дар забони тоҷикӣ «номҳои растанӣ» аз дер боз танҳо воҳидҳои луғавии оддӣ нестанд. Онҳо дар манбаҳои шифохӣ, аз ҷумла дар «зарбулмасал», «мақол», «фразеологизм», инчунин дар манбаҳои хаттӣ ва осори адабӣ ҳамчун ҷузъи ҷаҳонбинии миллӣ ҳифз шудаанд [1, с. 31]. Илова бар ин, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ ҳам дар нутқи гуфтугӯӣ ва ҳам дар забони асари бадеӣ фаровон ба қор мераванд [2, с. 18]. Аз ҳамин сабаб, «фитоним» дар таркиби фразеологизм аз доираи номгузории сирф ботаникӣ берун рафта, вазифаи маъноофарин ва фарҳангӣ қасб мекунанд. Дар таҳқиқоти муқоисавӣ низ нишон дода шудааст, ки фразеологизмҳои дорои фитоним-дорои майдонҳои махсуси маъноӣ мебошанд [2, с. 7].

Аҳаммияти мавзӯ дар он аст, ки омӯзиши «фразеологизмҳои фитонмӣ» танҳо ба таснифи як гурӯҳи воҳидҳои устувор маҳдуд намешавад. Ин масъала ба фаҳмиши «тарзи фикрронии миллӣ», ба шинохти механизмҳои маъносозӣ, ба таҳлили муносибати инсон ба табиат ва ҳамзамон ба масъалаи тарҷумаи байнизабонӣ иртиботи мустақим дорад [2, с. 155], [3, с. 127]. Хоса дар шароити муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ равшан мегардад, ки як маъно метавонад дар ду муҳити фарҳангӣ бо сурати гуногуни маҷозӣ ифода шавад. Аз ҳамин ҷиҳат, таҳқиқи мавқеи фитоним дар фразеология барои ҳам «забоншиносии муқоисавӣ» ва ҳам «лингвомаданиятшиносӣ» аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад [2, с. 155], [3, с. 127].

Дар забоншиносии тоҷик масъалаҳои умумии фразеология ва хусусиятҳои «воҳидҳои устувор» аз ҷониби муҳаққиқони гуногун мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар миёни онҳо осори Ҳ. Мачидов ва М. Фозилов ҷойгоҳи махсус доранд. Ба таъкиди муҳаққиқони баъдӣ, «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» - и М. Фозилов дар ду ҷилд дар ташаккули минбаъдаи илми фразеологияи тоҷик заминаи мусоид фароҳам оварда, то имрӯз ҳамчун фарҳанги мукамал мавриди истифода қарор дорад [1, с. 22], [2, с. 78]. Ҳамзамон, асари Ҳ. Мачидов «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» барои рушди минбаъдаи фразеологияи тоҷик такони ҷиддӣ бахшида, дар он воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати пайдоиш, гурӯҳҳои сохторию маъноӣ ва ҷилои услубӣ таҳлил шудаанд [1, с. 32], [2, с. 18]. Дар самти таҳқиқоти муқоисавӣ низ пажӯҳишҳои махсус ба миён омадаанд; аз ҷумла, таҳқиқоти Қ.Т. Гаффорова ба фразеологизмҳои дорои зоо - ва фитокомпонент дар забонҳои тоҷикӣ, олмонӣ ва русӣ бахшида шудааст, дар ҳоле ки М.Н. Азимова низоми фразеологии забонҳои тоҷикӣ ва англисиро дар заминаи муқоисавӣ ва типологӣ мавриди таҳлил қарор додааст [2, с. 21].

Дар муҳити илмии русзабон барои омӯзиши фразеологизмҳо заминаи назариявии устувор ташаккул ёфтааст. Дар ин анъана осори В. В. Виноградов, В.Н. Телия, И.В. Зыкова, В.П. Жуков ва 1. Қодирзода Мухаббат Алиқул - омӯзгори кафедраи курси амалии забони англисӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав;

Толибова Гулҷеҳра Чамиловна – н.и.ф., дотсенти кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

В. М. Мокиенко пайваста ҳамчун пояи муҳими таҳқиқоти фразеологӣ зикр мешаванд [1, с. 13], [2, с. 13]. Хусусан, дар тавсифи В.Н. Телия ба чанбаҳои денотативӣ ва коннотативии маъно, арзёбӣ, ангеизиши образӣ ва борбардории фарҳангии фразеологизмҳо диққати махсус дода мешавад [3]. Асари В.П. Жуков бошад, таҳлили семантикӣ, морфологӣ ва синтаксикии фразеологизмҳо, нақши шакли дохилӣ ва таъсири маъноӣ баҳодихандаро ба хусусиятҳои воҳидҳои устувор дар бар мегирад [4].

Дар соҳаи англисишиносӣ низ корҳои Н.Н. Амосова ва А.В. Кунин аз ҷумлаи таҷрибаҳои назарии фразеология ба шумор мераванд [1, с. 8], [2, с. 13]. Аз ҷиҳати амалӣ бошад, фарҳангҳо ва дастурҳои идиомашиносии Чон Айто, А.П. Коуи, Р. Маккин, И.Р. Маккейг, Ченифер Сейдл ва У. Макморди барои шарҳи маъно, нишон додани қолабҳои истеъмор ва муайян кардани ҳамтоҳои маъноии идиомаҳои англисӣ аҳаммияти калон доранд: Oxford Dictionary of Idioms беш аз 10 000 воҳиди маҷозиро фаро мегирад, Oxford Dictionary of Current Idiomatic English ҳамчун таҳлили низомманди идиомаи англисӣ муаррифӣ мешавад, ва китоби English Idioms зиёда аз 3000 идиомаро бо шарҳ ва намунаи истифода пешкаш мекунад [5], [7].

Бо вучуди мавҷудияти корҳои муҳим, масъалаи омӯзиши «фразеологизмҳои фитонимӣ» дар забони тоҷикӣ ва ҳамтоҳои онҳо дар забони англисӣ ҳанӯз ҳам ба таҳлили фарох ва мунтазам ниёз дорад. Дар як қатор таҳқиқот бештар масъалаҳои умумии фразеология, сохтор ва семантикаи воҳидҳои фразеологӣ баррасӣ мешаванд, аммо паҳлуҳои муқоисавӣ ва фарҳангии онҳо на ҳамеша ба таври низомманд фаро гирифта мешаванд [3, с. 23]. Аз ин рӯ, барои фаҳмиши комили масъала зарур аст, ки воҳидҳои фитонимӣ ҳам аз ҷиҳати мазмун, ҳам аз нигоҳи «нақши услубӣ», ҳам аз дидгоҳи тарҷума ва ҳам дар иртибот бо «рамзҳои миллӣ» ва маълумоти фарҳангӣ таҳлил шаванд [1, с. 159], [2, с. 120].

«Фразеологизми фитонимӣ» воҳиди устуворест, ки дар таркиби он номи растанӣ ё яке аз ҷузъҳои олами наботот ҳамчун маркази образнокӣ амал мекунад. Чунин воҳид метавонад дар шакли ибора, мақол, зарбулмасал ё сохтори нисбатан устувори предикативӣ зоҳир шавад. Хусусияти асосии он дар он аст, ки «фитоним» аз доираи маъноӣ бевоситаи ботаникӣ берун рафта, маъноӣ маҷозӣ, арзишӣ ва фарҳангӣ касб менамояд [1, с. 56], [2, с. 28]. Аз ҳамин сабаб, дар таркиби чунин фразеологизмҳо унсурҳои чун реша, гул, мева, барг, навда ё шоха метавонанд ба ифодаи маъноҳои монанди устуворӣ, латофат, натиҷа, навшавӣ, оғоз ё пайвастагӣ хизмат кунанд [1, с. 111], [2, с. 88].

Аз нуқтаи назари семантикӣ, «фитоним» дар таркиби фразеологизм бо воқеияти таърихӣ ва тарзи зиндагии мардум робитаи наздик дорад. Дар муҳити иҷтимоӣ, ки кишоварзӣ, боғдорӣ, парвариши дарахт ва истифодаи доимии унсурҳои олами наботот ҷузъи муҳими зиндагӣ будааст, табиист, ки бисёр маъноҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангӣ тавассути образҳои растанӣ ифода ёбанд. Дар таҳқиқоти этнолингвистӣ нишон дода мешавад, ки дар манбаҳои шифоии тоҷикон, аз ҷумла дар зарбулмасалҳо, фразеологизмҳо ва дигар унсурҳои анъанавии нутқ, номҳои флора ва фауна ҳамчун ҷузъи «манзараи забонии ҷаҳон» ҳузури фаъол доранд [1, с. 31]. Аз ҳамин лиҳоз, дар забони тоҷикӣ фитонимҳо аксаран бо мафҳумҳои ҳосилнокӣ, баракат, сабзиш, камолот, интизорӣ ва даврияти фаслҳо пайванд ёфта, аз доираи номгузории сирф ботаникӣ берун мераванд ва борбардории фарҳангӣ касб мекунанд [4, с. 26].

Аз дидгоҳи услубшиносӣ, чунин воҳидҳо ба нутқ чанд хусусияти муҳим мебахшанд. Нахуст, онҳо суҳанро аз шакли иттилоотии ҳолӣ ба шакли тасвирӣ ва образнок мегузaronанд; дувум, маъноӣ густардаро дар қолаби фишурда ифода мекунанд; саввум, ба гуфтор ва матн таъсири эҳсосӣ ва баҳодиханда медиҳанд. Дар таҳқиқоти муқоисавии фразеологӣ таъкид мешавад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар матн ба «эмоциональный оттенок», образнокӣ ва шиддати таъсир мусоидат мекунанд, инчунин метавонанд семантикаи арзёбӣ ва коннотативиро фаъол созанд [3, с. 133]. Аз тарафи дигар, дар пажӯҳишҳои лингвомаданиятшиносӣ фразеологизм ҳамчун «аломат»-и фарҳангӣ ва забонӣ арзёбӣ мешавад; ҳамин аст, ки воҳидҳои фитонимӣ на танҳо воситаи баён, балки воситаи ҳифзи хотираи фарҳангӣ ва шинохти миллӣ низ ба шумор мераванд [4, с. 43].

Яке аз муҳимтарин самтҳои маъноӣ ин гурӯҳ ба ифодаи сабзиш, таҳким ва пойдорӣ марбут аст. Дар чунин мавридҳо «реша» танҳо ҷузъи дарахт нест, балки ҳамчун рамзи асл, устуворӣ, по-

ягирӣ ва чой гирифтани амиқ дар муҳити иҷтимоӣ ё маънавӣ амал мекунад. Аз ин рӯ, воҳидҳое чун реша гирифтани ва сохторҳои ҳаммаъноӣ наздик бештар барои нишон додани он истифода мешаванд, ки падида, фикр, одат ё раванд дар зехн ё ҷомеа тадричан мустаҳкам шудааст. Дар навбати худ, гурӯҳи дигари маъноӣ ба натиҷа, ҳосил ва анҷоми табиӣ иртибот мегирад: «мева» ва «самар» дар ин навъи фразеологизмҳо бештар нишонаи ҳосили меҳнат, камолоти тадриҷӣ ва анҷоми арзишмандӣ амал мебошанд. Бинобар ин, таркибҳои навъи самар додан, меваи меҳнат ё ҳосили заҳмат на танҳо натиҷаро ном мебаранд, балки ба он тобиши арзишӣ ва ахлоқӣ ҳам медиҳанд. Дар таҳқиқоти муосир низ таъкид мешавад, ки фразеологизмҳо бо фитонимҳо ба «манзараи миллӣ»-и ҷаҳон ва низоми маъноҳои фарҳангӣ пайваست буда, дар дохили фразеосемантикӣ метавонанд микромайдонҳои гуногуни маъноиро ташкил диҳанд [1, с. 56], [2, с. 26], [3, с. 51].

Аз дидгоҳи услубшиносӣ, чунин воҳидҳо арзиши махсус доранд, зеро нутқро аз баёни сода ба баёни пуртасвир ва пуртаъсир мегузaronанд. Фразеологизм бо унсури фитонимӣ маъноро танҳо намерасонад, балки ба он ранг, ҳаракат ва муносибати суҳангӯро низ зам мекунад. Дар матн бадеӣ чунин воҳидҳо барои офаридани образ, баланд бардоштани шиддати эҳсосӣ ва афзудани таъсири равонӣ мусоидат мекунанд; дар нутқи публицистӣ бошанд, фикрро фишурда, хотирмон ва муассир месозанд. Ғайр аз ин, бисёр фразеологизмҳо дорои тобиши баҳодиханда мебошанд: онҳо метавонанд муносибати мусбат, манфӣ, ҳушдордиҳанда ё пандомезро дар худ таҷассум намоянд. Дар пажӯҳишҳои фразеологӣ нишон дода шудааст, ки воҳидҳои устувор ба матн «оҳанги эҳсосӣ», «образи бой» ва шиддати психологӣ мебахшанд; инчунин маъноӣ иловагӣ ва ҳатто тобиши манфӣ ё мусбатро ғаёл мекунанд. Аз ҳамин сабаб, фразеологизмҳои фитонимӣ на танҳо воситаи баён, балки воситаи таъсир, арзёбӣ ва миллӣ сохтани матн низ ба шумор мераванд [4, с. 87], [5, с. 13], [6, с. 23], [6, с. 22].

Гурӯҳи сеюми маъноӣ ба «гул» ва фазои шукуфой иртибот дорад. Дар анъанаи паремиялогии тоҷик фитоними гул аз воҳидҳои серистеъмом ба шумор меравад ва дар бисёр мавридҳо бо маъноҳои зебоӣ, нозукӣ ва таровати эҳсосӣ пайванд мегирад [1, с. 34], [2, с. 96]. Аз ҳамин ҷиҳат, мақоли «бо як гул баҳор намешавад» на танҳо як андешаи мантиқиро ифода мекунад, балки бо ёрии образи табиӣ нокифоя будани як нишона ё як далели ҷудогоноро барои ҳулосаи умумӣ нишон медиҳад [2, с. 96], [3, с. 20]. Қувваи услубии ин гуна воҳид дар он аст, ки маъноӣ иҷтимоӣ ва таҷрибавиро бо шакли кӯтоҳ, равшан ва хотирмон баён мекунад.

Самти дигар ба «барг» марбут аст, аммо дар ин ҷо ҳангоми муқоиса бо англисӣ бояд боэҳтиёт буд. Дар матн тоҷикӣ образи барг метавонад ҳангоми тавсифи тағйир, рӯйпӯш, навшавии зоҳирӣ ё ҳаракати мавсимӣ қорбурд пайдо кунад. Вале идиомаи англисии *turn over a new leaf*, ҳарчанд имрӯз маъноӣ оғози зиндагии нав ва ислоҳи рафторро дорад, аз лиҳози аслшиносӣ ба *leaf* ба маъноӣ «саҳифаи китоб» бармегардад, на ба барги дарахт [4, с. 181]. Аз ин рӯ, бештар аст ин ибора ҳамчун аналоҷи мустақими фитонимӣ пешниҳод нашавад, балки ҳамчун идиомаи маъноан наздик, вале аз ҷиҳати образсозӣ ғайриботаникӣ шарҳ дода шавад.

Самти панҷум ба «шоха» ва «навда» дар доираи образи дарахт вобаста аст. Дар маводи муқоисавӣ фитоними дарахт / *tree* аз ҷузъҳои серқорбурд ба шумор меравад ва бештар бо тасаввуроти зиндагӣ, устуворӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ алоқаманд мешавад [2, с. 96]. Дар забони англисӣ бошад, дар ҳамин майдон махсусан ибораи *hold out (offer) an olive branch* ҷолиб аст, ки маъноӣ пешниҳоди сулҳ, созиш ё ҳусни ниятро дорад; дар фарҳанги масеҳӣ шохаи зайтун ҳамчун нишонаи осоиш ва оромиш маъруф шудааст [5, с. 21]. Аз ин ҷо бармеояд, ки фитонимҳо дар ду забон на ҳамеша бо як рамз амал мекунанд, аммо метавонанд ба як майдони умумии маъноӣ - яъне сулҳ, иртибот ва танзими муносибат - хидмат намоянд.

Вазифаи нахустини ин гурӯҳ «образофарӣ» мебошад. Вақте ки муаллиф ба ҷойи баёни мустақим аз фразеологизми фитонимӣ истифода мекунад, фикр шакли намоён ва ҳисшаванда мегирад. Дар чунин маврид хонанда танҳо маъниро дарк намекунад, балки ҳолатро пеши назар ҳам меорад. Маҳз ба ҳамин сабаб воҳидҳои дорои ҷузъҳои наботот дар насри бадеӣ ва шеърӣ тоҷикӣ имкони баланди тасвирсозӣ доранд: онҳо ба матн эҳсос, равшанӣ ва мушаххасият ворид мекунанд [2, с. 52].

Вазифаи дуюми фразеологизмҳои фитонимӣ «баҳодихӣ» аст. Ин гуна воҳидҳо одатан бета-

раф нестанд, балки муносибати сухангӯро нисбат ба ҳодиса, шахс ё натиҷа ҳамроҳ доранд. Агар дар таркиб маъноӣ ҳосил, самар ё камолот ғайб бошад, тобиши мусбат қавитар эҳсос мешавад; агар образ ба пажмурдагӣ, беасарӣ ё нокифоягӣ ишора кунад, воҳид хусусияти танқидӣ ё хушдордиҳанда мегирад. Дар пажӯҳишҳои фразеологӣ махсус қайд мешавад, ки қисми муҳими чунин воҳидҳо «маъноӣ баҳодиҳанда» доранд ва муносибати гӯяндаро ба гуфта ифода мекунад [3, с. 15].

Вазифаи сеюм «фишурдасозии маъноӣ» мебошад. Бартари фразеологизм дар он аст, ки фикри васеъро дар қолаби кӯтоҳ, омода ва таъсирбахш ифода мекунад. Аз ҳамин лиҳоз, воҳидҳои устувор ба матн ихчамӣ мебахшанд ва бе шарҳи тӯлонӣ маъноӣ калонро мерасонанд. Дар манбаҳои тадқиқотӣ таъкид шудааст, ки пословиҷаҳо, мақолҳо ва таркибҳои фразеологӣ дар шакли «кӯтоҳ ва фишурда» андешаҳои амиқро инъикос мекунад, забонро пурмазмунтар месозанд ва ба суҳан ранги услубӣ медиҳанд; ҳамзамон, фразеологизмҳо ҳамчун воҳидҳои тайёр, устувор ва маъноан яқлухт дар нутқ ба қор мераванд [4, с. 106].

Вазифаи чаҳоруми фразеологизмҳои фитонӣ ба «миллиқунонии матн» вобаста аст. Ҳар қадар ки чунин воҳид ба таҷрибаи зиндагӣ, хотираи фарҳангӣ ва низоми тасаввуроти мардум наздик бошад, ҳамон қадар матн ранги маҳаллӣ ва шинохти миллӣ мегирад. Дар таҳқиқоти муқоисавӣ таъкид мешавад, ки паремия ва фраземаҳо маълумотро дар бораи ҷаҳонбинӣ, забон ва фарҳанги халқ дар худ ҷамъ мекунад ва ҷузъҳои фитонӣ яке аз василаҳои равшани ифодаи ин маъноҳои этномаданӣ мебошанд; дар навбати худ, И.В. Зыкова нишон медиҳад, ки дар маъноӣ фразеологӣ қабатҳои гуногуни «иттилооти фарҳангӣ» сабт ва ҳифз мешаванд. Аз ҳамин ҷиҳат, истифодаи воҳидҳои фитонӣ матнро на танҳо зинда, балки аз лиҳози фарҳангӣ низ мушаххас ва шинохташаванда месозад.

Вазифаи панҷум «таъсиррасонии коммуникативӣ» аст. Вақте ки суҳангӯ аз фразеологизми фитонӣ истифода мекунад, ӯ танҳо хабар намендидад, балки ба захираи маърифати муштарак ва ба образи ошноӣ шунаванда таъяс мекунад. Жуков менависад, ки «образ», ки дар пояи фразеологизм қарор дорад, ҳам ба ташаккули маъноӣ кӯмак мекунад, ҳам «тоналияти услубӣ»-и онро муайян месозад; илова бар ин, ба шарофати сурати дохилӣ маъноӣ осонтар дарк ва бозофарӣ мешавад. Дар пажӯҳишҳои психоллингвистӣ низ қайд мешавад, ки мубодилаи таъсирбахши рамзҳои забонӣ бо мавҷуд будани тасаввуроти нисбатан муштаракӣ ҷаҳон миёни муошираткунандагон вобаста аст. Бинобар ин, воҳидҳои фитонӣ дар нутқи гуфтугӯӣ, баҳс, мавъиза ва матни бадеӣ қобилияти таъсир ва эътимоднокии суҳанро афзоиш медиҳанд.

Дар забони англисӣ низ идиомаҳои дорӣ унсурҳои фитонӣ серистеъмоланд, вале шабакаи маъноӣ онҳо ҳамеша бо тақсироти тоҷикӣ яқсон нест. Барои ифодаи устуворшавӣ ва ҷойгирифтани амиқӣ андеша ё раванд идиомаи *to take root* намунаи хуб аст: *Oxford Dictionary of Idioms* онро ба маъноӣ «become fixed or established» шарҳ медиҳад, ва *English Vocabulary in Use* низ мефаҳмонад, ки вақте як идея машҳур ё пазируфта мешавад, метавон гуфт, ки он *take root* кардааст. Аз ин рӯ, ин идиома метавонад барои тоҷикии реша гирифтани ҳамчун ҳамтоӣ нисбатан наздики маъноӣ истифода шавад, зеро дар ҳар ду маврид «реша» бо устуворӣ ва ҷойгиришавии амиқ пайванд мегирад.

Барои ифодаи натиҷаи заҳмат дар англисӣ воҳиди *the fruits of someone's labour* ба қор меравад. Дар шарҳи луғавӣ *Cambridge Dictionary* ин ибора ҳамчун «натиҷаи хуш ё муваффақонаи қори қасе» тавзеҳ мешавад; бинобар ин, аз лиҳози маъноӣ он ба таркибҳои тоҷикии меваи меҳнат, самари қор ва ҳосили заҳмат хеле наздик аст [1, с. 22]. Дар сатҳи услубӣ низ метавон гуфт, ки ин воҳид бештар тобиши нисбатан китобӣ ва баландтар дорад, дар ҳоле ки ҳамтоҳои тоҷикии он метавонанд ҳам дар услуби китобӣ ва ҳам дар нутқи нисбатан оммафаҳм табиӣ садо диҳанд [1, с. 32].

Барои ифодаи пешгирии амали носолим ё қатъ кардани падида дар марҳилаи аввал, англисӣ идиомаи *nip something in the bud*-ро истифода мекунад. *Oxford Dictionary of Idioms* ин воҳидро ба маъноӣ «suppress or destroy something at an early stage» меорад, *Cambridge Dictionary* бошад онро ҳамчун «stop something before it has an opportunity to become established» шарҳ медиҳад [3, с. 214]. Аз ҳамин рӯ, *bud* дар ин ҷо ба марҳилаи ибтидоӣ раванд ишора мекунад. Дар тоҷикӣ барои ин

маъно на ҳамеша воҳиди фитонимии комилан баробарарзиш мавҷуд аст; аз ин сабаб, дар тарҷума бештар мувофиқати вазифавӣ ё баёни тавзеҳӣ пеш меояд [3, с. 211].

Идиомаи *turn over a new leaf* дар англисӣ маънои «рафторро ба сӯи беҳбуд тағйир додан» ё «аз нав сар кардан»-ро дорад [5, с. 186]. Аммо нуктаи муҳим он аст, ки мувофиқи *Oxford Dictionary of Idioms*, *leaf* дар ин ҷо ба маънои саҳифаи китоб омадааст, на ба маънои барги растанӣ [5, с. 173]. Аз ин лиҳоз, ин ибораро ҳамчун фитоними мустақим шарҳ додан дуруст нест. Беҳтар аст онро дар мақола ҳамчун идиомаи маъноан наздик, вале аз ҷиҳати образсозӣ ғайриботаникӣ тавсиф кунед; дар тарҷумаи тоҷикӣ бошад, маънои он бештар ба воситаи баёни тавзеҳӣ ё воҳиди дигари ҳаммаъно интиқол дода мешавад [5, с. 176].

Идиомаи *an olive branch* дар фарҳанги англисӣ ва умуман аврупоӣ рамзи сулҳ, оштии ва нияти нек аст. Ин образ сарчашмаи фарҳангии мушаххас дорад ва барои ҳамин ҳангоми тарҷума ба тоҷикӣ ё метавон ҳуди рамзро нигоҳ дошт, ё онро ба таркиби тафсири табдил дод. Дар чунин мавридҳо тарҷумон бояд интиҳоб кунад, ки оё рамзи аслии барои хонандаи тоҷик шинохта аст ё не. Агар шинохта бошад, нигоҳ доштани он матнро ғанӣ месозад; агар не, тафсири маъноӣ натиҷаи беҳтар медиҳад [16].

Идиомаи *to wither on the vine* бошад ҳолатеро мефаҳмонад, ки чизе бе рушд мемонад, тадричан нуруи худро аз даст медиҳад ё ба натиҷаи дилхоҳ намерасад. Дар тоҷикӣ барои ин мазмун одатан таркибҳои дигар истифода мешаванд ва мутобиқати калима ба калима муносиб нест. Аз ҳамин ҷо маълум мешавад, ки дар муқоисаи тоҷикӣ ва англисӣ ду навъи муносибат бештар дида мешавад: ё образ яксон мемонад, ё маъно ҳифз мешавад, аммо образ иваз мегардад [14], [15].

Дар асоси таҳлили муқоисавӣ метавон се навъи асосии мувофиқатро ҷудо кард:

Навъи аввалро метавон “мувофиқати наздик” номид. Дар ин ҳолат на танҳо маъноӣ асосӣ, балки самти образсозӣ ва доираи қорбурди воҳидҳо низ ба ҳамдигар қариб мутобиқ меоянд. Масалан, ҷуфти реша гирифтани ва *to take root* дар ҳар ду забон ба маънои ҷой гирифтани амиқ, устувор шудани андеша, раванд ё низом истифода мешавад; луғатҳои англисӣ низ *take root*-ро ҳамчун “accepted” ё “fixed/established” шарҳ медиҳанд [1], [2], [3].

Навъи дуюм “мувофиқати қисман” аст. Дар ин маврид ядроӣ маъно муштарак мемонад, вале тобиши услубӣ, доираи истеъмоли ё борбардории фарҳангӣ якхела намешавад. Барои намуна, воҳиди англисии *the fruits of someone’s labour* ба маънои натиҷаи муваффақонаи заҳмат меояд ва ба таркибҳои тоҷикии навъи самари қор ё ҳосили меҳнат аз ҷиҳати мазмун наздик аст; аммо ҳангоми тарҷума бояд на танҳо маъно, балки сатҳи услубӣ ва табиияти баён низ ба назар гирифта шавад [3], [4].

Навъи сеюм “баробарии вазифавӣ” мебошад. Дар чунин ҳолат маъноӣ умумӣ нигоҳ дошта мешавад, аммо образи фитонимӣ дар забони дигар ё бо воситаи дигар ифода мешавад, ё ба шакли тавзеҳӣ мегузарад. Таҳқиқоти муқоисавӣ дар бораи паремия ва фраземҳои дорои фитоним нишон медиҳанд, ки дар забонҳои тоҷикӣ, англисӣ ва забонҳои муқоисашаванда ҳам воҳидҳои наздик, ҳам муодилҳои синонимӣ ва ҳам фарқиятҳои услубию прагматикӣ вучуд доранд; аз ҳамин сабаб, тарҷумон бисёр вақт бояд таъсири коммуникативиро ҳифз кунад, на танҳо қолаби луғавиро [3], [5].

Фразеологизмҳои фитонимӣ барои дарки “тафаккури миллӣ” арзиши махсус доранд. Дар манзараи забонии тоҷикон образҳои вобаста ба нашъунамо, ҳосил, фасл, замин ва гардиши зиндагӣ танҳо ашёи табиат нестанд, балки ҷузъи таҷрибаи иҷтимоӣ ва худшиносии фарҳангӣ мебошанд. Таҳқиқоти этнолингвистӣ оид ба “забоншиносии манзараи ҷаҳон”-и тоҷикон низ нишон медиҳанд, ки ҷаҳонбинӣ ва менталитети миллӣ дар сохторҳои забонӣ аз умқи таърих инъикос меёбанд ва бо омилҳои иҷтимоӣ, фолклорӣ ва этнографӣ пайванд доранд [6].

Дар забони англисӣ низ фитонимҳои дорои иқтидори рамзӣ мебошанд, аммо шабакаи маъноӣ онҳо то ҳадде дигар тарҳрезӣ шудааст. Барои мисол, *root* бештар бо устуворшавӣ ва ҷойгиршавии амиқ пайванд дорад, дар ҳоле ки *olive branch* дар луғатҳои англисӣ ҳамчун аломати сулҳ, мусолиҳа ва нияти нек тавзеҳ мешавад. Аз ин рӯ, ҳар ду забон аз образҳои табиат истифода мебаранд, вале самтҳои фарҳангӣ ва анъанавии рамзсозӣ дар онҳо ҳамеша яксон нестанд [1], [2], [7], [8].

Ҳангоми тарҷумаи фразеологизмҳои фитонимӣ се масъала пеш меояд: якум, нигоҳ доштани

маъно; дуом, ҳифзи образ; сеюм, мутобиқ сохтани воҳид ба сабки матн. Агар дар забони мақсад воҳиди устувори ҳаммаъно мавҷуд бошад, бехтарин роҳ истифодаи он аст. Агар чунин воҳид вучуд надошта бошад, тарҷумаи луғавии мустақим метавонад бегона ё сунъӣ садо диҳад. Дар ин сурат тарҷумаи тавзеҳӣ ё иваз бо аналогияи вазифавӣ зарур мешавад [5], [10], [11], [14].

Тарҷумаи муваффақ ҳамеша бояд ба масъалаи қабулшавӣ дар фарҳанги қабулкунанда таваҷҷуҳ намояд. Агар образ барои хонандаи тоҷик худ ба худ фаҳмо бошад, нигоҳ доштани он ҳусни матро меафзояд. Агар он ба таҷрибаи фарҳангии хонанда дур бошад, пас тавзеҳ ё аналогияи бумӣ самараноктар аст. Бинобар ин, дар тарҷумаи фразеологизмҳои фитонимӣ “дақиқӣ” танҳо ба маънои калимабакалима нест; дақиқӣ бештар ба маънои ҳифзи таъсир, вазифа ва арзиши коммуникативист [1], [10], [15], [16].

Аз таҳлили мавод бармеояд, ки «фразеологизмҳои фитонимӣ» дар забони тоҷикӣ бахши фаъолу пурмаънои низомии фразеологиро ташкил медиҳанд. Арзиши онҳо дар он зоҳир мешавад, ки миёни олами табиат ва соҳаҳои арзиш, рафтор, эҳсос, таҷрибаи иҷтимоӣ ва натиҷаи фаъолияти инсон робитаи маъноӣ ба вучуд меоранд. Таҳлили семантикӣ нишон медиҳад, ки сохтори маъноӣ фразеологӣ аз чузъҳои денотативӣ ва коннотативӣ таркиб ёфта, дар баробари хусусиятҳои умумизабонӣ, унсурҳои миллӣ ва фарҳангиро низ нигоҳ медорад. Аз ҳамин ҷиҳат, воҳидҳои фитонимӣ дар нутқ ҳам вазифаи маъноофарин, ҳам вазифаи баҳодихӣ, ҳам таъсиррасонӣ ва ҳам вазифаи фарҳангбарандагиро иҷро мекунанд [2, с. 132].

Муқоисаи маводи тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки миёни ин ду забон ҳам умумиятҳои маъноӣ вучуд доранд ва ҳам фарқиятҳои миллӣ-фарҳангӣ. Таҳқиқоти муқоисавӣ собит месозанд, ки дар фразеологияи ду забон ҳам унсурҳои умумиинсонӣ нигоҳ дошта мешаванд ва ҳам он ҷизе, ки ба таҷрибаи таърихӣ, низомии арзишҳо ва роҳи махсуси фразеологии концептуализатсияи воқеият вобаста аст. Аз ин рӯ, аналогҳо на ҳамеша ба шакли баробарии комил зоҳир мешаванд: дар як қатор мавридҳо онҳо танҳо мувофиқати қисман ё вазифавӣ доранд [2, с. 146].

Пас, омӯзиши «фразеологизмҳои фитонимӣ» танҳо ба масъалаи луғат ё тавсифи идиомаҳо маҳдуд намешавад. Он ба шинохти «манзараи забонии ҷаҳон», тафаккури миллӣ, роҳҳои ҷамъшавии маъноӣ фарҳангӣ дар забон ва мушқилоти тарҷумаи байнизабонӣ иртиботи мустақим дорад. Чунонки дар пажӯҳишҳои этнолингвистӣ нишон дода мешавад, «манзараи миллӣ»-и ҷаҳон маҳз тавассути воҳидҳои лексикӣ ва фразеологӣ шакл мегирад ва аз насл ба насл интиқол меёбад. Аз ҳамин рӯ, идиомаи таҳқиқи ин мавзӯ дар заминаи фолклор, насри муосир, матбуот ва тарҷумаи адабӣ метавонад натиҷаҳои муҳимми назарӣ ва амалиро ба бор оварад [3, с. 29].

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Седых А. П., Бондарева М. М. Фитонимическая фразеология и национальный дискурс / А. П. Седых, М. М. Бондарева. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. [Текст]– Москва, 2018. № 5 (83). Ч. 155–159.
2. Назифова Зулайхо Ташрифовна. Структурно-семантические особенности именных фразеологических единиц в таджикском и английском языках: сопоставительный аспект: дис. ... канд. филол. наук. / З. Назифова.– Душанбе, 2024.–175 с.
3. Матробиён Саодатшо Косимзода. Этнолингвистическое исследование языковой картины мира таджиков: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. /С. К. Матробиён. – Душанбе, 2022. –184 с.
4. Хасанов Мехроб Махмадович. Структурно-фонациональное исследование фразеологических единиц современного таджикского литературного языка: автореф. дис./ М.М.Хасанов. – Душанбе, 2022. –22 с.
5. Зыкова Ирина Владимировна. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / И. В. Зыкова. – М., 2014. –52 с.
6. Жуков В. П. Фразеологизм и слово (на материале современного русского языка): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / В. П. Жуков. – Л., 1967.– 50 с.
7. Ниёзова Дилором Кароматовна. Лингвокультурный типаж «Хушдоман» (Свекровь) в таджикском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Д. Кароматовна. – Душанбе, 2024. –100 с.

жикском и русском языках: дис. ... канд. филол. наук. / Д.К. Ниёзова. – Душанбе, 2005.– 25 с.

8. Игболов Олимшох Шукурович. Лексико-семантический анализ особенностей пословиц и поговорок в таджикском и английском языках (на материале «Маснавий ма’нави» Джалолуддина Руми): дис. ... канд. филол. наук. / О. Ш.Игболов. – Душанбе, 2017.– 22 с.

9. Дехканова Озода Комиловна. Синхронно-типологический анализ системы паремий и фразем с компонентами слов-фитонимов в языках разного грамматического строя (на материале узбекского, таджикского и английского языков): дис. ... канд. филол. наук. О. К. Дехканова. – Худжанд, 2022.–20 с.

10. Oxford Dictionary of Idioms. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press 2004. p. 525.

МАЪНО ВА ВАЗИФАҲОИ УСЛУБИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ФИТОНОМӢ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА АНАЛОГҲОИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои маъноӣ, сохторӣ ва услубии фразеологизмҳои фитонимӣ дар забони тоҷикӣ ва ҳамтоҳои маъноии онҳо дар забони англисӣ баррасӣ мешаванд. Зери истилоҳи фразеологизмҳои фитонимӣ воҳидҳои устуворе фаҳмида мешаванд, ки дар таркибашон номи дарахт, гул, мева, реша, шоха, барг, дона, тухм, навда ва дигар ҷузъҳои олами наботот иштирок мекунад. Ин гуна воҳидҳо танҳо василаи номгузорӣ нестанд, балки таҷрибаи фарҳангӣ, тафаккури маҷозӣ, арзёбии иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии мардумро низ инъикос менамоянд. Дар забони тоҷикӣ фитоним бештар бо мафҳумҳои нашъунамо, баракат, зебӣ, ҳосил, пухтагӣ, бебақоии ҳолат, сабзидан, решадорӣ ва иртиботи инсон бо табиат пайванд дорад. Дар забони англисӣ бошад, чунин воҳидҳо бештар бо андешаҳои рушд, оғози нав, қатъи пешакии раванд, бесамар мондани қор ва рамзи сулҳ иртибот мегиранд. Муқоиса нишон медиҳад, ки миёни ду забон ҳам мувофиқати қисман, ҳам мувофиқати қисман, ҳам баробарии танҳо вазифавӣ мавҷуд аст. Фразеологизмҳои фитонимӣ дар нутқи бадеӣ, публицистӣ ва гуфтугӯӣ ифодаи ҳисси, фишурдасозии маъно, тасвирнокӣ ва ранги милли доранд..

Калидвожаҳо: фразеология, фитоним, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, маъно, вазифаи услубӣ, муқоисаи забонҳо, воҳиди устувор, идиома, фарҳанг.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодирзода Муҳаббат Аликул - омӯзгори кафедраи курси амалии забони англисӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав: индекс 735140, кӯч. Дустии Халқо. E-mail: muhabbatka63@gmail.com. Тел: (+992) 904-44-45-07; Толибова Гулҷеҳра Ҷамиловна – н.и.ф., дотсенти кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав: индекс 735140, кӯч. Дустии Халқо. E-mail: gtolibova1964@mail.ru. Тел: (+992) 900-90-98-41.

СМЫСЛ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ФИТОНИМИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ АНАЛОГИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются семантические, структурные и стилистические особенности фитонимических фразеологизмов в таджикском языке и их смысловых соответствий в английском языке. Под термином фитонимические фразеологизмы понимаются устойчивые единицы, в состав которых входят названия дерева, цветка, плода, корня, ветви, листа, зерна, семени, побега и других компонентов растительного мира. Подобные единицы являются не только средством номинации, но и отражают культурный опыт, образное мышление, социальную оценку и мировоззрение народа. В таджикском языке фитоним чаще связан с понятиями роста, благодати, красоты, плода, зрелости, недолговечности состояния, прорастания, укоренённости и связи человека с природой. В английском языке такие единицы чаще соотносятся с идеями развития, нового начала, преждевременного прекращения процесса, бесплодности усилий и символа мира. Сопоставление показывает, что между двумя языками существуют как полные, так и частичные соответствия, а также случаи исключительно функциональной эквивалентности. Фитонимические фразеологизмы в художественной, публицистической и разговорной речи придают высказы-

ванию эмоциональность, смысловую сжатость, образность и национальный колорит.

Ключевые слова: фразеология, фитоним, таджикский язык, английский язык, значение, стилистическая функция, сопоставление языков, устойчивая единица, идиома, культура.

Сведения об авторах: Кодирзода Мухаббат Аликул - преподаватель кафедры практического курса английского языка Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава: индекс 735140, ул. Дружба Народов. E-mail: . Тел: (+992) 904.44-45-07; Толибова Гулчехра Джамилевна – к.ф.н., дотсент кафедры методики преподавания иностранных языков Бохтарского государственного университета имени Насира Хусрава: индекс 735140, ул. Дустии Халкхо. E-mail: gtolibova1964@mail.ru. Тел: (+992) 900.90-98-41.

MEANING AND STYLISTIC FUNCTIONS OF PHYTONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE TAJIK LANGUAGE AND THEIR ANALOGUES IN ENGLISH

This article examines the semantic, structural, and stylistic features of phytonymic phraseological units in the Tajik language and their semantic counterparts in English. The term phytonymic phraseological units refers to fixed expressions that include the names of a tree, flower, fruit, root, branch, leaf, grain, seed, shoot, and other elements of the plant world. Such units are not only a means of nomination, but also reflect cultural experience, figurative thinking, social evaluation, and the worldview of a people. In Tajik, phytonyms are most often associated with the concepts of growth, blessing, beauty, fruitfulness, maturity, the transience of a state, sprouting, rootedness, and the relationship between human beings and nature. In English, such units are more often connected with ideas of development, a new beginning, the premature interruption of a process, the fruitlessness of effort, and the symbol of peace. Comparison shows that between the two languages there are full correspondences, partial correspondences, and cases of purely functional equivalence. In literary, journalistic, and colloquial speech, phytonymic phraseological units add emotionality, semantic compression, imagery, and national coloring to an utterance.

Keywords: phraseology, phytonym, Tajik language, English language, meaning, stylistic function, language comparison, fixed unit, idiom, culture.

Information about the authors: Kodirzoda Mukhabbat Aliqul - teacher of the Department of Practical course of English language at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav: index 735140, Druzhba Narodov str. E-mail: muhabbatka63@gmail.com. Tel: (+992) 904.44-45-07; Tolibova Gulchehra Dzhamilovna – c.ph.s., docent of the Department of methods of teaching foreign languages at Bokhtar State University named after Nasiri Khusrav: index 735140, Dustii Halqho str. E-mail: gtolibova1964@mail.ru. Tel: (+992) 900.90-98-41.

РОЛЬ И ФУНКЦИЯ ПОЭТОНИМОВ В РОМАНЕ ДЖ. ИКРАМИ

«ДВЕНАДЦАТЬ ВОРОТ БУХАРЫ»

Холназарова Н. Н.¹

Исследование имен собственных и прозвищ является одним из важных и в тоже время интереснейших тем во многих сферах современной науки. Данная тема интересует одинаково и литературоведов, и лингвистов, и философов, и психологов. И связано это с тем, что именно имя человека показывает ту миссию, которую он должен нести в жизни, и заложена эта мысль в него его родителями при рождении.

Однако в литературе роль «родителя» играет автор, который сам выбирает имя каждому своему персонажу, причем ни одно имя не ставится случайно. Каждый персонаж соответствует своему имени. При выборе имени писатель вкладывает в него конкретную мысль, которую потом его герои должны пронести по всему произведению [1, с. 165].

Причем выбор имени часто зависит от того какую эпоху писатель описывает в своей книге, в каком регионе происходит данное событие и т.д. Так, можно утверждать, что имя персонажа позволяет писателю полнее реализовать свои идейно-художественные задачи.

Особенностью имен собственных в художественном произведении является то, что они имеют особую поэтику. В связи с этим, думается целесообразней называть эту ономастическую систему в художественном произведении поэтонимами.

Поэтонимы в художественном тексте выполняют различные функции, одна из которых - стилистическая функция. Авторы, как известно, независимо от того, к какому жанру относится художественное произведение, для реализации своих идейно-художественных задач используют не только вымышленные, но и реальные имена собственные. Эти имена никак не являются случайными, каждое из них имеет свою поэтику, среди которых особое место занимают «говорящие» имена. Они отбираются автором для определенной цели, их главная задача - более ярко раскрыть в исторической прозе личностные, временные и пространственные вехи.

В выборе имен каждый художник вкладывает свой замысел, свою поэтику - каждое имя должно о чем-то сообщить и тем самым способствовать пониманию читателем авторской идеи.

Приём использования «говорящих» фамилий и имён в таджикской литературе явление не новое и в современной художественной прозе используется часто. Особенно оно популярно в произведениях Садриддина Айни, как например, в повести «Смерть ростовщика», где главный герой имел кличку «Ишкамба», который в переводе на русский язык означает «большой живот». Причину, из-за которой герой повести назван таким образом раскрывает диалог между рассказчиком и одним из персонажей повести:

«— Настоящее имя его Кори Исмат, — сказал тот. — Из-за огромного живота сначала к его имени добавили «Ишкам» — «живот», потом какие-то шутники переименовали прозвище в «Ишкамба». Постепенно имя Исмат отпало и его стали называть просто Кори Ишкамба. А прозвище, как известно, пристаёт крепче имени. Так получилось и с Кори Исматом; — люди позабыли его настоящее имя, всем он известен как Кори Ишкамба» [1, с. 167].

В тексте на русском языке слово «Ишкамба» не переведено, оно воспроизведено в неизменённом виде, но так как русскому читателю слово «ишкамба» ни о чем не говорит и таким образом он не сможет понять основной идеи произведения, которая имеет иногда карикатурный смысл, переводчик использует перевод в том же диалоге:

«— Вряд ли можно ждать добра от человека, прозванного Желудком, — заметил я. — Но все же познакомь меня с ним, попрошу у него хужру, а там будь что будет. Как гласит пословица: «Удастся — вырастет поливное, не удастся — выйдет богарное». Если он и откажет мне, так я хоть

1. Холназарова Нигора Нуруллоевна – к. ф. н., факультет русского языка и литературы Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни..

погляжу, по крайней мере, каков человек, прозванный Ишкамбой!» [1, с. 1].

Однако такое переводческое решение считаем правильным, так как именно это прозвище стала поэтонимом и была наделена необходимым смыслом, символизируя неразрывную связь героя с идеей произведения.

Одной из главной характеристики поэтонима является ирреальность объекта, обозначенного поэтонимом, то есть, этот объект является частью вымышленного художественного мира писателя. В произведениях С. Айни поэтоним «Ишкамба» является мотивированным и обусловлено стремлением автора создать художественный образ скряги В содержании поэтонима можно обнаружить связь с именем нарицательным, от которого поэтоним образован, установить причину наречения персонажа тем или иным именем: «... ему дали прозвище «Ишкамба» не только за огромный живот, но и за то, что он весь – с головы до ног – походил на желудок».

Поэтоним всегда отражает стремление автора уже в самом имени персонажа выразить характерные для него внутренние и внешние качества:

«Из-за огромного живота сначала к его имени добавили «Ишкам» – «живот», потом какие-то шутники переименовали прозвище в «Ишкамба».

Поэтоним, как считает В.М. Калинин, «никогда не подвергается информативному и содержательному опустошению» [8, с. 122]. Иначе говоря, поэтоним всегда может передавать определённую информацию об именуемом персонаже, как мы увидели это на примере «Кори ишкамба» С. Айни.

Некоторые поэтонимы обладают звуковой ассоциативностью, они придают художественному тексту определенную интонацию, стать средством характеристики персонажей. Так, в таджикской народной сказке «Лак и Пак» звуковой состав имен героев персонажей показывает то, что они, фактически, вынуждены повторять поступки друг друга, что в контексте отражено в их родстве друг с другом.

В некоторых текстах поэтонимы становятся средствами языковой игры. Так, поэтоним «канд» - «конфеты» в повести «Смерть ростовщика» становится объектом языковой игры и иронии в рассказе о Рахиме Канд: «Весь его товар состоял из кучи наколотого сахара и небольшого количества леденцов и конфет. Кусочки сахара побольше он продавал по два пула за кусок, а мелкие куски – по одному пулу. Разложив на одной стороне подноса сахар, на другой – дешёвенькие конфеты и леденцы из патоки, он каждое утро выходил к караван-сараяу Джаннатмакони, садился на суфу и поджидал покупателей; товар его имел спрос в основном среди уличных мальчишек.

Из-за этого побочного занятия к имени Рахими-Тамбуриста прибавилось слово «Канд» – «Сахар», под этим прозвищем он и был известен среди бухарцев» [1, с. 4].

Особенно ярко раскрывают образ художественного героя прозвища, К примеру, поэтоним, использующийся в повести «Смерть ростовщика» поэтонимов, образованный от сочетания личного имени и имени нарицательного со значением врун, лгун - Азизулла-Враля, который прославился любовью к вранью. Азизулла – Враля говорил о себе, что он не сможет спокойно уснуть если не соврёт сто раз в день. Поэтоним указывает на исключительно веселый характер персонажа, о чем свидетельствует рассказ Рахима Канда:

«– Он был в рядах отборных воинов, из числа приближенных эмира, и участвовал в нападениях на кулябцев и гиссарцев. Верхом на своем коне он налетал на врага и каждым взмахом сабли срубал головы десяти – двенадцати воинам. Однажды в разгар битвы ему пришлось проскочить верхом между двумя тузовыми деревьями, они росли совсем рядом – ветви их переплелись между собой, и голова Азизуллы застряла между ними, оторвавшись от тела. А он не растерялся, тут же повернул лошадь обратно, высвободил из ветвей га-лову и приладил ее на шее прежде, чем застыла кровь. Голова сразу приросла, и Азизулла как ни в чем не бывало продолжал битву» [1, с. 5].

Поэтоним другого персонажа повести - Насрулла-Котел образован от сочетания личного имени и сферы деятельности персонажа. Или же другой поэтоним Биби-Десятник, которая жила среди нищих и бродяг Бухары в квартале Гаукушан, неподалеку от мечети Ходжа, на берегу главного городского канала. Уличные мальчишки дразнили несчастную старуху: засыпали ее пылью,

стаскивали с нее дырявые кожаные калоши или рваную паранджу, срывали с головы покрывало и бросали в воду, словом, всячески задирали ее. Биби-Десятник тоже «вступала в сражение», швыряла в мальчишек камнями, осыпала их бранью и проклятиями. Она металась среди них простоволосая и босая. Стоило ей отогнать одних озорников, как сзади подбегали другие и дергали за платье, да с такой силой, что она падала на спину. Не успевала она подняться и повернуться в их сторону, как ее дергали с другой стороны, и она снова падала на землю... Наконец обессиленная Биби-Десятник с полным подолом камней садилась на землю, привалившись спиной к стене мечети и проклинала ребят, бросая камни в тех, которые пытались подойти к ней поближе. Поэтоним выражает отношение других персонажей к героине, а также её отношение к себе: Биби – Десятник была для окружающих кем угодно, но не человеком, от жестокости людей она становилась жестокой и начинала относиться к людям также, как угодно.

На примере произведений С. Айни «Смерть ростовщика», «Бухарские палачи» и «Воспоминания», мы увидели, что поэтоним выполняет в произведениях художественной литературы поэтическую функцию, и соответственно, выражает определённые идейно-художественных представления автора об этом объекте - внешности, поведении, характере. Однако эти примеры показали и другую функцию поэтонимов – через них можно понять отношение автора или персонажей к этому объекту.

Таким образом, поэтонимы воплощают идейно-художественный замысел писателя, благодаря многим функциям поэтонимов в произведении. Этих функций несколько: стилистическая, номинативная, игровая, эстетическая, идеологическая и текстообразующая.

Стилистическая (поэтическая) функция делится на две подгруппы: характеризующая и эмоционально-стилистическая. Эту функцию также называют поэтической, но не потому что она связана с поэтическим текстом, а потому что она выполняет в художественном тексте определённые задачи и связана с поэтикой – изучением художественно-изобразительных средств в произведении одного автора.

Характеризующая функция – это разновидность стилистической (поэтической) и ее функции заключается в способности поэтонимов указывать на черты внешности, характера персонажа, его поведения, на его род деятельности, как мы уже мы разбирали ранее на примере образа Кори Ишкамба: «Тут я подумал, что, если б Кори Ишкамбе сбрить бороду, он стал бы действительно похож на желудок, вынутый из освежеванного верблюда, разве что отличался б от него еще большей величиной да цветом, напоминающим кожу облезлого после чесотки верблюда» [1, с. 22]. То есть, если исходить из критерий характеризующих функций поэтонимов, то данный поэтоним служит для автора как главный образ, раскрывающий истинный замысел его повести, где основной сюжет посвящен теме алчности, жадности человека.

Характеризующая функция поэтонимов иногда указывает на их черты характера (Амин, по прозвищу «Мышь»), род деятельности (Насрулла-Котел - продавец котлов), на состояние здоровья: «Однако местные крестьяне отличали Лутфулло-толстяка от других девяти человек, работавших тяжелыми кетменями, они говорили: «Он работает как див!». И верно, Лутфулло-толстяк с утра до полудня и с полудня до ужина без передышки перекапывал землю, а во время обеда ел столько, сколько съедали четверо рабочих» [3, с.70]; на внешние особенности: «Старшего из братьев звали Маъсум-ходжа, но прозвали его «Махмуд-Бык». Верхняя часть туловища у него была длинной, но он отличался такой толщиной, что казался ниже своего роста» [3, с. 217], «... этот странный человек был геометр Ахмад-махдум Дониш, которого из-за громадной головы прозвали Ахмад-Калла» [3, с.255], «... он был кривым на один глаз. Его второй глаз, огромный, словно у араба, казалось, вобрал в себя силу первого, слепого; он был вытарашен, точно у зарезанной коровы, и поселял в сердцах людей страх и отвращение. Вследствие всего этого некоторые нашли уместным присоединить к его прозвищу еще одно – «одноглазый шайтан» [3, с.723-724]; отношение к персонажу окружающих: «Превратится наш Абдурахман Рафтор, как всеми покинутый пророк, в наставника без учеников» [3, с. 1087], «Истам-Хархур занимался ослиными бегами и осел у него был почти непобедимый, не имел конкурентов (...) В конце концов один молодой парень, Клыкастый Рустам, выступил против Истам-Хархура. Это был юноша лет шестнадца-

ти-семнадцати, с торчащими вперед тремя верхними зубами». Итак, будучи полностью уверенным в победе своего осла, Истам сказал следующее: «Я в прошлом году купил этого осла за двести тенег, целый год ухаживал за ним и готовил ради сегодняшнего дня. Если мой осел отстанет от этого паршивого осла, то я переменю и мое прозвище «Хархур» - «поедающий ослов», которое станет мне противным, и вот этим самым ножом (он показал длинный нож) я сам распорю живот негодному животному». Так он и стал зваться Истам-Хархуром» [3, с. 131] и др. Эти характеризующие черты поэтонимов в произведении часто переходит в прозвища, которые дают возможность прочувствовать основную атмосферу произведения, истинное отношение автора к описываемому, как например, в повести «Бухарские палачи» использует очень звучные поэтонимы, таких как Хамра-Силач, Курбан-Безумец, Кодир-Козел, Рузи-Помешанный, Хаким-мясник, Турды-волк [2] и т.д.

Номинативная функция является основной и позволяет различать именуемых персонажей в художественном тексте: Садри Сарир («Руководитель строительством канала Абдулвохид был тот самый казий Абдулвохид, известный под поэтическим псевдонимом Садри Сарир» [3, с. 86] и т.д.

Эмоционально-стилистическая функция поэтонимов – это выраженное в той или иной степени отношения автора к носителю имени. Сюда, в большей степени, относятся те поэтонины, в которых заключена ирония автора. Такая едкая ирония чувствуется, к примеру, в рассказе Садриддина Айни в рассказе о Сайид-Акбаре-худжа, прозванного «Парвардигор-худжа», из-за его высокомерия. Рассказ выглядит так: «Так как на одну из мужских посиделок он не пришел, а когда его спросили о причине не появления, он ответил: «Потому, что я услышал своими ушами, как безграмотный хозяин назвал меня просто по имени, сказав: «Такой-то до сих пор не пришел». Разве это не проявление неуважения ко мне, ученику бухарского медресе!». И один из мужчин ответил «Ну если вы стесняетесь того имени, которым навал вас отец, мы дадим вам другое, более высокое, чтобы вы его не стыдились. По моему разумению, вас следует величать именем бога – «Парвардигор-худжа»; насколько я понимаю, выше этого в мире нет ничего». Поэтоним «Парвардигор-худжа» счёт своего денотата предопределяет поступки героя. Этот поэтоним образован от сочетания сана и прецедентного имени, которое обладает значениями «святой». Этот денотат предопределяет судьбу персонажа следующим образом: Сайид-Акбар-худжа не оценил его чувства юмора, разгневался и ушел, но за ним так и сохранилась эта кличка.

Поэтоним «Вафо» раскрывает перед нами смешную и горестную ситуацию из жизни Мулло-Вафо. Он был меланхоликом, любил читать и сочинять стихотворения о любви, всегда воображал себе свою возлюбленную, мечтал жениться на диве и прожить с ней счастливую жизнь, но судьба кардинально поменяла его отношение к прекрасному полу после того, как он женился на девушке, а по традициям того времени – до свадьбы нельзя было видеть лицо невесты. И вот когда свершилась брачная ночь и Мулло-Вафо увидел, что за чадрой оказался не прекрасный белый лебедь, которого он так желал, а гадкий утенок, то до конца жизни остался женоненавистником, так в народе его прозвали «Вафо», т.е. «Неженатый» [3, с. 516].

Поэтоним «Букрот», то есть - Гиппократ» в «Воспоминаниях» С. Айни образован от прецедентного имени, называющего персонажа именем великого мудреца и имеет иносказательный подтекст. Этот денотат предопределяет высокомерие и самоуверенность героя, считал себя выдающимся врачом и философом, а народ в насмешку назвал его Букрот». Для того, чтобы понять насколько этот поэтоним ярко раскрывает поэтику рассказа, мы приведем рассказ: «Бухарское правительство согласилось с предложением комиссии. Но в состав группы оно включило также Абдурахмон-махдума Рафтора, Киём-махдума и Джумбул-махдума, известных своим невежеством и фанатизмом, всегда готовых кричать на диспутах в тех случаях, когда они ничего не понимали. Кроме них, к группе присоединился еще слабоумный человек по прозвищу Букрот – Гиппократ. Он считал себя выдающимся врачом и философом, а народ в насмешку назвал его Букрот» [3, с. 597].

Эстетическая функция поэтонимов выражает положительную или отрицательную характеристику человека, предмета или явления. Обычно такая функция содержит эмотивный характер,

завышенную эмоциональность при оценке, что более четко показывает отношение к субъекту и объекту. Главная особенность данной функции заключается в эстетической оценке субъекта к объекту оценки, в частности, к его внешнему виду (красивый – некрасивый).

Эстетическая оценка присутствует в некоторых поэтонимах прозы Юсуфа Юнуса, в том числе и в прецедентных именах: «Женщина и каракурт», «Ревность», «Зависть» и т.д. У ряда поэтонимов данная оценка проявляется в контексте, в оценочном высказывании. К примеру, «В долине Айдан был раскинут великолепный сад, которому в мире не было равных. И было в этом саду семь родников, вода в них была вкусная, словно мед. У каждого родника росли деревья, которые питались этой водой. У первого родника росло дерево Любви, у второго родника – дерево Чувства, у третьего родника – дерево Знания, у четвертого родника – дерево Радости, у пятого родника росло дерево Страсти, у шестого родника - дерево Печали, наконец, у седьмого родника росло дерево Счастья. Каждому, кто пробовал плод этого дерева, даровалось бессмертие, но это чудо совершалось лишь по воле Всевышнего. Эти родники и деревья охраняла Черепаха» (Ю. Юсуфи, «Зависть», пер. Алики Джамал).

Другой пример: «Женщине нравилось подолгу стоять возле зеркальной стены и любоваться своим отражением, она, как если бы за ее спиной находилось что-то очень хрупкое, жеманно окинув взглядом эту тень за спиной, медленно сбрасывала с себя одежду» (Ю. Юсуфи, «Женщина и каракурт» (пер. Алики Джамал).

Следующий пример: «В тот миг, когда юноша ощутил это, мать уже успела скинуть с себя дряблую кожу и словно восемнадцатилетняя красавица вышла из воды. Капли воды сползали с ее словно мрамор груди, предплечий, бедер, и словно жемчугами спадали на цветы и зелень. Сияние рассвета было ничто перед величием ее высокого стана и обнаженного тела» (Ю.Юсуфи, «Коварство» (пер. Алики Джамал).

Некоторые поэтонимы вызывают определённые ассоциации с другими словами, например, в рассказе «Астаранг» Ю. Юсуфи имена двух влюбленных - Асита и Рованг вызывает ассоциации со словами астра и т.д., хотя по описанию рассказ посвящен женьшени, что выясняется из следующих строк писателя: «В ту же минуту Асита и Рованг по горло утонули вглубь земли, их головы превратились в растение, которое в тот же миг расцвело. После такого великого события Рут постепенно был предан забвению. Люди опять обратились к Небесному Богу, а тому растению, корни которого были похожи на обнимающих мужчину и женщину, дали имя Астаранг. Оно лечит все человеческие недуги, дарит человеку молодость, но эти свойства приобретают силу только тогда, когда оно выкапывается из земли в полнолуние, когда царит глубокое беспредельное спокойствие» (Ю.Юсуфи, «Астаранг», пер. Алики Джамал).

Текстообразующая функция заключается в непосредственном участии поэтонимов в номинации художественного текста, а также их зависимости от контекста, в реализации его идейно-художественных задач. Такую функцию выполняют, например, имена главных действующих лиц текста. Вокруг них обычно и строится повествование. В некоторых случаях имя главного действующего лица является заглавием к тексту. Так, имя главного персонажа Дилором – каниз из книги «Дочь огня» является заглавием одноименного рассказа. Слово «каниз» на русском языке означает «служанка», «Дилором» - женское имя. По названию рассказа понятно, что главный персонаж – женщина, которая является или являлась служанкой. Текстообразующая функция поэтонима «каниз» в номинации художественного текста представлена в описании ее тяжелой судьбы словами: «Окон не было, их заменили двери», «...из трубы над кухней только раз в неделю шел дым», «рухлядь: старый сундук, большой глиняный сосуд для воды, котелок...», «не было ни ковра, ни приличного паласа», «заплатанные тюфячки - старухина постель», «но... уютной», «Одеяла и курпачи, хоть и старенькие, были чисты, пол тщательно подметен, все прибрано» [7, с. 18].

В романе изначально Дилором Каниз была представлена как женщина с тяжёлой судьбой, но сильным характером, она заслуживала глубокое уважение окружающих тем, что всегда держала субординацию по отношению ко всем, в том числе ее стойкий авторитет наглядно описывается автором так: «Жители квартала, да и все в окрестности относились к ней с уважением, советовались, приглашали ее на празднества и поминки, поручали готовить угощения» [7, с. 19]; «Но

Дилором-каниз славилась не только своей добротой, она была сильна и бесстрашна. Когда ее натруженные руки хватали кого-нибудь за шиворот, не так-то просто было оторвать их. С мужчинами она говорила по-мужски, с женщинами по-женски. Никто не посмел бы в ее присутствии обругать жену или обидеть ребенка; даже аксакал квартала, имам и суфи побаивались ее. Старуха Дилором знала все местные секреты, семейные тайны, могла в любой момент осрамить человека» [7, с. 19 - 20].

Далее автор рассказывает, о том, как болезнь и старость может поразить даже такую женщину со стержнем, как говорит аксакал Нусратулло: «Она совсем больна, плохо ей, горит в лихорадке. Все-таки уже в годах человек» [7, с. 17]: «Старуха лежала, вытянувшись на постели, глаза ее были закрыты, она дышала с трудом, прерывисто» [7, с.18].

Другой герой произведения - Фируза, имя которой вполне можно считать поэтонимом, так как описание ее внешности весьма подходит к смыслу слова «фируза», означающее «бирюза», а в данном контексте имеет дополнительный смысл «светлая», о чем свидетельствует такое описание: «Смуглая девочка, черноглазая и чернобровая, румяная, как наливное яблочко, ротик, как нераскрывшийся бутон, руки и ноги быстры и проворны... Всякий раз, кто видел ее, глаз не мог оторвать. Уже молва об ее красоте шла вокруг. «Прекрасна, как пери, прекраснее невозможно быть!» - говорили о ней старухи с их улицы» [7, с. 18].

Поэтонимы могут также выполнять функции: локализирующую (эта функция проявляется в прозвище героя, которое персонаж произведения получает за сходство с государственным деятелем, а также за выполняемую работу); социологическую (эта функция указывает на национальную и социальную принадлежность персонажа); аллюзивную (данная функция связана с сознательным авторским намёком на общеизвестный литературный или исторический факт, а также известное художественное произведение); мифологическая (эта функция заключается в том, что подбирая имя своему персонажу, автор создаёт его судьбу, модель его поведения и даже присваивает ему, благодаря имени, определённую роль в произведении).

Таким образом, поэтоним изучает поэтику имен собственных, прозвищ, названий местностей, реалий художественного произведения и выполняет в художественных произведениях оценочно-характеризующую, эмоциональную, стилистическую, игровую, интертекстуальную, текстообразующую, эстетическую и др. функции. т.д.

Тот факт, что существует особая наука, которая занимается изучением имен собственных свидетельствует о том, что поэтонимы являются важной составляющей любого языка. Эта наука получила название ономастика. Существует множество определений для термина «имя собственное».

К примеру, по мнению И.С. Алексеевой – это: «группа лексики, обладающая однозначной соотносительностью предметам действительности» [4, с. 194]. О.И. Фонякова утверждает, что: «имя собственное – это универсальная функционально-семантическая категория имен существительных (...), выражающих единичные понятия и общие представления об этих объектах в языке, речи и культуре народа» [10, с. 21].

В противовес некоторых ученых (Дж.С. Миль), полностью отвергающих возможность того, что собственное имя может обладать каким-либо значением [5, с.13-19], имя собственное обладает определенным значением, и способен выступать в качестве заменителя объекта действительности [9, с. 115].

Исследование поэтонимов в художественном произведении представляет собой сложную задачу, так как, «несмотря на то, что количество онимов в том или ином художественном произведении ограничено, их реализация достаточно своеобразна» [6, 5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Айни, С. Смерть ростовщика / Садриддин Айни // Повесть и очерк (Пер. с тадж.) – Душанбе: Адиб, 1987. – 224 с.
2. Айни, С. Бухарские палачи. Смерть ростовщика. Ятим / Садриддин Айни: – Душанбе: Ирфон, 1970. - 348 с.

3. Айни, С. Воспоминания / Садриддин Айни // А. Розенфельд, А.А. Семенов, Н.А. Кисляков, А.Н. Болдырев; Отв. ред. А.А. Семенов; Ред. изд-ва Б.Д. Летов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 1087 с.
4. Алексеева, И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие: для студентов филологических и лингвистических фак. вузов / И. С. Алексеева. - 2-е изд., стер. – М.: Академия; Санкт-Петербург: Филологический фак. СПбГУ, 2006 (Саратов: Саратовский полиграфкомбинат). – 346 с.
5. Боровикова, Н.В. Имя собственное как знак в языке и речи [Текст] / Н.В. Боровикова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2010. – № 1.
6. Васильева, С.П. Литературная ономастика [Текст]: учебное пособие для студентов филологических специальностей / С.П. Васильева, Е.В. Ворошилова. – Красноярский гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева, 2009. – 138 с.
7. Икрами, Дж. Двенадцать ворот Бухары: Трилогия. Кн.1. Дочь огня: Роман / Авториз. пер. с тадж. Л. Бать, В. Смирновой и М. Явич; Вступит. статья В. Оскоцкого. М.: Худож. лит., 1979. – 414 с.
8. Калинин, В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин; М-во образования Украины. Донец. гос. ун-т. - Донецк : Юго-Восток, 1999. - 408 с.
9. Никитин, М. В. Основания когнитивной семантики: [микроформа]: Учеб. пособие для студентов вузов / М. В. Никитин; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. - М.: СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена., 2003. - 277 с.
10. Фоякова, О. И. Имя собственное в художественном тексте: Учеб. пособие / О. И. Фоякова; ЛГУ. - Л.: ЛГУ, 1990. – 103 с.

НАҚШ ВА ВАЗИФАИ ШЕЪР ДАР РОМАНИ Ҷ. ИКРОМӢ «ДУВОЗДАҲ ДАРВОЗАИ БУХОРО»

Ин мақола ба омӯзиши поэтоним ва нақши онҳо дар асари бадеӣ бахшида шудааст. Муаллифи мақола меқӯшад номҳои қахрамониҳои асари Ҷалол Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-ро аз рӯи вазифаҳо, ки дар ин асар иҷро мекунад, тасниф кунад. Ҳангоми таҳлили ин масъала муҳаққиқ ба ақидаҳои назариявии олимони рус таъҷиб мекунад, асари аслиро бо тарҷумаи русии он муқоиса мекунад, аз осори муаллифони дигари тоҷик мисолҳо меорад.

Таҳқиқ тавассути таҳлили муқоисавӣ анҷом дода шуда, ки ҳар як номи персонаж ва мавқеи онро дар матни бадеӣ возеҳ тавсиф шудааст. Ин таҳлил имкон медиҳад, ки вазифаеро, ки муаллифи асар ба мазмуни номҳои қахрамононаш ҷойгир кардааст, бикшояд, ки татбиқи онҳо дар асари мазкур гуногунанд.

Калидвожаҳо: Ҷалол Иқромӣ, поэтоним, номи қахрамон, тарҷумаи бадеӣ, трилогияи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро».

Маълумот дар бораи муаллиф: Холназарова Нигора Нуруллоевна – номзоди илмҳои филология, факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 121. E-mail: niga_hol@mail.ru Тел.: +992 905 06 30 03.

РОЛЬ И ФУНКЦИЯ ПОЭТОНИМОВ В РОМАНЕ ДЖ. ИКРАМИ «ДВЕНАДЦАТЬ ВОРОТ БУХАРЫ»

В данной статье рассмотрены вопросы изучения поэтонимов и их роли в художественном произведении. Автор статьи пытается классифицировать поэтонимы трилогии Джалала Икрами «Двенадцать ворот Бухары» по тем функциям, которые они выполняют в данном произведении. При анализе данной проблемы исследователь опирается на теоретические воззрения русских ученых, сравнивает оригинал произведения с его русским переводом, приводит примеры из произведений других таджикских авторов.

Работа выполнена путем сравнительного анализа, который четко характеризует каждый поэтоним и его место в художественном тексте. Данный анализ даёт возможность понять ту задачу,

которую автор произведения вкладывает в смысл имен своих персонажей, что реализация, которых достаточно своеобразна.

Ключевые слова: Джалал Икрами, поэтоним, имя собственное, перевод, художественное произведение, трилогия «Двенадцать ворот Бухары».

Сведения об авторе: Холназарова Нигора Нуруллоевна – кандидат филологических наук, факультет русского языка и литературы Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 121.Тел.: +992 905 06 30 03. E-mail: niga_hol@mail.ru

THE ROLE AND FUNCTION OF POETNYMS IN THE NOVEL BY J. IKRAMI «THE TWELVE GATES OF BUKHARA»

This article deals with the study of poetry and their role in a work of art. The author of the article tries to classify the poetry names of the Jalol Ikrami trilogy «The Twelve Gates of Bukhara» according to the functions they perform in this work. When analyzing this problem, the researcher relies on the theoretical views of Russian scientists, compares the original work with its Russian translation, gives examples from the works of other Tajik authors.

The work was done through comparative analysis, which clearly characterizes each poetic name and its place in the literary text. This analysis makes it possible to understand the task that the author of the work puts into the meaning of the names of his characters, that the implementation of which is quite peculiar.

Key words: Poetonym, proper name, translation, fiction, trilogy «The Twelve Gates of Bukhara»

Information about the author: Nigora Nurulloevna Kholnazarova – Candidate of Philological Sciences, Faculty of Russian Language and Literature, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. 121 Rudaki Street, Dushanbe 734003, Republic of Tajikistan. Tel.: +992 905 06 30 03. E-mail: niga_hol@mail.ru

СИНОНИМИЧЕСКОЕ ВАРЬИРОВАНИЕ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ В СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Сорокина Н. И., Рахимова Т. Р.¹

Актуальность исследования определяется тем, что сопоставительное изучение синонимического варьирования в разносистемных языках позволяет уточнять как универсальные принципы семантической близости и парадигматической организации лексики, так и языкоспецифические способы распределения значений и прагматико-стилистических оттенков внутри рядов. Для таджикского и английского языков это особенно существенно ввиду различий их историко-культурной динамики и источников пополнения лексики: английский язык демонстрирует развитую регистровую дифференциацию словаря (в том числе за счёт сосуществования германской и латинской лексики), тогда как таджикский литературный стандарт формировался в условиях интенсивных контактных влияний и стандартизации письма, что отражается на синонимических ресурсах и стилистическом распределении единиц [1, 67].

Объектом исследования выступают синонимические отношения и синонимические ряды таджикского и английского языков в их лексическом (и лексико-грамматическом) проявлении. Предмет исследования составляют структурные и функциональные параметры варьирования внутри рядов: (а) состав и иерархия (доминанта, ядро, периферия); (б) семантическая близость и распределение интегральных/дифференциальных признаков; (в) ограничения сочетаемости; (г) прагматические и стилистические регуляторы выбора единицы в контексте [1, 98; 6, 125].

Цель исследования – описать и сопоставить механизмы синонимического варьирования в таджикском и английском языках в структурно-функциональном аспекте, и показать, что варьирование является системным способом организации близких по значению средств и их речевой реализации. [1, 7]

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи:

- (1) охарактеризовать основные подходы к описанию синонимии и концептуализировать варьирование как центральный объект анализа;
- (2) уточнить критерии выделения синонимического ряда и его доминанты на материале таджикского и английского языков;
- (3) описать ядерно-периферийную организацию рядов и способы распределения интегральных и дифференциальных семантических признаков;
- (4) выявить типы взаимозаменяемости (полная, частичная, невозможная) и показать их связь с сочетаемостью и контекстом;
- (5) установить функциональные (коммуникативные, прагматические, стилистические) условия выбора члена ряда;
- (6) сопоставить частеречные и конструктивные модели рядов и показать типологически значимые расхождения;
- (7) определить практические импликации результатов для обучения, перевода и лексикографии [1, 22; 6, 89].

Методологическая база включает сопоставительно-типологический подход, структурно-семантический анализ, контекстуальный и функциональный анализ, а также элементы компонентного описания и анализа сочетаемости [1, 34].

Материал исследования составляют примеры из художественных и публицистических тек-

1. Сорокина Наталья Ивановна – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии аграрии Урал Рахимова Т. Р.

Рахимова Тахмина Раҳматовна – номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии аграрии Урал

стов, а также данные лексикографических источников и учебно-словарных описаний синонимии; при подборе иллюстраций учитываются частотность, типичность контекстов и репрезентативность синонимических рядов по частям речи (прежде всего прилагательные и глаголы как наиболее «чувствительные» к оценочности и регистру) [1, 54].

Структура статьи включает: постановку проблемы и новизны; введение; теоретический обзор; подраздел с ключевыми понятиями; описание материала и методики; аналитическую часть (структурные модели, функциональные условия, стилистические ограничения, сопоставительные результаты); раздел о практической значимости; заключение и аннотацию [1, 23; 6, 123].

Обзор научной литературы и теоретическая база

В лингвистике сложилось несколько взаимодополняющих подходов к описанию синонимии. Системно-семантический подход трактует синонимические связи как разновидность парадигматических отношений в лексике, подчеркивая роль семантической близости и структурной организации рядов; при этом ключевым считается различие интегральных (общих) и дифференциальных (различительных) компонентов значения, задающих границы ряда и внутреннюю иерархию его членов [6, 78; 1, 87]. С этой логикой соотносится представление о том, что близкие по значению единицы обычно совпадают в «центральных» семантических признаках и расходятся в «периферийных», связанных с оценкой, стилем, регистром или идиоматической сочетаемостью; данная идея продуктивна именно для анализа варьирования, поскольку объясняет, почему «почти одинаковые» слова ведут себя по-разному в речи.

Компонентно-структурный подход развивает тезис о том, что значение синонима репрезентируется набором сем, а взаимная близость и различия фиксируются через «общую часть» (инвариант) и «добавочные» компоненты (варианты). Внутри ряда выделяется доминанта – единица, максимально обобщающая «ядро» значения и менее всего связанная с коннотативными и регистровыми признаками; периферия же включает слова с более выраженной оценочностью, образностью или специальной (терминологизированной) семантикой [6, 90; 7, 78]. В сопоставительном исследовании такой подход важен тем, что доминанта и периферия могут распределяться по разным принципам в разных языках (например, отличаться набором стилистических маркировок и сочетаемостных запретов) [1, 122].

Функционально-контекстуальный подход переносит акцент на речевое употребление: именно контекст «высвечивает» различительные свойства близких по значению единиц и задаёт нормы выбора. В этой перспективе синонимия понимается не как абстрактная взаимозаменяемость, а как система возможностей, где выбор определяется коммуникативной задачей, жанром, адресатом, оценкой и прагматикой высказывания. [6, 88; 1, 109]. Современные модели near-synonymy прямо фиксируют, что «почти-синонимы» могут сохранять общую «существенную» часть значения, но различаться «периферийными аспектами» – коннотациями, стилистикой, регистром и коллокациями; эти различия становятся ключевыми при анализе лексического выбора.

В рамках лексикографической традиции наблюдается прагматически ориентированное описание «близких по смыслу» слов, где разница формулируется через типичные контексты и ограничения (что можно/нельзя сказать, где звучит уместно/неуместно). Так устроены тезаурусы и базы данных, группирующие слова по близости значения и снабжающие их примерами употребления; подобные ресурсы демонстрируют, что «группировка по смыслу» практически всегда включает внутригрупповую дифференциацию [7, 67].

Для сопоставления таджикского и английского языков принципиально значимы два теоретических положения. Во-первых, синонимический ряд целесообразно описывать как иерархическую структуру, где ядро задаётся инвариантным смысловым компонентом и высокой нейтральностью, а периферия – специализацией, оценкой и контекстной «привязанностью» [6, 83]. Во-вторых, синонимическое варьирование следует трактовать как эффект взаимодействия системных параметров и контекстной реализации, где «условия выбора» – равноценный объект анализа наряду со «значениями» слов [1, 98]. Наконец, сопоставление должно учитывать типологические и соци-

олингвистические факторы: в английском языке значимым регулятором варьирования становится регистр и стилистическая стратификация лексики (в том числе германо-латинская дихотомия), тогда как в таджикском языке важной оказывается историко-контактная многослойность и специфика стандартизации литературной нормы [1, 78].

Синонимия – это парадигматическое отношение между языковыми единицами, выражающими близкие значения и соотнесёнными с одним и тем же фрагментом действительности или концепта при сохранении различительных оттенков, проявляющихся в контексте. В сопоставительном плане синонимия описывается через совпадение центральных семантических признаков и расхождение периферийных (оценочных, стилистических, регистровых, сочетаемостных) [6, 109].

Синонимический ряд – это минимальная системно организованная группа единиц, объединённых общим смысловым инвариантом и внутригрупповой дифференциацией, обеспечивающей возможность выбора в речи. Для сопоставления языков ряд рассматривается как структура, где выявляются доминанта, ядро и периферия, а также типичные контекстные зоны употребления каждого члена ряда [1, 83; 6, 56].

Синонимическое варьирование – это закономерная смена членов синонимического ряда в зависимости от коммуникативной задачи, контекста, сочетаемости и стилистического регистра при сохранении «общего» смыслового компонента высказывания. Варьирование фиксирует не просто факт сходства значений, а механизм распределения смысловых и прагматических акцентов между близкими единицами в конкретной речевой ситуации [6, 45].

Структурный аспект – это направление анализа, описывающее состав и организацию синонимических рядов: типы доминант, ядерно-периферийное распределение, частеречный статус единиц, словообразовательные корреляции и формальные модели (слово – словосочетание – фразеологизированная единица). В сопоставительном исследовании структурный аспект выявляет различия в «архитектуре» рядов и в допустимых формах членства внутри ряда в разных языках [1, 76; 8, 56].

Функциональный аспект – это описание коммуникативных и прагматических функций синонимов и условий их выбора: уточнение, оценка, эвфемизация, экспрессивность, жанровая уместность, адресатная адаптация. На сопоставительном уровне функциональный аспект связывает речевые эффекты выбора с системными параметрами языка (регистровая дифференциация, типичный набор оценочных средств, нормы сочетаемости) [1, 77].

Контекстная обусловленность – это зависимость интерпретации и уместности синонима от его лексического окружения, синтаксической конструкции, жанра и коммуникативной ситуации. Контекст выступает «фильтром», который активизирует или блокирует периферийные признаки значения и тем самым задаёт выбор внутри ряда. [6, 98], [1, 123]

Стилистическая маркированность – это наличие у слова или выражения устойчивого указания на регистр (разговорный / книжный / официальный / просторечный / терминологический и т. п.) и / или оценочно-экспрессивного компонента. В сопоставительном описании маркированность рассматривается как один из основных регуляторов варьирования, поскольку именно она часто ограничивает взаимозаменяемость формально близких единиц [8, 45].

Материалом исследования служат данные таджикского и английского языков, представленные в текстах художественной литературы XIX-XXI вв., в переводных источниках и в лексикографических описаниях, включая тематически организованные словники синонимов. Отбор материала ориентирован на репрезентативные синонимические ряды, где особенно отчётливо проявляются: (а) оценочность и прагматика (например, ряды прилагательных, описывающих внешность); (б) контекстная специализация (например, глагольные ряды речевого воздействия и реакции) [1, 99; 8, 165].

Принципы отбора примеров включают: (1) наличие устойчивого инварианта значения и одновременно фиксируемых различий в сочетаемости/регистре; (2) подтверждаемость различий на

серии контекстов (не единичное наблюдение, а повторяемость); (3) сопоставимость в двух языках – наличие переводимых или функционально эквивалентных зон внутри рядов. При необходимости учитываются словарные пометы и тематическая классификация как внешняя фиксация «режимов употребления» [4, 176; 1, 106].

Методика анализа синонимических рядов предполагает последовательность шагов: первичное выделение ряда; определение доминанты и описательного инварианта; распределение членов ряда по ядерно-периферийной шкале; выявление дифференциальных признаков (оценочных, стилевых, регистровых, сочетаемостных); анализ контекстов, в которых выбор одного члена ряда оказывается предпочтительным или обязательным; сопоставление результатов в таджикском и английском языках с фиксацией зон совпадения и расхождения [6, 43; 1, 130].

Варьирование значений и функциональные различия выявляются через сопоставление контекстов: (а) проверяется, сохраняется ли базовая пропозициональная информация при замене; (б) фиксируются изменения в оценке, стиле и регистре; (в) устанавливаются коллокационные запреты и жанровые ограничения. Такой анализ согласуется с общим положением о том, что близкие по значению единицы могут совпадать в «существенной» части смысла и расходиться в «периферийных» свойствах (регистровых, экспрессивных, сочетаемостных), что и обеспечивает механизм выбора [1, 89].

Анализ синонимического варьирования

Структурные модели синонимических рядов. С точки зрения организации рядов можно выделить, как минимум, три типичных модели: (а) доминантно-центрическая, где один член ряда выполняет функцию нейтральной доминанты, а остальные соотносятся с ним как стилистически/семантически специализированные варианты; (б) градационная, где члены ряда образуют «шкалу» интенсивности или оценочности; (в) контекстно-сегментированная, где ряд распадается на подгруппы в зависимости от сфере употребления и сочетаемости (например, «человек» vs «предмет») [1, 65; 1, 76]. Внутри ряда ядро обычно задаётся интегральными семантическими признаками, тогда как периферия маркируется дифференциальными и коннотативными компонентами, увеличивающимися по мере удаления от доминанты [6, 65].

Важнейшим структурным параметром является соотношение ядра и периферии. Для анализа варьирования продуктивно рассматривать ядро как область максимальной взаимозаменяемости (при сохранении базового смысла) и периферию как область ограничений (регистровых, оценочных, сочетаемостных). Именно в периферии концентрируются «режимы употребления», которые обычно не фиксируются простым перечислением синонимов [1, 89].

Роль частей речи проявляется в том, что разные частеречные классы по-разному «кодируют» вариативность:

– прилагательные часто дифференцируются по оценке и регистру (политкорректность, ласкательность, медицинская/книжная маркировка);

– глаголы – по типу воздействия, фазовости, интенсивности, а также по типичной рамке управления и сочетаемости;

– существительные – по степени терминологизации, книжности, метонимическим смещениям [1, 87], [8, 56].

Ниже приведены описательные таблицы, демонстрирующие сопоставительные структурные схемы рядов.

Таблица 1. Многокомпонентные ряды имён существительных (номинация лица/предмета)

Параметр	Английский язык	Таджикский язык	Комментарий для варьирования
Доминантная зона (ядро)		begin, start	шуруъ кардан / оғоз кардан В ядре обычно максимальна нейтральность и широта сочетаемости; именно здесь вероятна частичная взаимозаменяемость в «простых» контекстах [1, 78; 8, 98].

Книжно-официальная периферия commence, initiate (в ряде контекстов) расформули-

ровки типа «оғоз намудан» Переформатирование высказывания под официальный/письменный регистр; в английском часто коррелирует с латинским слоем лексики.

Контекстно-специализированная периферия break out (внезапное начало), originate (происхождение) конструкции, уточняющие характер начала (условие/внезапность) Варьирование задаётся аспектуально-ситуационными условиями (внезапность, причинность, условность) и типом конструкции [1, 67; 8, 90].

Сопоставительная интерпретация показывает: английский ряд более явно демонстрирует регистровое расслоение (нейтральное vs книжно-официальное), тогда как таджикский ряд чаще реализует различие через конструктивные средства и контекстные уточнители, особенно в сложных синтаксических моделях [1, 66].

Таблица 2. Адъективный ряд «полнота» как пример ядра и периферии

Зона ряда Английские члены ряда Таджикские соответствия (по данным сопоставительных примеров) Функциональная «нагрузка»

Ядро (условно нейтральное) Fat фарбех Передаёт базовую характеристику, но может восприниматься как «жёсткая» оценка и потому часто вытесняется периферийными эвфемистическими вариантами [1, 44].

Периферия «смягчения»/дружелюбной оценки plump, chubby тануманд, чорпахду (в отдельных контекстах) Смещение прагматики в сторону нейтрализации негативной оценки; характерна адресатная и жанровая обусловленность (разговорная/описательная речь) [1, 55].

Периферия терминологизации/официальности overweight, obese (контекстно) вазнин и др. Медико-официальная или социально «корректная» зона; в английском закреплена сильнее и системнее, что связано с развитой регистровой дифференциацией.

Здесь видно, что структурная организация ряда прямо связана с прагматикой: «ядро» может уступать место периферии в зависимости от задачи говорить «безоценочно» или «смягчающе». Именно это и составляет предмет анализа варьирования [1, 67; 6, 34].

Функциональный аспект варьирования. Коммуникативные функции синонимов проявляются прежде всего в том, что они позволяют:

- а) устранять повтор и повышать связность текста;
- б) уточнять характеристику объекта/ситуации (градация, спецификация);
- в) выражать оценку и экспрессию;
- г) адаптировать высказывание под адресата и жанр (официальность/неофициальность);
- д) реализовать эвфемизацию или усиление [6, 112; 4, 234].

Влияние контекста на выбор синонима наблюдается в трёх основных плоскостях.

Во-первых, лексическое окружение задаёт сочетаемость: типичные коллокации закрепляют «правильного» члена ряда (например, англ. stout gore как нормативная комбинация, которая не воспроизводится механической заменой на fat) [1, 66].

Во-вторых, синтаксическая рамка (управление, валентность, тип конструкции) может допускать одну единицу и блокировать другую [1, 65].

В-третьих, дискурс и прагматика (политес, оценка, дистанция) нередко становятся главным регулятором: английская практика различения «нейтрального» и «официально-мягкого» на материале некоторых рядов хорошо коррелирует с общими наблюдениями о регистровом расслоении английской лексики.

Сопоставительно важно подчеркнуть, что в таджикском языке функциональные различия могут сильнее проявляться через контекстную развертку (добавочные определители, конструктивные уточнители, фразеологизированные сочетания), в то время как в английском языке часть

функциональной нагрузки «институционализована» на уровне лексики (устойчивые регистровые пары и словарные пометы) [1, 86].

Стилистическая маркированность и ограничения взаимозаменяемости. Практика анализа показывает, что различаются случаи:

1. полной взаимозаменяемости – относительно редкие и обычно ограниченные «узким» контекстом, где периферийные признаки не активируются;
2. частичной взаимозаменяемости – наиболее типичный режим, когда замена сохраняет базовый смысл, но меняет оценку/стиль/регистровую уместность;
3. невозможной взаимозаменяемости – когда сочетаемость или жанрово-регистровые ограничения блокируют замену [6, 98].

Показательный пример невозможной взаимозаменяемости связан с коллокациями: в сопоставительном материале фиксируется англ. сочетание *stout gore*, для которого механическая подставка другого члена ряда (*fat*) приводит к неестественности или изменению смысла; в таджикском описании аналогично важна предметная спецификация прилагательных и их сочетаемость с неодушевленными именами [1, 90]. В таких случаях различие между словами становится не «добавочным», а системно обязательным: оно закреплено узусом и поддерживается нормой [6, 89].

Стилистический регистр выступает самостоятельным ограничителем: англ. книжно-официальные члены ряда (типа *commence*) не являются свободными заменами нейтральных (*begin/start*) в разговорной речи; в таджикском материале сопоставимые эффекты проявляются через выбор более нейтральных или более оценочных номинаций при описании человека и через вариативность между «простым» словом и развернутой конструкцией [6, 56] [1, 67].

Из этого следует принципиальный вывод: неравнозначность синонимов в речи обусловлена тем, что их различия чаще всего локализуются в периферийных семантических и прагматических признаках, которые активируются при конкретном употреблении (оценка, стиль, регистр, коллокация). Именно поэтому анализ «варьирования» требует выявлять не только «что похоже», но и «что заставляет говорить иначе» [6, 78].

Сопоставительные результаты исследования. В качестве общих сходств системы синонимии таджикского и английского языков можно отметить: наличие синонимических рядов как минимальных участков организации лексики; тенденцию к ядерно-периферийному распределению; системную роль контекста как механизма разграничения близких единиц; регулярное участие стилистических и оценочных факторов в дифференциации [1, 67], [].

Ключевые различия в значительной мере объясняются типологически и историко-социолингвистически. Для английского языка более «видимой» оказывается регистровая стратификация лексики, в том числе через сосуществование германских и латинских эквивалентов, что формирует устойчивые стилистические пары и «официальные» варианты нейтральных слов. Для таджикского языка значима контактная многослойность и специфика литературного стандарта, что влияет на наличие параллельных номинаций, на распределение заимствований и на вариативность выражения через конструкции и контекстные уточнители.

В целом сопоставление подтверждает, что варьирование выступает системным механизмом в обоих языках, но его «точки концентрации» различны: в английском чаще дифференциация закрепляется на уровне словарного состава и регистровых норм, в таджикском заметнее роль контекстной обусловленности и конструктивных средств спецификации [1, 34].

Практическая значимость исследования. Результаты исследования имеют значение для преподавания таджикского и английского языков, поскольку позволяют формировать у обучающихся не только «знание синонимов», но и навыки речевого выбора: распознавание регистра, оценочности, типичной сочетаемости и жанровой уместности. В методике обучения особенно продуктивны задания на сопоставление ядра и периферии ряда, на анализ контекстов и на моделирование коммуникативных ситуаций, где замена одного синонима другим меняет прагматический эффект [1, 44; 8, 132].

Для переводоведения анализ варьирования важен тем, что переводчик работает не с «равными» словами, а с функциональными эквивалентами: выбор английского *overweight* вместо *fat* или таджикского тануманд вместо фарбеҳ может быть обусловлен коммуникативной этикой, оценкой и жанром. Сопоставительное описание рядов помогает выявлять зоны, где прямое словарное соответствие не обеспечивает эквивалентности воздействия, и тем самым повышает качество переводческих решений [1, 65].

Для лексикографии и составления словарей синонимов результаты важны как аргумент в пользу описания не только «рядов», но и правил выбора: пометы регистра, типичные коллокации, контекстные ограничения и прагматические комментарии должны рассматриваться как обязательная часть словарной статьи. Практика тематической организации синонимов в учебно-словарных источниках показывает удобство такого подхода для пользователя, однако именно функциональные ограничения делают словарь инструментом реального речевого выбора [4, 234, 6, 67].

Проведённый анализ показал, что синонимическое варьирование в таджикском и английском языках является результатом взаимодействия системной организации синонимических рядов и контекстно-прагматических условий употребления. В структурном плане варьирование опирается на доминантно-центрические и градационные модели рядов и на ядерно-периферийное распределение, где ядро задаёт инвариант и относительную нейтральность, а периферия – оценку, регистр и сочетаемостные ограничения [6, 78], [1, 44].

В функциональном плане варьирование реализует коммуникативные задачи уточнения, выразительности, стилистической адаптации и прагматического воздействия; именно поэтому взаимозаменяемость синонимов чаще оказывается частичной и контекстно ограниченной. Сопоставление показало общие закономерности (иерархия ряда, роль контекста) и типологически мотивированные различия: для английского языка более характерна лексически закреплённая регистровая дифференциация, для таджикского – значимая роль конструктивных и контекстных способов спецификации [1, 93].

Научная новизна работы заключается в том, что объектом описания выступают механизмы варьирования (условия выбора и ограничения взаимозаменяемости), что позволяет перейти от статической фиксации «наборов синонимов» к динамической модели функционирования синонимических ресурсов в речи [1, 76]. Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением корпуса сопоставительных данных, подключением корпусной статистики и уточнением типологии прагматических факторов выбора синонима в разных дискурсивных сферах (учебная коммуникация, медиа, официально-деловой стиль, художественная проза) [8, 176].

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахимова, Т.Р. Лексико-семантические и синтаксические особенности синонимии в таджикском и английском языках / Т.Р. Рахимова: дис. ... канд. филол. наук. – Худжанд, 2022. – 154 с.
2. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика : синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 472 с.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
4. Литвинов, П.П. Англо-русский и русско-английский синонимический словарь с тематической классификацией : продвинутый английский через синонимию : учеб. пособие для самообразования / П.П. Литвинов. – М. : Яхонт-А, 2002. – 384 с.
5. Падучева, Е.В. Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
6. Черняк, В.Д. Синонимия в русском языке : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Д. Черняк. – М. Издательский центр «Академия», 2010. – 128 с.

7. Ульман, С. Семантика. Введение в науку о значении / С. Ульман ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1970. – 384 с.
8. Cruse, D. A. Lexical Semantics / D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
9. Murphy, M. L. Semantic Relations and the Lexicon : Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms / M. L. Murphy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 298 p.

ВАРИАНТНОКИИ СИНОНИМӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ ДАР ЧЕНАКИ СОХТОРӢ-ВАЗИФАВӢ

Дар мақола таҳлили муқоисавии вариантнокии синонимӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз мавқеи равиши сохторӣ-вазифавӣ анҷом дода мешавад. Таҳқиқот бар он асос меёбад, ки синонимия танҳо ба ҳамарзии расмии маъноии воҳидҳои луғавӣ фуруқаста намешавад, балки низоми пӯёе мебошад, ки фаъолияти он аз маҷмуи омилҳои контекстуалӣ, прагматикӣ ва услубӣ муайян мегардад. Мубрамияти таҳқиқот бо зарурати ошкор сохтани механизмҳои интихоби нутқии синонимҳо вобаста аст, ки аз доираи тавсифи анъанавии наздикии маъноии онҳо берун рафта, ба инобат гирифтани ҳамомадӣ, мақсади коммуникативӣ ва тафриқаи регистриро тақозо мекунад.

Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани қонуниятҳои низомӣ ва дискурсии вариантнокии синонимӣ ва муқаррар кардани шабоҳатҳо ва тафовутҳои типологии татбиқи онҳо дар забонҳои дорои сохтори гуногун мебошад. Мутобиқи ҳадафи гузошташуда, дар мақола маҷмуи усулҳои мутақобилан такмилдиҳанда истифода шудааст, ки таҳлили муқоисавӣ-типологӣ, моделсозии сохторӣ-маъноӣ ва компонентии маъно, инчунин таҳлили контекстуалӣ-вазифавӣ ва омӯзиши ҳамомадии луғавиро дар асоси корпусҳои матнӣ ва манбаъҳои луғатнигорӣ дар бар мегирад.

Дар натиҷаи таҳқиқот андеша дар бораи созмони ядрой-канорӣ қаторҳои синонимӣ асоснок карда мешавад, ки дар доираи он унсурҳои ядрой маъноӣ инвариантиро ифода намуда, дорои бетарафии нисбии услубӣ мебошанд, дар ҳоле ки чузъҳои канорӣ хусусиятҳои арзёбӣ, экспресивӣ ва регистриро дар худ ҷамъ менамоянд. Нишон дода мешавад, ки ҷойивазкунии мутақобили синонимҳо асосан маҳдуд буда, аз параметрҳои вазъияти мушаххаси коммуникативӣ вобаста аст. Аз ин рӯ, вариантнокӣ ҳамчун воситаи вазифавии тафриқаи маъноӣ ва прагматики гуфтор зоҳир мегардад.

Чанбаи муқоисавии таҳқиқот имкон медиҳад, ки ҳам принципҳои умумии созмони синонимия ва ҳам ихтилофҳои аз ҷиҳати типологӣ шартшуда ошкор карда шаванд: дар забони англисӣ табақабандии регистрии луғат пайгиронатар амалӣ мегардад, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ воҳидҳои контекстуалӣ ва сохтории мушаххасосозии маъно нақши муҳим мебозанд. Арзиши амалии натиҷаҳои бадастомада дар имкони истифодаи онҳо дар таълими забонҳо, амалияи тарҷумашиноӣ ва тавсифи луғатнигорӣ ифода меёбад [1, 17].

Калидвожаҳо: синонимия, вариантнокии синонимӣ, қатори синонимӣ, таносуби маъноӣ, сохтори ядрой-канорӣ, вобастагии контекстуалӣ, ҳамомадӣ, омили прагматикӣ, тафриқаи услубӣ, типологияи муқоисавӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Сорокина Наталия Ивановна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии аграрии Урал. E-mail: sorokina.nataly.iv@gmail.com; Раҳимова Таҳмина Раҳматовна – номзоди илмҳои филология, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии аграрии Урал. E-mail: taxmina-2016@bk.ru

СИНОНИМИЧЕСКОЕ ВАРЬИРОВАНИЕ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ В СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОМ ИЗМЕРЕНИИ

В статье осуществляется сопоставительный анализ синонимического варьирования в таджикском и английском языках с позиций структурно-функционального подхода. Исследование исходит из положения о том, что синонимия не сводится к формальной семантической эквива-

лентности лексических единиц, а представляет собой динамическую систему, функционирование которой определяется совокупностью контекстуальных, прагматических и стилистических факторов. Актуальность работы обусловлена необходимостью выявления механизмов речевого выбора синонимов, выходящих за пределы традиционного описания их семантической близости и предполагающих учёт сочетаемости, коммуникативной установки и регистровой дифференциации.

Цель исследования заключается в выявлении системных и дискурсивных закономерностей синонимического варьирования и в установлении типологических сходств и различий их реализации в разносистемных языках. В соответствии с поставленной целью в работе используется комплекс взаимодополняющих методов, включающий сопоставительно-типологический анализ, структурно-семантическое и компонентное моделирование значения, а также контекстуально-функциональный анализ и изучение лексической сочетаемости на материале текстовых корпусов и лексикографических источников.

В результате исследования обосновано положение о ядерно-периферийной организации синонимических рядов, в рамках которой ядерные элементы репрезентируют инвариантное значение и обладают относительной стилистической нейтральностью, тогда как периферийные компоненты аккумулируют оценочные, экспрессивные и регистровые характеристики. Показано, что взаимозаменяемость синонимов носит преимущественно ограниченный характер и определяется параметрами конкретной коммуникативной ситуации, вследствие чего варьирование выступает функциональным инструментом смысловой и прагматической дифференциации высказывания.

Сопоставительный аспект исследования позволяет выявить как универсальные принципы организации синонимии, так и типологически обусловленные расхождения: в английском языке более последовательно реализуется регистровая стратификация лексики, тогда как в таджикском языке существенную роль играют контекстуальные и конструктивные средства уточнения значения. Практическая ценность полученных результатов состоит в возможности их применения в преподавании языков, переводоведческой практике и лексикографическом описании [1, 17].

Ключевые слова: синонимия, синонимическое варьирование, синонимический ряд, семантическая корреляция, ядерно-периферийная структура, контекстуальная обусловленность, сочетаемость, прагматический фактор, стилистическая дифференциация, сопоставительная типология, таджикский язык, английский язык.

Сведения об авторах: Сорокина Наталья Ивановна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков Уральского государственного аграрного университета. E-mail: sorokina.nataly.iv@gmail.com; Рахимова Тахмина Рахматовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Уральского государственного аграрного университета. E-mail: taxmina-2016@bk.ru

Synonymic Variation in the Tajik and English Languages in the Structural and Functional Dimension

The article presents a comparative analysis of synonymic variation in the Tajik and English languages from the standpoint of the structural-functional approach. The study proceeds from the assumption that synonymy cannot be reduced to the formal semantic equivalence of lexical units, but rather represents a dynamic system whose functioning is determined by a set of contextual, pragmatic, and stylistic factors. The relevance of the research lies in the need to identify the mechanisms of speech-based synonym selection that go beyond the traditional description of semantic proximity and require consideration of collocability, communicative intention, and register differentiation.

The purpose of the study is to identify the systemic and discursive patterns of synonymic variation and to establish typological similarities and differences in their realization in languages of different structures. In accordance with this aim, the paper employs a set of complementary methods, including comparative-typological analysis, structural-semantic and componential modeling of meaning, as

well as contextual-functional analysis and the study of lexical collocability based on text corpora and lexicographic sources.

As a result of the study, the authors substantiate the thesis of the nuclear-peripheral organization of synonymic sets, within which nuclear elements represent invariant meaning and possess relative stylistic neutrality, whereas peripheral components accumulate evaluative, expressive, and register features. It is shown that the interchangeability of synonyms is mostly limited and is determined by the parameters of a specific communicative situation, as a result of which variation acts as a functional instrument of semantic and pragmatic differentiation of the utterance.

The comparative aspect of the research makes it possible to identify both universal principles of synonymy organization and typologically conditioned differences: in English, register stratification of vocabulary is realized more consistently, whereas in Tajik a significant role is played by contextual and structural means of specifying meaning. The practical value of the results obtained lies in the possibility of their application in language teaching, translation practice, and lexicographic description [1, 17].

Keywords: synonymy, synonymic variation, synonymic set, semantic correlation, nuclear-peripheral structure, contextual conditioning, collocability, pragmatic factor, stylistic differentiation, comparative typology, Tajik language, English language.

Information about the authors: Natalya Ivanovna Sorokina – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Ural State Agrarian University. E-mail: sorokina.nataly.iv@gmail.com; Takhmina Rakhmatovna Rakhimova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Ural State Agrarian University. E-mail: taxmina-2016@bk.ru

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И УГЛУБЛЕНИИ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОПОНИМАНИЯ

Хайридинова М. С.¹

Проблематика передачи реалий как культурно обусловленных элементов занимает одно из ключевых мест в современной теории и практике перевода. Значительный вклад в разработку данной области внесли такие зарубежные исследователи, как Юджин Найда, Жан-Поль Вине, Жан Дарбельне, О. Каде, Вернер Коллер, Питер Ньюмарк и другие. Их научные труды сформировали методологическую основу для современных подходов к передаче национально-специфических элементов в условиях межкультурной и межъязыковой коммуникации.

В контексте данной проблематики особое внимание заслуживает исследование литературных связей между различными культурами. Эти работы вносят огромный вклад в развитие национальных литератур. Следует также отметить, что современное таджикское литературоведение преимущественно сосредоточено на внутренних аспектах национальной литературы. Это обусловлено рядом факторов, среди которых можно выделить ограниченность исследовательской базы, слабую междисциплинарную интеграцию, а также затруднённый доступ к зарубежным источникам. В этих условиях ретроспективное исследование переводческой практики приобретает особую значимость. Однако в настоящее время внимание исследователей преимущественно сосредоточено на современном этапе развития перевода, тогда как его историческая динамика, принципы и типологические особенности требуют более глубокого и системного осмысления.

Историко-типологическое сопоставление культурных систем охватывает широкий спектр исследовательских направлений — от анализа универсальных мифопоэтических структур до изучения жанровых трансформаций в контексте новых социокультурных реалий. В этом дискурсе художественный перевод рассматривается не просто как инструмент межъязыковой трансляции текста, но как важнейший канал культурной и эстетической коммуникации. Осмысление его роли в процессах формирования новых литературных форм, стилей и художественных парадигм требует строгой методологической организации и применения междисциплинарного подхода.

Указанная проблематика приобретает особую значимость в рамках постсоветского культурного пространства, где художественный перевод вновь становится действенным механизмом межнационального диалога и взаимодействия различных литературных и цивилизационных моделей. Это актуализирует необходимость комплексного анализа переводческой деятельности выдающихся деятелей культуры, чьё творчество оказало существенное влияние на развитие национальных литератур. Изучение их опыта позволяет не только реконструировать трансляционные стратегии, но и понять их вклад в формирование литературных канонов и расширение межкультурных горизонтов.

Роль художественного перевода в укреплении межнационального сотрудничества и углублении культурного взаимопонимания представляется чрезвычайно значимой. Перевод функционирует не только как средство передачи литературных смыслов, но и как один из ключевых инструментов культурного обмена, способствующий диалогу и взаимному обогащению этнокультурных сообществ. В контексте истории таджикской литературы переводческая деятельность обладает глубокой исторической укоренённостью, уходящей своими истоками в древность. На протяжении веков она играла важную роль в развитии национальной словесности, расширяя её жанрово-стилевое многообразие, адаптируя образы, мотивы и формы различных художественных школ и традиций. Посредством перевода в таджикский литературный процесс интегрировались элементы иного культурного опыта, что способствовало не только художественному обогащению,

1. Хайридинова Мохира Саидмуродовна – ассистент кафедры умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни.,.

но и формированию самобытного национального стиля и укреплению культурной идентичности таджикского народа.

Со временем роль перевода существенно трансформировалась, выйдя за рамки простой языковой адаптации отдельных произведений. Он стал охватывать более сложные процессы интерпретации и творческого переосмысления литературных текстов, реализуемых в контексте различных художественных направлений и историко-культурных эпох. Эти процессы способствовали не только углублению межкультурного взаимодействия, но и расширению литературного сознания, открывая новые горизонты восприятия и осмысления мира.

Исторические и политические изменения, происходившие в регионе, оказывали значительное влияние на специфику и вектор переводческой деятельности. Под их воздействием в литературную практику внедрялись новые художественные традиции, способствуя формированию оригинальных форм адаптации и развития национального литературного дискурса. Таким образом, художественный перевод стал важным фактором, определяющим как становление, так и эволюцию поэтики и языка таджикской литературы.

История художественного перевода на таджикский язык представляет собой значимый пласт культурного наследия, позволяющий проследить изменения в эстетических ориентирах и литературных вкусах на разных этапах исторического развития. Этот аспект таджикской словесности свидетельствует о её включённости в мировое культурное пространство и подчёркивает её вклад в развитие глобального литературного процесса.

Несмотря на богатую переводческую традицию и значительное количество осуществлённых переводов, на сегодняшний день не существует комплексного и систематизированного исследования, охватывающего все этапы, направления и жанровые формы художественного перевода в Таджикистане.

Как справедливо отмечает Дж. Дж. Мурувватиён, «история перевода в Таджикистане — явление сложное и неоднозначное, где до сих пор существует немало вопросов, требующих ответа. В этой связи очевидной становится необходимость всестороннего изучения ключевых этапов и основных тенденций переводческой деятельности, особенно в советский период, что позволит более полно осмыслить вклад перевода в развитие таджикской литературы и культуры в целом» [Мурувватиён, 2020, С. 129.].

Имеются отдельные научные монографии, статьи и исследования, посвящённые вопросам перевода на определённые языки в конкретные исторические периоды, а также анализу переводов произведений отдельных авторов. Существенную ценность для подготовки настоящего исследования представили работы А. Абдуманнонова и А. Аминова [Абдуманнонов, А., Аминов А. 1984, № 1, С. 148-155], Д. Икрами [Икрами, 1988, С.140-142], А. Романенко [Романенко, 1984, № 4, С.108-118.], З. Муллоджановой [Муллоджанова, 1987, № 5, С. 148-164; Муллоджанова, 1983, № 11, С. 60-65.] и др.

Этой теме посвящены исследования таджикских учёных, среди которых — Р. Хашим, А. Дехоти, Х. Ахрори, М. Шукуров, Л. Н. Демидчик, А. Сайфуллоев, А. Сатторов, В. Самадов, А. Нуралиев, Х. Шодикулов, А. Давронов, Н. Салими, М. Мирзоюнус, А. Абдусатторов, Дж. М. Садуллаев.

Проблематика, связанная с теоретическим осмыслением безэквивалентной лексики, пусть и опосредованно, затрагивается в работах таджикских переводчиков, в частности Э. Муллокандова и Х. Ахрори. Особое внимание заслуживает вклад Дж. Дж. Мурувватиён, чьи исследования имеют значительную научную ценность для развития переводоведения в Таджикистане [Мурувватиён, 2020, № 8, С. 261-267; 2020, 1/2 (74), С. 39-45; 2023, № 1, С. 224 -231; 2023, № 7, С. 198-206; 2023, № 6, С. 216-223; 2023, № 4 (77), С. 235-243.].

Сюда можно отнести и работы Т.М. Гольц «К проблеме влияния таджикско-персидской литературы на русскую литературу 20–30-х гг. XIX в.» (1980), И.М. Маленького «Персидско-таджикская литература в украинских переводах» (1990), Д.Х. Алимовой «Восприятие и осмысление персидско-таджикской литературы русской критикой первой половины XIX в.» (1995), Н. Н. Холмухамедовой «Русско-восточные литературные связи в первой трети XIX века (Восток

и декабристы)» (1992), А.Р. Гейзер «Первые встречи. Русская литература XVIII века. Источники. Посредники. Новые факты» (1999), Р.М. Сафиуллиной «Восточные мотивы в русской поэзии конца XIX – начала XX века» (1992), Х. Шодикулова и А. Давронова «Издrevле сладостный союз...» (очерки истории таджикско-русских литературных связей)» (2006), Б.Р. Рахманова «Персидско-таджикская литература в контексте русско-восточных литературных связей первой трети XIX века» (2018), М.Т. Бакаевой «Художественные функции реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева и особенности воспроизведения их национального колорита в русских переводах» (2020), А.Х. Наврузова «Проблема адекватности перевода и сохранения авторского стиля в переводах художественного текста с русского языка на таджикский: на материале перевода романа М. Шолохова «Тихий Дон» на таджикский язык, выполненного Э. Муллокандовым» (2021, Н. Холназаровой «Художественные функции поэтонимов в трилогии Дж. Икрами («Дочь огня», «Двенадцать ворот Бухары», «Поверженный») и особенности их передачи в русском переводе» (2022), А.Дж. Ашурова «Стилизация исторической реальности: специфика и проблемы её сохранения при передаче национального колорита» (2022), З.М. Шариповой «Роль советизмов в художественном тексте (на материале современной таджикской прозы)» (2023) и др.

Анализ указанных исследований показывает, что основное внимание в них уделяется художественной литературе, акцентируется её роль в развитии культурных и литературных процессов, а также рассматриваются особенности адаптации литературных реалий при переводе на иной языковой и культурный контекст. В таджикской литературной традиции художественный перевод воспринимается как особый вид творческой деятельности, предполагающий не только языковую трансформацию текста, но и его культурную интерпретацию, что требует от переводчика высокой степени интеркультурной компетенции.

Формирование таджикской школы художественного перевода происходило на основе глубокой литературной и историко-культурной преемственности. Существенную роль в становлении и развитии этой школы сыграли выдающиеся представители таджикской литературы — С. Улугзода, М. Турсунзаде, С. Пайрав, А. Дехоти, М. Рахими и М. Аминзаде. Их переводческая деятельность характеризуется высоким профессионализмом, глубоким пониманием как языка оригинала, так и специфики таджикской культурной традиции, что позволяло точно передавать эстетическую и идейную составляющие оригинальных произведений.

Перевод сложных произведений мировой литературы на таджикский язык в их исполнении стал важным этапом в процессе интеграции универсальных литературных ценностей в национальное культурное пространство. Тем самым они внесли значительный вклад в развитие таджикской литературы, расширив её жанрово-стилевое разнообразие и укрепив её позиции в контексте мировой художественной культуры.

Современное таджикское литературоведение демонстрирует стремление к расширению исследовательского поля, уделяя внимание ранее недостаточно изученным аспектам. В частности, анализ переводческих стратегий при передаче произведений Антона Чехова на таджикский язык способствует не только более глубокому осмыслению художественного мира одного из ключевых авторов русской литературы, но и выявлению влияния его творчества на формирование и развитие литературных традиций в Таджикистане.

В настоящее время в таджикской филологической науке активно обсуждаются вопросы, касающиеся уровня и качества художественного перевода. В сравнении с достижениями переводческой практики прошлого века, современное состояние переводческого искусства в Таджикистане зачастую оценивается как уступающее по ряду параметров. Это обстоятельство побуждает исследователей обращаться к анализу различных аспектов перевода — как с лингвистической, так и с литературоведческой точек зрения. Характерной особенностью таких исследований является наличие различных, порой полярных, оценок и подходов, что отражает сложность и многогранность переводческого процесса.

Тем не менее, каждое из подобных исследований вносит вклад в укрепление культурного диалога, способствуя более полному пониманию произведений, принадлежащих иноязычным культурам, таджикской аудиторией, а также расширению межкультурного взаимодействия.

Несмотря на то, что интерес к проблемам перевода в последние годы возрос, что «свидетельствует о её стремительном развитии» [Мурувватиён, 2020, С. 160], многие вопросы до сих пор не решены. Не последнее место среди этих проблем занимает изучение реалий, которые для культуры-получателя могут представлять эстетическую проблему и усложняет задачу перевода. Каждый переводчик придерживается строгих правил – правильно передать замысел, идею, этнические особенности, перевод реалий и т.д. Эти вопросы отмечены в работах Х. Ахрори, Р. Хаши-ма, А. Дехоти, М. Шукурова, Л.Н. Демидчик, Э. Муллокандова, А. Сайфуллаева, Х. Шодидулова, З.Муллоджановой, А.Нуралиева, В. Самадова, Ш. Мухтора, А. Сагторова, М. Ходжаевой, и А. Абдусатторова, А.Давронова, А. Абдуманнонова, А. Аминова, А. Самадова, Дж.М. Садуллаева, Дж. Мурувватиён и др.

В последние годы защищены многочисленные диссертации на данную тему - М.Т. Бакаева исследовала художественные функции реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева на русский язык (2020), З.М. Гуломджонов рассмотрел художественные и стилевые особенности переводов на таджикский язык произведений известных американских авторов (2023), Т.Н. Нагзибекова провела сопоставительный анализ таджикских реалий как части безэквивалентной лексики, описала приемы передачи этих реалий с таджикского на русский язык. Анализ выявил уникальные особенности передачи этих единиц и позволил разработать общие научные критерии для адекватного перевода [Нагзибекова, 2018, 26 с.].

М.Ш. Саидова в диссертации «Особенности перевода произведений Н.С. Гумилёва на таджикский язык» проводит анализ переводов прозаических и поэтических произведений Н.С. Гумилева на таджикский язык. В диссертации особое внимание уделено анализу специфических стилистических единиц художественного текста, таких как диалектизмы, слова-реалии и фразеологические единицы. В работе использованы и сопоставлены различные переводы произведений Н.С. Гумилева с оригиналом, выявлены многообразные параллели и созвучия между произведениями русского писателя и разножанровыми произведениями таджикских литераторов [Саидова, 2020, 22 с.].

З.М. Шарипова в диссертации «Роль советизмов в художественном тексте (на материале современной таджикской прозы)» проводит комплексное исследование советизмов на материале таджикской прозы XX века на материале публицистики С. Айни, произведений С. Улугзода «Навобод» («Обновленная земля»), Ю. Аюбировой «Норак» («Нурек»), Ф.Мухаммадиева «Палатаи кунчакӣ» («Угловая палата»), А. Самада «Гардиши девбод» («Вихрь воронки»), Х. Мухаммадохир «Сангрзахои Сангтӯда» («Сангтудинские пески») [Шарипова, 2023, 179 с.].

Несмотря на большое количество исследований и разнообразие методов перевода, среди ученых продолжают споры о том, какой метод является наиболее эффективным для передачи реалий. Это свидетельствует о том, что понятие реалий до сих пор не имеет окончательной дефиниции, и отсутствует единая типология реалий в современной литературоведческой науке. Эти споры остаются открытыми, и мнения исследователей продолжают различаться. В теории перевода существует множество взглядов на перевод реалий, что демонстрирует сложность и многогранность этой задачи. Например, С. Влахов и С. Флорин считают транскрипцию и транслитерацию основными методами перевода реалий. Они определяют реалии как особую категорию языковых средств, включающую слова и словосочетания, обозначающие объекты, характерные для одной культуры и чуждые другой.

Сравнение взглядов ученых на перевод реалий показывает разнообразие подходов и методологий. С. Влахов и С. Флорин акцентируют внимание на транскрипции и транслитерации, предлагая структурированный подход к переводу. Л.Н. Соболев и А.В. Фёдоров подчеркивают национальную специфику реалий и различие между словами и обозначаемыми ими предметами. В.М. Россельс и Р.К. Миньяр-Белоручев рассматривают реалии в контексте их культурной специфики и социального значения. Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров вводят понятие «фоновой лексики», что расширяет понимание культурных реалий.

Таким образом, каждый из ученых вносит свой вклад в понимание и классификацию реалий, предлагая различные методы их перевода и подходы к их изучению. Это разнообразие взглядов

обогащает теорию перевода и позволяет более точно и полно передавать культурные и национальные особенности текста.

Классификация С.И. Влахова и С.П. Флорина является одной из наиболее детализированных и многоаспектных. Они выделяют реалии по следующим критериям:

По тематическим группам: а) Этнографические реалии: включают слова, связанные с бытом, одеждой, пищей и напитками, жилищем, трудом, искусством и этнографическими особенностями; б) Исторические реалии: включают слова, связанные с историческими событиями, политическими и государственными институтами, а также военным делом; в) Социальные реалии: включают слова, связанные с общественными организациями и учреждениями, должностями, званиями и титулами, религией, образованием и наукой, а также социальными отношениями.

По территориальному охвату: а) Локальные (региональные) реалии: характерны для определенного региона; б) Национальные реалии: присущи определенной нации; в) Интернациональные реалии: имеют широкое международное распространение.

По времени возникновения и использования: а) Реалии прошлого: относятся к историческим периодам; б) Современные реалии: актуальны в современную эпоху.

Эта классификация позволяет не только точно определить категорию слова, но и выбрать наиболее адекватный метод его перевода, учитывая все аспекты реалии.

Л.С. Бархударов предлагает классификацию безэквивалентной лексики, которая отличается своей обобщённостью и удобством для ориентира в переводческой практике. В его модели выделяются следующие основные типы:

- Этнографизмы — лексика, связанная с бытом, традициями и обычаями, присущими конкретной культуре и не имеющая прямых аналогов в других языках.

- Историзмы — слова, обозначающие реалии, характерные для прошлых эпох и утратившие актуальность в современности.

- Диалектизмы — лексические единицы, используемые в рамках определённых территориальных диалектов или региональных разновидностей языка.

- Жаргонизмы и арготизмы — выражения, характерные для профессиональных, возрастных или социальных групп, часто обладающие ограниченной сферой употребления.

Эта классификация позволяет упорядочить разнообразные проявления безэквивалентной лексики и служит полезной основой для начального этапа анализа в процессе художественного перевода.

Классификация Л.С. Бархударова отличается высокой степенью обобщённости и удобна для оперативного ориентирования в проблематике безэквивалентной лексики. Она охватывает ключевые типы лексических единиц, не имеющих прямых соответствий в языке перевода, что делает её эффективной для первичного анализа и общего знакомства с данным языковым феноменом. Однако простота данной классификации может ограничивать её применение в случаях, требующих более углублённого и детального лингвистического или культурологического анализа.

Более развернутую и аналитически насыщенную модель предложил В.С. Виноградов. Его классификация расширяет традиционные подходы, вводя дополнительные категории, связанные с реалиями природы, ономастикой и ассоциативными значениями. Он выделяет следующие группы:

а) Бытовые реалии, охватывающие лексику, связанную с жильём, одеждой, пищей, видами трудовой деятельности, денежными единицами, мерами измерения, а также культурными элементами — народными песнями, танцами, праздниками, формами обращения;

б) Этнографические реалии, обозначающие этнические группы, социальные страты, мифологических персонажей, божеств и легендарные географические объекты;

в) Реалии природы, включающие наименования животных, растений и элементов природного ландшафта;

г) Государственно-административные и социокультурные реалии, охватывающие терминологию, связанную с институтами власти, административными структурами, военными и полицейскими подразделениями, должностями и профессиями;

д) Ономастические реалии, включающие антропонимы, топонимы, имена литературных персонажей, наименования организаций, учреждений культуры и т.д.;

е) Ассоциативные реалии, включающие символику, фольклорные аллюзии, интертекстуальные отсылки и культурные коды.

Такой подход позволяет учитывать более широкий спектр культурных и экстралингвистических факторов, обеспечивая глубокий контекстуальный анализ и высокую степень адекватности при переводе.

Сравнительно, классификация С.И. Влахова и С.П. Флорина отличается наибольшей степенью детализации и научной строгости. Она предполагает распределение реалий по тематическим группам, географической и временной специфике, что даёт возможность чётко определить природу языковой единицы и применить наиболее адекватную переводческую стратегию. Универсальность данной модели делает её особенно ценной как для теоретического осмысления проблемы, так и для практической переводческой деятельности.

Сравнительный анализ указанных классификаций позволяет выделить их основные особенности: модель Л.С. Бархударова эффективна для базового анализа за счёт своей компактности и ясности; классификация В.С. Виноградова расширяет аналитический потенциал, привлекая более широкий спектр лингвокультурных аспектов; классификация Влахова и Флорина представляет собой наиболее комплексную систему, способствующую всестороннему подходу к исследованию реалий и их переводу.

Выбор конкретной классификационной схемы зависит от исследовательских целей и необходимой глубины анализа. Например, классификация, основанная на степени культурной специфичности реалий, особенно продуктивна при изучении стратегий доместикации и форенизации, а также при анализе адаптации иноязычных культурных концептов к ожиданиям целевой аудитории. В то же время классификация по функциональной значимости реалий позволяет определить степень их влияния на интерпретацию художественного замысла и на восприятие читателем образной и смысловой структуры оригинала.

Следовательно, корректный выбор классификационной модели является ключевым фактором, обеспечивающим комплексное понимание процесса перевода реалий и оптимизацию стратегии перевода, в зависимости от задач конкретного исследования или переводческого проекта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуманнонов, А., Аминов А. «Вселенную связую воедино» ... / А. Абдуманнонов, А. Аминов. - Памир, 1984, № 1, С. 148-155.
2. Алимова, Д.Х. Восприятие и осмысление персидско-таджикской литературы русской критикой первой половины XIX века: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.01.03 / Д.Х. Алимова. - Самарканд: Сам. ГУ, 1995. - 24 с.
3. Ашуров, А. Дж. Стилизация исторической реальности: специфика и проблемы ее сохранения при передаче национального колорита: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.08; 5.9.3. / Ашуров Азамат Джумаевич; [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан]. - Душанбе, 2022. - 25 с.
4. Бакаева, М. Т. Художественные функции реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева и особенности воспроизведения их национального колорита в русских переводах: дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.08 / Бакаева Мехринисо Тугаловна; [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан]. - Душанбе, 2020. - 164 с.
5. Гейзер, А.Р. Первые встречи. Русская литература XVIII века. Источники. Посредники. Новые факты / А.Р. Гейзер. - Берлин-Худжанд, 1999. - 48 с.
6. Гольц, Т. М. К проблеме влияния таджикско-персидской литературы на русскую литературу 20-30-х гг. XIX века: дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.03. - Душанбе, 1980. - 212 с.
7. Гуломджонов, З. М. Таджикско-американские литературные связи: перевод как форма межлитературной рецепции: 5.9.2. – Душанбе, 2023. – 167 с.

8. Икрами, Д. Проблемы перевода русской литературы в Иране / Дилафруз Икрами; Отв. ред. А. Абдуманнонов; АН ТаджССР, Ин-т востоковедения. - Душанбе: Дониш, 1988. – С.140-142.
9. Маленький И.М. Персидско-таджикская литература в украинских переводах»: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.01.03. - Душанбе, 1990. - 16 с.
10. Муллоджанова, З. «Учиться языку у своего народа...» (Устод Айни о художественном переводе) // Памир, 1987. - № 5. - С. 148-164; Муллоджанова, З. 0 литературных «парах», партнерстве и «улучшенных» версиях. - Памир, 1983, № 11, С. 60-65.
11. Мурувватиён, Дж. Дж. Поэтика переводов Сотима Улугзода – Душанбе: Эр-граф, 2020. – С. 160.
12. Мурувватиён, Дж. Дж. Проблемы становления и развития художественного перевода в таджикской литературе XX века: на материале переводов Сотима Улугзода: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.01.08 / Мурувватиён Джамила Джамол; [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана]. - Душанбе, 2020. – 29.
13. Мурувватиён, Дж. Дж. Специфика художественного перевода в Таджикистан 30-80-е годы XX века // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук, Душанбе: Издательский центр ТНУ, 2020. – № 8. – С. 261-267.
14. Мурувватиён, Дж. Дж. Авторский перевод как вид художественного перевода в таджикской литературе // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (научный журнал) Серия гуманитарных и экономических наук, Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава: центр периодики, публикаций и перевода. - 2020. – 1/2 (74). - С. 39-45.
15. Мурувватиён, Дж. Дж. «Чужое» способно обострить движение - к вопросу о советизмах в таджикской прозе / Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук, Душанбе: Издательский центр ТНУ. – 2023, № 1. – С. 224 -231.
16. Мурувватиён, Дж. Дж. Ташаккули тарчумаи бадеъ дар адабиёти тоҷикии давраи нав: проблема, мушкилӣ, вижагӣ ва хусусиятҳои хоси он/ Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук, Душанбе: Издательский центр ТНУ. – 2023, № 7, С. 198-206.
17. Мурувватиён, Дж. Дж. Проблемы, задачи и идеи художественного перевода в Таджикистане: 30-е годы XX века // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук, Душанбе: Издательский центр ТНУ. – 2023, № 6, С. 216-223.
18. Мурувватиён, Дж. Дж. Марҳалаҳои асосии ташаккул ва инкишофи тарҷумаи бадеъ дар адабиёти тоҷикии асри XX // Ученые записки. Серия общественно-гуманитарных наук Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. – 2023, № 4 (77), С. 235-243.
19. Наврузов, А.Х. Проблема адекватности перевода и сохранения авторского стиля в переводах художественного текста с русского языка на таджикский: на материале перевода романа М. Шолохова «Тихий Дон» на таджикский язык, выполненного Э. Муллокандовым): дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.08 / Наврузов Аброржон Хасаналиевич; [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан]. - Душанбе, 2021. - 154 с.
20. Нагзибекова, Т.Н. Приемы передачи таджикских реалий на русский язык: автореферат дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.22, 10.02.20. - Душанбе, 2018. - 26 с.
21. Рахманов, Б.Р. Проблемы русско-восточных литературных связей в контексте творчества В.А. Жуковского и Д.П. Ознобишина: монография / Б.Р. Рахманов. - Душанбе: РТСУ, 2015. - 130 с.
22. Романенко, А. «Венок дружбы» (Садриддин Айни в его личных и творческих связях с Украиной) / А. Романенко. – Памир, 1984. - № 4. - С.108-118.
23. Саидова, М. Ш. Особенности перевода произведений Н.С.Гумилёва на таджикский язык: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.03. - Душанбе, 2020. - 22 с.
24. Сафиуллина, Р.М. Восточные мотивы в русской поэзии конца XIX - начала XX века / Р.М. Сафиуллина // Закономерности развития русско-восточных литературных связей. - Душанбе, 1992. - С. 52-70.

25. Холмухамедова, Н.Н. Русско-восточные литературные связи в первой трети XIX века (Восток и декабристы) / Н.Н. Холмухамедова // Закономерности развития русско-восточных литературных связей (сборник научных статей). - Душанбе: ТПИРЯЛ им. А.С.Пушкина, 1992. - С. 3-22.

26. Холназарова, Н. Н. Художественные функции поэтонимов в трилогии Дж. Икрами («Дочь огня», «Двенадцать ворот Бухары», «Поверженный») и особенности их передачи в русском переводе: автореф. дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.08; 5.9.3. / Холназарова Нигора Нуруллоевна; [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан]. - Душанбе, 2022. - 28 с.

27. Шодикулов, Х. «Издrevле сладостный союз.» (краткие очерки истории таджикско-русских литературных связей) / Х. Шодикулов, А. Давронов. - Душанбе: Эчод, 2006. - 42 с.

28. Шарипова, З.М. Роль советизмов в художественном тексте (на материале современной таджикской прозы): 5.9.2 – Душанбе, 2023. – 179 с.

НАҚШИ ТАРЧУМАИ БАДЕЙ ДАР ТАҲКИМИ ҲАМКОРИҶОИ БАЙНИМИЛЛӢ ВА АМИҚСОЗИИ ҲАМДИГАРФАҲМИИ ФАРҲАНГӢ

Мақола ба масъалаҳои интиқоли воқеияти фарҳангӣ дар адабиёти тоҷик бахшида шуда, ба аҳаммияти тарҷумаи адабӣ ҳамчун воситаи муоширати байнифарҳангӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир карда шудааст. Дар асар тадқиқотҳои асосии олимони тоҷик Т.М. Голтс, И.М. Литтл, Д. Х.Алимова ва дигарон, ки дар насри тоҷики советӣ ва робитаҳои адабии Тоҷикистон ва Россия таҳлил мекунад. Тадқиқоти ҳозиразамон, ба монанди кори М.Т. Бақоева аҳаммияти тарҷумаи воқеиятро дар осори Фазлиддин Муҳаммадиев ва дигар адибон таъкид намуда, ба нақши тафсири фарҳангӣ дар мактаби тарҷумаи тоҷикӣ тавачҷуҳ кардааст.

Муаллиф инчунин бархӯрди пажӯҳишгарони хориҷӣ, аз қабили Евгений Найда ва Жан-Пол Винетро ба интиқоли унсурҳои хоси миллӣ дар иртиботи байнифарҳангӣ мавриди баррасӣ қарор дода, робитаи адабиёти тоҷику русро низ таъкид кардааст. Дар мақола аҳаммияти таҳқиқоти байнисоҳавӣ дар заминаи муқоисаи таърихӣ ва типологии низомҳои фарҳангӣ таъкид шуда, нақши тарҷума ҳамчун як канали иртиботи фарҳангӣ ва эстетикӣ, ки ба ташаккули шаклу услубҳои нави адабӣ мусоидат мекунад, таъкид шудааст.

Сарфи назар аз анъанаи ғании тарҷумаи адабӣ дар Тоҷикистон, дар мақола камбуди таҳқиқоти ҳамачониба, ки тамоми марҳилаҳо ва самтҳои тарҷумаро фаро мегиранд, қайд карда мешавад. Асарҳои олимони А. Абдуманнонов, А. Аминов ва Ҷ.Ҷ. Мурувватиён дар рушди илми тарҷумашиносии тоҷик нақши асосӣ дошта, зарурати омӯзиши ҳамачонибаи тарҷумаро ҳамчун падидаи муҳими фарҳангӣ таъкид кардаанд.

Калидвожаҳо: адабиёти тоҷик, адабиёти рус, тарҷума, воқеият, шакл, услуби адабӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайридинова Моҳира Саидмуродовна – ассистенти кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни (Тоҷикистон, Душанбе). E-mail: khayridinova-mohira@mail.ru

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И УГЛУБЛЕНИИ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОПОНИМАНИЯ

Статья посвящена вопросам передачи культурных реалий в таджикской литературе, с особым акцентом на значимость художественного перевода как инструмента межкультурной коммуникации. В работе рассмотрены основные исследования таджикских ученых, таких как Т.М. Гольц, И.М. Маленький, Д.Х. Алимова и другие, которые анализируют советизмы в таджикской прозе и литературные связи между Таджикистаном и Россией. Современные исследования, например, работы М.Т. Бакаевой, подчеркивают значимость перевода реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева и других писателей, акцентируя внимание на роли культурной интерпретации в таджикской школе перевода.

Автор также рассматривает подходы зарубежных исследователей, таких как Юджин Найда и Жан-Поль Вине, к передаче национально-специфических элементов в межкультурной коммуникации, а также освещает взаимосвязь таджикской и русской литератур. В статье подчеркивается важность междисциплинарных исследований в контексте историко-типологического сопоставления культурных систем и выделяется роль перевода как канала культурной и эстетической коммуникации, способствующего формированию новых литературных форм и стилей.

Несмотря на богатую традицию художественного перевода в Таджикистане, в статье отмечается отсутствие комплексных исследований, охватывающих все этапы и направления перевода. Работы таких ученых, как А. Абдуманнонов, А. Аминов и Дж. Дж. Мурувватиён, играют ключевую роль в развитии таджикского переводоведения, подчеркивая необходимость всестороннего изучения перевода как важного культурного феномена.

Ключевые слова: таджикская литература, русская литература, реалии, литературные формы и стиль.

Сведения об авторе: Хайридинова Мохира Саидмуродовна — ассистент общеуниверситетской кафедры русского языка Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни (Таджикистан, Душанбе). E-mail: khayridinova-mohira@mail.ru

THE ROLE OF LITERARY TRANSLATION IN STRENGTHENING INTERETHNIC COOPERATION AND DEEPENING CULTURAL UNDERSTANDING

The article is devoted to the issues of transferring cultural realities in Tajik literature, with a special emphasis on the importance of literary translation as a tool for intercultural communication. The work examines the main studies of Tajik scholars such as T.M. Golts, I.M. Malenkiy, D.Kh. Alimova and others, who analyze Sovietisms in Tajik prose and literary ties between Tajikistan and Russia. Modern studies, for example, the works of M.T. Bakaeva, emphasize the importance of translating realities in the works of Fazliddin Muhammadiev and other writers, focusing on the role of cultural interpretation in the Tajik school of translation.

The author also examines the approaches of foreign researchers such as Eugene Naida and Jean-Paul Vinet to transferring nationally specific elements in intercultural communication, and also highlights the relationship between Tajik and Russian literatures. The article emphasizes the importance of interdisciplinary research in the context of historical and typological comparison of cultural systems and highlights the role of translation as a channel of cultural and aesthetic communication that contributes to the formation of new literary forms and styles.

Despite the rich tradition of literary translation in Tajikistan, the article notes the lack of comprehensive studies covering all stages and directions of translation. The works of such scholars as A. Abdumannonov, A. Aminov and J. J. Muruvvatiyon play a key role in the development of Tajik translation studies, emphasizing the need for a comprehensive study of translation as an important cultural phenomenon.

Key words: Tajik literature, Russian literature, realia, literary forms and style.

Information about the author: Mokhira Saidmurodovna Khayridinova — Assistant of the All-University Department of the Russian Language, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini (Dushanbe, Tajikistan). E-mail: khayridinova-mohira@mail.ru

МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЙИНИ МАТН ДАР ЗАБОНШИНОСИИ РУС

Хочамирзода М.Х¹.

Фаҳмиши матн дар доираҳо ва мактабҳои гуногуни забоншиносӣ бо тафовути андак дар шеваи бархурд, тақрибан яксон мебошанд. Дар ин мақола кӯшиш шудааст, то андеша ва назари забоншиносони русро перомуни масъалаи шиносхти матн ва ҳамчунин, пайдоиши илми матншиносӣ баррасӣ карда бошем.

Пайдоиш ва ташаккули забоншиносии матн дар Аврупо ва Русия дар солҳои 50-уми асри ХХ зери таъсири мактабҳои забоншиносии гуногун, аз ҷумла мактабҳои забоншиносии фаронсавӣ ва олмонӣ, вобаста аст. Сохта шудани мошинҳои тарҷума талаботи бештар ба фаҳмиши сохтори матн ва қавоиди сохтани онҳоро ба вучуд овард, ки боиси рушд ва ташаккули забоншиносии матн гардид. Дар ин давра, асосан, ду мактаби бузурги забоншиносӣ дар Аврупо вучуд дошт, ки бевоқифа ба омӯзиши забоншиносии матн сарукар доштанд: 1. Мактаби забоншиносии олмонӣ. Ин мактаб асосан ба таҳқиқи чигунагии сохтор ва тематикаи матн машғул буд ва ҳамчунин, талаботи когезия (масъалаи пайванди лексикӣ ва грамматикӣ) ва когенетсия (мувофиқат ва мутобиқати унсурҳои матн)-ро таҳқиқ мекарданд. 2. Мактаби забоншиносии фаронсавӣ. Ин мактаб асосан ба ҷанбаҳои амалӣ ва иртиботиву паёмии матн, ҳамчунин, нақши гуянда ва шунавандаро дар сохтани афкор таҳқиқ мекарданд.

Самтҳои асосии омӯзиши забоншиносии матнро дар ин давра коммуникатсияи матн (санҷиши иртибот), самти когнитивӣ (санҷиши пайванди маъноӣ) ва самти прагматикӣ ташкил меод [3, с. 14-27]. Дар самти коммуникативӣ матн ҳамчун яке аз қисмҳои раванди иртибот фаҳмида мешавад. Яъне робитаи матн бо унсурҳои муҳабиротро шарҳ медиҳад [16, с. 26-37].

Дар самти когнитивӣ забон ҳамчун воситаи асосии баёни андеша ё дониш перомуни ҷаҳон фаҳмида мешавад. Самти прагматикӣ матнро ҳамчун як ҳодисаи мураккаби нутқӣ доништа, ки бо мақсади муайян сохта шуда, тавассути воситаҳои забонии муассир ба муҳотаб ё шунаванда ҳосил мегардад [3, с. 20].

Ҳамон гуна ки забоншиносии тоҷик З. Мухторов қайд мекунад, «баъзе аз муҳаққиқон ба ин назаранд, ки аз қорҳои аввалин дар таҳқиқи сохтори матн, пажӯҳишҳои фолклоршинос-адабиётшиносии рус В.Я. Пропп таҳти унвони «Сохтори афсонаҳо» ба ҳисоб меравад, ки муаллифи мазкур анвои унверсиалии воқеаҳо ва қаҳрамонҳоро дар афсона баррасӣ мекунад, ки баъзан онҳо дар шаклҳои гуногун зухур мекунанд» [19, с. 5].

Шинохти матн дар забоншиносии шуравӣ аз шинохти банди синтаксисӣ шуруъ мегардад. Дар солҳои 50-уми садаи ХХ дар забоншиносии шуравӣ аз тарафи забоншиносии маъруф А.М. Пешковский яке аз воҳидҳои ҳамгуни матн бо унвони «банди синтаксисӣ», ки маҷмуи якҷанд ҷумлаҳои алоқамандро мефаҳмонд, пешниҳод шуд. Дар солҳои минбаъда муҳаққиқони дигар, аз қабили Булаховский Л.А., Лосева Л.М., Фигуровский И.А. ва дигарон андешаҳои Пешковскийро тақвият бахшиданд. Аммо шуруъ аз солҳои 80-ум назари муҳаққиқон ба мафҳуми «маҷмуи ҷумлаҳои ба ҳам алоқаманд» каме дигаргун шуд ва дар марҳилаҳои баъдина ин мафҳум бо истилоҳи матн (текст) бештар мавриди истифода қарор гирифт.

Масъалаи дигар дар забоншиносии рус шинохти ҳудуди матн аст. То замоне, ки матн ҳамчун як фикри тамомшудаву комил шинохта мешуд, маҷмуи ҷумлаҳо ва банди синтаксисӣ ҳамчун воҳидҳои муҳабирот ва баёни андеша хидмат мекарданд. Дар воқеъ, як матни комил аз маҷмуи калимаҳо, ибораҳо, ҷумлаҳо ва бандҳои синтаксисӣ иборат аст. Ҷумла аз унсурҳои муҳимми матн ба ҳисоб меравад, аммо барои баёни фикр як ҷумла наметавонад кофӣ бошад. Дар ҷунин мавридҳо бандҳои мураккаби синтаксисӣ лозим аст, ки воҳиди нисбатан қалони сохториву маъноӣ ба ҳисоб меравад. Банди синтаксисӣ ҳамчун истилоҳи забонӣ аввалин маротиба соли 1948 аз

1. **Хочамирзода Муслиҳиддин Хочамир** – номзади илми филология, унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ.

ҷониби забоншиноси рус Н.С. Поспелов истифода шудааст, аммо то ин дам кӯшишҳои муайян сохтани қисмҳои матн дар осори забоншиносии М.В. Ломоносов анҷом шудааст [1, с. 101]. Доир ба масъалаи шинохти ҳудуди матн дар забоншиносии рус муҳаққиқи тоҷик З. Мухторов, бо таъя ба андешаҳои А.А. Леонтев чунин менависад: «Ба ақидаи баъзе аз олимони, муайян намудани якпорчагӣ (тамомият) ва ҳудудҳои матн дар доираи забоншиносӣ имконнопазир мебошад. А.А. Леонтев таъкид мекунад, ки «якпорчагии матнро ба таври забоншиносӣ муайян карда намешавад: ҳамон матне якпорча маҳсуб меёбад, ки ҳамчун воҳиди маънодору мақсадноки воҳид дарк карда мешавад». Ба андешаи муаллиф, муносибати оптималӣ ба таҳлили воҳиди мураккабтари забон ва нутқ – гуфтор (высказывание) ҳамчун як маҷмуи сохторӣ – равиши комплексӣ дар пайванди забоншиносӣ, забоншиносии равонӣ ва назарияи муҳобирот мебошад» [21, с. 7].

Пеш аз баррасии масъалаҳои асосии марбут ба шинохти матн, зарур донистем, ки аз таърифҳои матн аз ҷониби забоншиносони рус назари иҷмолӣ андозем. Забоншинос Русова Наталя Юревна дар фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносии «Аз аллегорӣ то ямба» дар таърифи матн чунин менависад: «Матн – (аз латинии *textus* – бофта, пайванд):

1) пайдарҳамии ҷумла, калима (дар семиотика (ё нишонашиносӣ) - аломатҳо), ки дар асоси қавоиди забони муайян сохта шудаанд (низоми аломатҳо) ва дарбаргирандаи паёме мебошад;

2) таснифи шифохӣ; дар адабиёти бадеӣ – асари тамомшуда ё бахше аз он, ки аз аломатҳои забони табиӣ (калимаҳо) ва аломатҳои мураккаби эстетикӣ таркиб ёфтаанд;

3) асари муаллифии бе шарҳ ва ҷумлаҳои иловашуда ба он» [27, с. 125].

Муаллифи мазкур аз муҳимтарин нишонаҳои матнро дар се бахш тасниф кардааст. Дар мавриди аввал он ҳамчун маҷмуи калимаҳо ва ҷумлаҳои пайдраҳами мувофиқи қавоиди забони муайян сохташуда, ки дорои мазмун ва фикри тамомро ифода мекунад. Дар мавриди дувум муаллиф матнеро дар назар дорад, ки нисбатан мураккаб аст ва ин гуна матнҳо ба адабиёти бадеӣ дахлдоранд. Дар ин маврид Н. Русова матнеро дар назар дорад, ки ба он ҳошиянависӣ нашудааст. Ин гуфтор дуруст аст, зеро хусусияти асосии матн дар мактуб будани он аст. Вале бояд инро ба назар гирифт, ки на ҳама навиштаи дохили як саҳифаро ба матн дохил мекунад. Масалан, Муҳаммад Муъин дар «Фарҳанги форсии Муъин» матнро «навиштаи дохили саҳифа, ки шомили ҳошия нест», медонад [20, с. 437].

Дар мавриди сеюм низ такрори мавриди дувум аст, танҳо дар ин маврид ба матни аввалия аз ҷониби муаллиф ироашуда иловаҳо аз ҷониби дигарон ворид карда мешавад. Ин гуфтор дуруст аст, зеро хусусияти асосии матн дар мактуб будани он аст. Вале бояд инро ба назар гирифт, ки на ҳама навиштаи дохили як саҳифаро ба матн дохил мекунад.

Д.Э. Розентал дар «Луғати истилоҳоти забоншиносӣ» матнро ҳамчун «асари шифохӣ (гуфторӣ)-и дар мактуб ва ё чоп инъикосгардида» медонад [27, саҳ. 317]. Розентал муҳимтарин хусусияти матнро дар мактуб ё чопшуда будани он медонад. Яъне гуфтори шифохии дорои тамомияти фикрӣ ва дурустро муаллифи мазкур матн намедонад.

Н. Д. Зарубина дар китоби «Текст: лингвистические и методологические аспекты» ба чунин хулоса омадааст, ки «Матн – шакли мактубии гуфтор буда, ба як иштирокдори муайяни муҳобирот дахл дошта, комил ва дуруст қайдшуда ҳисобида мешавад» [13, с. 52].

Аз баррасӣ ва хулосаи таърифҳои ироашуда перомуни матн дар фавқ метавон гуфт, ки таърифи нисбатан комил ва саҳеҳро забоншинос И.Р. Галперин дар китоби «Матн ҳамчун объекти таҳқиқоти забоншиносӣ» пешниҳод кардаанд: «Матн – ҳосили раванди эҷодии нутқ буда, дорои тамомияти дар шакли хуччати мактуб ва аз ҷиҳати адабӣ коркардшудае мебошад, ки ба навъи хуччати дарназардошта мувофиқ аст ва ин асар аз бахшҳои муайян иборат аст» [9, с. 130].

Дар баррасиҳои фавқ, ки аз заминаҳои пайдоиши донишҳои забоншиносӣ дар Русия ва ақвоми руснаҷод сухан рафт, аксар донишҳои ибтидоӣ перомуни овоз, калима ва матн ироа шуданд. Тадричан, дар авоили асри 20 ва махсусан, бо ташкил шудани ҳокимияти Шуравӣ ва баъд аз он дар ростои омӯзиши матн ва ҷанбаҳои гуногуни он пажӯҳишоти алоҳида ва густарда ба анҷом расиданд, ки дар ин бахш аз баррасиҳо ба онҳо хоҳем пардохт.

Дар ин росто аз забоншиносии машҳур Илья Романович Галперин метавон ном бурд. Дар байни назарияҳои, ки мавқеи ҳастишиносии матнро ба таври махсус шарҳ медиханд, концепсияи И.Р.

Галперин чойгоҳи хосса дорад, ки ҳам чонибдорону ҳам муҳолифонро ба худ ҷалб намудааст. Хусусияти фарқкунандаи назари ӯ дар ростии матн ин равонашавии истисноии он ба шакли хаттии нутқ мебошад. Галперин бар он аст, ки «Зарур аст ба назар гирифта шавад, ки матн сохторест, ки дар гунаҳои хаттии забони адабӣ пайдошуда, вучуддошта ва рушдкунанда аст. Маҳз дар ҳамин гуна ҷудошавии матн, ки ба таври возеҳ тавассути тасвир ифода меёбад, ҳамчун натиҷаи коркарди огоҳонаи ифодаи забонӣ зуҳур мекунад. Дар ин замина лозим аст хотиррасон намудан роҷеъ ба он нишонаҳои муҳимми фарқкунандае, ки тафовутҳои байни вариантҳои хаттӣ ва шифоҳии забонро муайян месозанд» [9, с. 15]. Куллан ба андешаи муҳаққиқ метавон розӣ шуд, зеро матн дар ҳақиқат, баёни нутқи гуфторӣ дар тасвири хуруф мебошад ва он ҳатман натиҷаи ифодаи огоҳонаи шахси гӯянда аст. Ба андешаи ӯ, дар матн метавон дилхоҳ усул ва равишҳои таҳқиқоти дастуризабони истифода бурд. Зеро грамматика ё дастури забони ҳама забонҳои дунё натиҷаи назорати амали ҳамин забонҳо дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон ба вучуд омадааст. Дастури забон сохтор ва сомонаи забон аст ва шомили забоншиносии нахвӣ ва сохтшиносии вожагони забон аст. Маҳз андешаи ин ки дар ҳақиқат, ҳеч забоне шомили қонун нест (ба истисноии забони эсперанто) ба андешаҳои Галперин мувофиқ аст. Зеро қонун тавассути иддае аз одамоне ё ба истилоҳ, қонунгузор вазъ мешавад, вале грамматикаи матн тавассути ҳеч кас вазъ нашудааст. Забон ба мурури замон тағйир мекунад. Зеро сохтҳои иҷтимоӣ дар тағйири забон бисёр таъсиргузор ҳастанд.

Галперин мисли аксари забоншиносони дигар матнро андешаи баитмомрасида арзёбӣ мекунад ва ин унсуро аз муҳимтарин хусусияти матн медонад: «Яке аз аломатҳои муҳимми матн тамомияти он аст. Ин аломат унвони матнро ба болои матн мебарорад, зеро бе он, ба андешаи ман, сохтани амсилаи матн ғайриимкон аст. Ҳарчанд матнҳое низ мавҷуданд, ки унвон надоранд - мисли шеърӣ лирикӣ, ахбори рӯзномаҳо, мактубҳо ва баъзе дигар, вале ҳатто дар онҳо чумлаи аввал, яъне оғози он вазифаи унвонро иҷро менамояд ...» [9, с. 5]. Ҳарчанд ӯ унвони матнро дар болои он як бахши муҳим барои дарки масъала медонад, вале боз ҳам таъкид медорад, ки бе ин ҳам фаҳмиши моҳияти матн аз чумлаи аввали он имкон пазир аст.

Дар умум, дар илми забоншиносии ҳамондавраи русӣ самтҳои метавон дид, ки дар Аврупо ҷараён доштанд: забоншиносии фалсафӣ (Потебня), забоншиносии таърихӣ-муқоисавии навъи ҷавонграмматикҳо (Фортунатов), забоншиносии таърихӣ дар асоси равишҳои филологӣ (А.А. Шахматов) ва монанди инҳо.

Нахуст бояд инро ба назар гирифт, ки забоншиносони рус вобаста ба мактабҳои забоншиносӣ ба матн ҳамчун шакли баёни андеша равишҳои гуногуни бархурдро қоилад. Масалан забоншиносии машҳури рус Д.С. Лихачев дар таърифи матн чунин менависад: «Матн – инъикоси забонии фикри созандаи он мебошад. Дар адабиёти замони мусоир чунин созандагон метавонанд танҳо муаллифон бошанд, аммо дар адабиёти аҳди қадим ва қурунивустро вазифаи созандаи матнро танҳо котибон иҷро мекарданд» [18, с. 14]. Аз мазмуни иқтибоси боло ва ҳамчунин таърихи китобат ба мо маълум аст, ки матни китобатшуда аз ҷониби котибон сирф андешаи муаллифи он нест. Яъне котиб метавонист андешаи худро ба андешаи муаллиф ҳамроҳ созад. Аз ин рӯ, барои фаҳмиши матн дар ҳама ҳолат, донишмандони қавоиди баъдӣ зарур аст: матн натиҷаи бархурди оқилона нисбат ба он аст.

Дар забоншиносии рус тавачҷуҳи бештарро ба масъалаи моҳият ва мафҳуми матн М. Бахтин зоҳир намудааст. Муҳаққиқи мазкур матнро ҳамчун навитаҷот ё гуфторе медонад, ки маълумоти аввалияи тафаккури улуми гуманитариву филологӣ ба ҳисоб меравад. Мавсуф вучуди матнро шартӣ асосии вучуди тафаккур медонад: «Матн ҳамон ҳақиқати бевоситае ба ҳисоб меравад (ҳақиқати тафаккур ва ҳиссиёт), ки аз он танҳо ҳамин назм ва фикрронӣ ба вучуд ояд. Ҷое, ки матн вучуд надошта бошад, он ҷо объекти таҳқиқ ва тафаккур низ вучуд надорад» [4, с. 13]. Бояд қайд кард, ки назари Бахтин нисбат падидаҳои забонӣ, махсусан матн, аз дидгоҳи фалсафа аст. Чигунае ки ӯ қайд мекунад: «вазифаи улуми гуманитарӣ – ҳастии баёни ва гуфтугӯӣ аст. Ин ҳастӣ ҳеч гоҳ ба худии худ мувофиқ нест ва аз ин рӯ, дар мафҳум ва моҳияти худ беинтиҳо аст» [4, с. 7–10.]. Ба гуфтаи Бахтин, ҷаҳони матнии имрӯз дар худ натавонанд матни забонӣ, матнҳои иқонӣ, аудио-матнҳо, навор-матнҳо (фарғашти технология) ва монанди инҳоро соҳиб аст, балки он до-рои санҷиши чандҷонибаи тафаккур аст, ки онро метавон мавриди маънӣзудой ва тағйирдиҳии

шакл дар раванди истеъмол қарор дод. Бо таҳлили жанриву сабкии хусусиёти матн, Бахтин М.М. натанҳо дидгоҳи хосси худро нисбат матни шоиронаи таърихӣ ва таърихи жанрҳо ташаккул медиҳад, балки онро ба ҳайси воситаҳои ҳамаҷонибаи таҳлили муколамавӣ ва чандовозӣ тасдиқ менамояд. Бо ташхиси яқовозӣ ва дуовозии калима, Бахтин табиати иҷтимоӣ-фарҳангии онҳо-ро нишон дода, мавҷудияти субъектҳои гуногун, фаҳмиш ва овозҳоро исбот мекунад. Фаҳмиши матн танҳо ҳамчун таснифот ё асар, на танҳо ҳузури объективии муаллифро қафолат медиҳад, балки ҳузури мухотиб ва шахси сеюмро низ нишон медиҳад. Барои таҳлили объективии мафҳуми “матн” Бахтин пешниҳод мекунад, то ба сарчашмаҳои онҳо муроҷиат кунем.

Барои амалисозии андешаҳои худ Бахтин, пеш аз ҳама, ба осори Ф.М. Достоевский рӯ меорад, ки ӯ ҳамчун сароҳанги жанри муосири роман дар адабиёти рус ба ҳисоб меравад. Муносиботи муоширатӣ, чандовозӣ ё серовозӣ, садои муаллиф ва қаҳрамони асар, шахси сеюм, ҳама категорияҳои нишондодашуда ба ҳайси тасдиқи нақши маҳсули «гуфтор» дар шаклдиҳии матни асар хидмат мекунад.

Дар гузориш ва баррасии боло аксар вақт аз афкори забоншиносии русҳо, ки дар онҳо назарҳои гуногун перомуни матн буд, баҳс ба миён овардем. Ин марҳиларо метавон марҳилаи аввал номид. Давраи дувуми забоншиносии русиро омӯзиши матн фаро мегирад. Яъне маҳз дар ин давра илми матншиносӣ ҳамчун илми алоҳида ба миён омад. Ин падидаҳо метавон бо таъсири мактабҳои забоншиносии аврупоӣ ба забоншиносии русӣ арзёбӣ кард. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, аз мактаби формалистони рус метавон ҳарф зад. Пайдоиши мактаби сохторгарой ё формализми русӣ нигоҳи тозаеро дар нигариши матни бадеӣ ба вучуд овард. Ин мактабро ба навъе давоми мактаби забоншиносии «Символизм» ё намодгароёни рус метавон донист. Формализм дар заминаи пажӯҳиши адабии русӣ дар се даҳаи нахустӣ асри бист ташаккул ва таҳаввул ёфт. Шаклгарой ё формализми русӣ дар муқобил бо нигаришҳои ғолиб дар мутолиаи адабиёт, ки матнро аз зовияи диди риштаҳои чун таърих, ҷомеашиносӣ ва равоншиносӣ баррасӣ мекарданд, таъкиди худро бар мушаххасаҳои фарқкунандаи адабиёт гузошт. Шаклгароии русӣ дар наққодӣ таҳлили матни адабиро меҳвари пажӯҳишҳои худ қарор дод ва бар аҳаммияти асосии шакли матн таъкиди гузошт ва дар ростии кашфи қонуниятҳои дарунии забон ва адабиёт кӯшиш мекард.

Муҳаққиқи эронӣ – Шафеии Кадканӣ, ки бевосита зерӣ таъсири мактаби сохторгароёни рус китобе таҳти унвони «Растохези калимот» таълиф кардааст, чунин менависад: «Ҳақиқати қазия ин аст, ки қавми рус дар тӯли таърих заминаи кофӣ барои «фалсафидан» надоштааст. Зоҳиран, ҳамакнун низ, дар қарни бистум андешаварзоне аз тирози Ҳайдеггер ва Витгенштейн дар Русия вучуд надорад. Нигоҳи қавми рус нигоҳе ҳиссию моддӣ ва таҷрибию илмгарост. Ба «таҷрид» ва мафҳуми фалсафии аз навъи «амри мутлак», «асолати тасаввур», «мақулот», «моҳият», «хиради ноб» ва ҳарфҳои аз ин гуна кӯҷактарин дилбастагӣ надорад. Таърихи фалсафа дар миёни қавми рус таърихи андешаҳои иҷтимоист, бар асоси тафаккури моддӣ ва дигар ҳеч» [16, с. 23]. Аз ин андешаи Кадканӣ ба ҳубӣ метавон баҳо дод, ки маҳз мактаби сохторгароии русӣ муносибу мувофиқ ба фаҳмиш ва баҳодиҳии матн аз ҷониби ин мардум аст. Яъне чигунагӣ, салосат, мазмун ва муҳтавои матнро ҳатман аз сохтори он ва калимоти матн метавон баҳо дод. Формалистҳо аз муҳимтарин усули тасвир ҳамоно ошноизудой (ба русӣ остранение)-ро медонанд.

Чи дар замони мавҷудият ва чи баъд аз пош хурдани мактаби формалистони рус муҳаққиқон андешаҳои худро дар ҳусну қубҳи ин мактаб ироа кардаанд. Галперин дар китоби худ перомуни мактаби сохторгароии русӣ чанд маврид изҳори назар кардааст. Дар мавриди шинохти матн аз ҷониби намояндагони ин мактаб ва умуман забоншиносии даҳаи дувуми асри 20 чунин менависад: «Боз ҳам муҳаққиқони руси солҳои 20-уми асри мо (асри 20 – М.Х.) ба матн ҳамчун ба падидае, ки қобили сохторбандӣ аст, тавачҷух кардаанд, яъне он дорои қонуниятҳои муайяни шаклгирии худ мебошад. Осори забоншиносоне чун Бахтин, Шкловский, Пропп, Томашевский ва дигарон то имрӯз аҳаммияти худро аз даст надодаанд. Бо вучуди ин, бархе аз намояндагони равияи формалӣ-структурӣ дар таҳқиқи матн, ҷанбаҳои маъноии асарро то ҷое тира месохтанд ва гоҳе тамоман нодида мегирифтанд, ки бе он сохторбандии матн тасаввурнопазир аст» [9, с. 5]. Яъне ҳарчанд мавқеи ин мактабро беаҳаммият намедонад, вале бо баррасии онҳо дар арзёбии

матн танҳо аз рӯи сохтор тамоман тарафдор нест. Ба ин андеша метавон розӣ шуд, аммо чунин ба назар мерасад, ки арзёбии мазмун ва моҳияти матн ҳам ба сохтор ва ҳам ба маънои он вобастагии амиқ дорад.

Забоншиносии машҳур Бахтин мактаби сохторгароии русиро таъсирпазир аз мактаби футуризм медонад ва ба ҳамин маънӣ менависад, ки «таъсири футуризм ба формализм дар сатҳе буд, ки агар кори маҷмуаи Чамбияти омӯзиши назарияи забони адабӣ ба итмом мерасид, усули шаклгарой метавонист ҳамчун объекти илми адабиётшиносӣ ба ҳайси барномаи назариявии шоҳаи футурализм шинохт» [5, с. 76].

Матн дар моҳияти худ метавонад объекти омӯзиши улуми гуногун – забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, иттилоот, фалсафа, равоншиносӣ, фарҳангшиносӣ ва ғ. бошад. Яъне дар замони муосир матн аз назароти гуногун метавонад баррасӣ шавад ва ба ҳайси предмети омӯзиши улуми гуногун хидмат кунад. Ҳамин тариқ, дар забоншиносии муосир шаклҳои гуногуни бархурд ба матн вучуд дорад.

Ҳамон гуна ки дар сафаҳоти боло қайд кардем, марҳилаи нисбатан нав дар шинохти матн пайдо шудани илми матншиносии русӣ аст. Баррасии ҷанбаҳои гуногуни матнро илми матншиносӣ дар бар мегирад. Илми мазкур то замони ҳамчун истилоҳ қабул шудан, дар шаклҳои гуногуни худ, ки аз баррасии унсурҳои матн иборат буд, вучуд дошт. Ҳамон гуна ки пештар қайд кардем, то пайдоиши илми матншиносӣ, матн дар дохили улуми гуногун омӯзиш мешуд. Бо вучуди ҳамаи ин, матн дар бештарини маврид бояд объекти илми забоншиносӣ шинохта шавад. Пайдоиши истилоҳи «матншиносӣ» ба чопи китоби Томашевский Б.В. Таҳти унвони «Писатель и книга» (Нависанда ва китоб) дар соли 1928 дар Ленинград, ки дар он як зерфасл бо номи «Очерки матншиносӣ» оварда шудааст, алоқамандӣ дорад. Худи муаллиф дар китоб матншиносиро ҳамчун фанни амалие медонад, ки аз бисёр ҷиҳат ҳамчун бахше аз филологияи татбиқӣ ба ҳисоб меравад [33, с. 126]. Баъди ба нашр расидани китоби Д.С. Лихачев дар соли 1962 бо номи «Матншиносӣ» ва баъдан китоби дигари ӯ «Матншиносӣ: очерки мухтасар» (1964) рӯшан мегардад, ки истилоҳи матншиносӣ ба таври васеъ дар ҳамаи даҳаи дууми асри 20 мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дигар аз бахшҳои забонӣ, ки ба ҷигунаи сохтори матн сару қор дорад, забоншиносии матн аст. Пас дар миёни матншиносӣ ва забоншиносии матн бояд тафовут қоиладар буд. Илми матншиносӣ марҳилаҳои пайдоиш ва ташаккули осори мактубро меомӯзад, забоншиносии матн ба қавоиди сохториву вазифаҳои воҳиди забонӣ машғул аст. Соли 1968 дар ҳамаи забоншиносон дар шаҳри Констанс забоншиносии П. Хартман забоншиносии матнро ҳамчун бахше аз забоншиносии умумӣ шинохт [9, с. 9]. Бо вучуди тафовут дар самтҳои омӯзишӣ, билохира ҳам матншиносӣ ва ҳам забоншиносии матн ба матн қор дорад. Аз ин рӯ, забоншиносии матн дар баъзе аз мавридҳо ҳамчун матншиносӣ низ шинохта мешавад: «Забоншиносии матн (дар адабиёти илмӣ ҳамчунин бо унвонҳои забоншиносии матнӣ, наҳви матн. Матншиносӣ ва грамматикаи матн) яке аз шоҳаҳои пешрафтаи забоншиносӣ аст (масалан, забоншиносии равонӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, забоншиносии прагматикӣ, забоншиносии когнитивӣ ва ғ.) ...» [7, с. 23-38]. Заминаҳои пайдоиши забоншиносии матнро ба таври гуногун баррасӣ мекунад. Метавон гуфт, ки дастури забон (грамматика) ба омӯзиши ҷумла мунҳасир мешавад ва имкони тавсифи дигар падидаҳои забонӣ (махсусан, падидаҳои забонӣ)-ро надорад, ба мисли пайдарҳамии ибораҳо, анафораи задаи ибораҳо, оҳанг ва монанди инҳо. Аз тарафи дигар, бо дарназардошти ниёзҳои нав дар бахши муошират, таълими забон ва тарҷума, андешаеро ба бор овард, ки робитаи нутқӣ танҳо тавассути сохтани матн ва асоснок кардани воҳиди олии сохтори низоми дугонаи забоншиносӣ амалӣ мегардад. Улуми забоншиносие чун сабқшиносӣ ва балоғатро метавон пешинаи забоншиносии матн номид. Зеро ин мухтасоти фанҳо барои муайян кардани падидаи забонии берун аз ҷумла ва дарки ҳамсухбат дар раванди муошират равона шудааст.

Бо ҳамин, матн дар афкори забоншиносии рус, ки оғози онро аз асри 16 ба баъд медонанд, аз омӯзаҳои сода ба мисли овоз, ҳарф, калима ва ҷумла оғоз гардида, то мактабҳои бузурги забоншиносӣ, ки матнро аз зовияҳои гуногун баҳо додаанд, рушд кардааст. Вале дар ин афкор дар ростои шинохти матн маълум гардид, ки баҳо додан ба арзиши матн бештар ба шакли он диққат дода ме-

шуд. Бале ин чо суоле ба миён меояд, ки мактаби шаклгароии русӣ аз даҳаи дувуми асри 20 шуруъ шуд, вале пеш аз ин мактабҳои дигаре буданд, ки матнро аз ҷанбаҳои гуногун баҳо додаанд. Боз ҳам ба ҳамон андешаи Шафеи Кадканӣ метавон иктифо кард, ки мардуми рус ба ҳар воқеияте аз назари айнӣ ва илмӣ менигаранд, ба ҳар падидае на аз назари фалсафӣ, балки аз назари тафаккури моддӣ нигоҳ мекунанд. Барои ҳамин, мактаби формализм ё шаклгароиро мактаби хосси мувофиқ ва мутобиқ ба андешаҳои бунёдефта дар асоси афкори русӣ метавон арзёбӣ кард.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки аз нигоҳи забоншиносони рус, моҳияти матн дар қобилияти он барои ифодаи андешаи комили муаллифи он ифода меёбад, ки ҳамчун баёни комил, анҷомёфта ва аз ҷиҳати грамматикӣ дуруст бояд бошад. Матн танҳо маҷмуи ҷумлаҳо нест, балки воҳиди робита ё муоширати ҳадафманд аст, ки дорои пайванди дохилии маъноӣ ва сохторӣ буда, метавонад ҳам ба таври шифоҳӣ ва ҳам таври хаттӣ зухур ёбад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Акимов Г.Н., Вяткина С.В., Казаков В.П., Руднев Д.В. Синтаксис современного русского языка. Учебник для высших учебных заведений Российской Федерации / Г.Н. Акимов, С.В. Вяткина, В.П. Казаков, Д.В. Руднев. – СПб., 2013. – 432 с.
2. Ардентов Б.П. Общее языкознание: Курс лекций: В 2 ч. / Б.П. Ардентов // М-во нар. образования МССР. Кишиневский гос. ун-т. Ч. 2. Кишинев, 1970. – 190 с.
3. Бабенко, Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа / Л.Г. Бабенко: учебн. Для Вузов. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464 с.
4. Бахтин, М.М. К философским основам гуманитарных наук // М. М. Бахтин. Собр. соч.: в 7 т. – М.: Рус. слов., 1997. – Т. 5. – С. 7–10.
5. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества // М.М. Бахтин. – М., 1978. – С. 281.
6. Владимир Михайлович Алпатов. Школы русского языкознания: Сходство и различие, Паёми Институти забоншиносии Академияи улуми Федератсияи Русия, – С. 94-100.
7. Лингвистика текста: Традиции и перспективы / Я. Галло // Вестник Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2020, .
8. Галло, Я. Лингвистика текста: Традиции и перспективы / Я. Галло // Вестник Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2020. – С. 23-38.
9. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное / И.Р. Гальперин . – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
10. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М., 1981. – 130 с.
11. Громова-Опульская Л.Д. Избранные труды / Л.Д. Громова-Опульская. – М.: Наука, 2005. – 539 с.
12. Дмитриева, Е.Е. Издание Гоголя: проблема этическая, эстетическая, текстологическая // Проблемы текстологии и эдиционной практики: Опыт французских и российских исследователей: материалы круглого стола (22 марта 2002 г., Институт мировой литературы РАН, Франко-российский центр общественных и гуманитарных наук, Французский университетский колледж в Москве) / Под ред. М. Делона, Е.Е. Дмитриевой. М.: ОГИ, 2003. –С. 33-50.
13. Зайцев Д.В. Логика: учебное пособие / Д.В. Зайцев. – М.: МГУ, 1993. – 218 с.
14. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи / Н.Д. Зарубина. – М.: Русский язык, 1977. – 308 с.
15. Кадканӣ, Муҳаммадризо. Растохези калимот (Дарсгуфторҳое дар бораи назарияи адабии суратгароёни рус) [Матн] / Муҳаммадризо Кадканӣ. – Душанбе: Нашри Файз, 2023. – 400 с
16. Колшанский, Г.В. Текст как единица коммуникации // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: МГУ, 1978. – С. 26-37.
17. Лихачев, Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII вв.) [Электронный ресурс] / Д.С. Лихачев // Фонд им. Д.С. Лихачева [Электронный ресурс]: [сайт] / Международный

благотворительный фонд им. Д.С. Лихачева. -[СПб.] URL:[http://likhachev.fond.spb.ru/articl100 / drevcult/tekstologija.doc](http://likhachev.fond.spb.ru/articl100/drevcult/tekstologija.doc).

18. Лихачев, Д.С. Текстология. Краткий очерк [Электронный ресурс] / Д.С. Лихачев -Электронные текстовые данные // Площадь Лихачева [Электронный ресурс]: [сайт]/Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюзов. - СПб URL: <http://www.lihachev.ru /nauka/ literature/ biblio/3946/>.

19. Мухторов, З. О лингвистике текста. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши филология), №4/3 (88). – Душанбе: Сино, 2024. – 295 с.

20. Мухторов, З. Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков). – Душанбе, 2013. – 242 с.

21. Муҳаммад Муъйин. Фарҳанги форсии Муъин. –Техрон: Амири Кабир, 1388. Ҷ. 4. – 672 с.

22. Омилянчук, С.П. Текстология: Конспект лекций / С.П. Омилянчук. – М.: МГУП, 2002. - 171 с.

23. Пиксанов Н.К. Творческая история «Горя от ума» / Н.К. Пиксанов. – М., 1928. 2-е изд. М., 1971. – 763 с.

24. Попова Лидия Алексеевна. Грамматика Лаврентия Зизания / Лидия Алексеевна Попова // Омский научный вестник, №9(14), 2006,. – С. 218-226.

25. Пospelов Н. С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке / Н.С. Пospelов. Уч. зап. МГУ. 1948. – № 137. – С. 89-97.

26. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии / А.А. Реформатский. – М.: Наука, 1970. –528 с.

27. Розенталь Д. Э. Словарь лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь. – Москва: Просвещение, 1985. – 357 с.

28. Русова Н.Ю. От аллегории до ямба: терминологический словарь-тезаурус по литературоведению [Электронный ресурс]: слов. - Электрон. дан. – Москва: ФЛИНТА, 2012. - Режим доступа: <https://e.lanbook.com/book/1465>. - Загл. с экрана. – С. 125.

29. Текстологический временник. Вопросы текстологии и источниковедения. Русская литература XX века: сборник ст. – М.: ИМЛИ РАН, 2012. С. 1067. ISBN: 978-5-9208-0385-6.

30. Текстологический временник. Русская литература XX века: вопросы текстологии и источниковедения / отв. редактор: Н.В. Корниенко: сборник ст. – М.: ИМЛИ РАН, 2009. – С. 768. ISBN: 978-5-9208-0322-1.

31. Томашевский, Б.В. Писатель и книга: очерк текстологии / Б.В. Томашевский – Л.: Прибой, 1928. 2-е изд. М.: Искусство, 1959.

32. Формализм ва формалистҳо. – Ленинград, 1934. – 208 с.

НАЗАРИ ЗАБОНШИНОСОНИ РУС ПЕРОМУНИ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЙИНИ МАТН ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Пайдоиш ва ташаккули забоншиносии матн дар Аврупо ва Русия дар солҳои 50-уми асри XX зери таъсири мактабҳои забоншиносии гуногун, аз ҷумла мактабҳои забоншиносии фаронсаӣ ва олмонӣ, вобаста аст. Сохта шудани мошинҳои тарҷума талаботи бештар ба фаҳмиши сохтори матн ва қавоиди сохтани онҳоро ба вучуд овард, ки боиси рушд ва ташаккули забоншиносии матн гардид. Ба қатори забоншиносони рус, ки дар масоили шинохти матн ва таҳаввулоти он паҷӯҳиш анҷом додаанд, метавон М.В. Ломоносов, И.Р. Галперин, А.А. Шахматов, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Потебня, М. Бахтин, Д.С. Лихачев, В.Б. Шкловский ва дигаронро ном бурд.

Марҳилаи аввали афкори забоншиносии русҳо иборат аз назарҳои гуногун перомуни матн буд. Давраи дувуми забоншиносии русиро омӯзиши матн фаро мегирад. Яъне, маҳз дар ин давра илми матншиносӣ ҳамчун илми алоҳида ба миён омад. Ин падида метавон бо таъсири мактабҳои забоншиносии аврупоӣ ба забоншиносии русӣ арзёбӣ кард. Вале дар ин афкор дар рости шинохти матн маълум гардид, ки баҳо додан ба арзиши матн бештар ба шакли он диққат дода мешуд. Вале ин ҷо суоле ба миён меояд, ки мактаби шаклгароии русӣ аз даҳаи дувуми асри XX шу-

руъ шуд, вале пеш аз ин мактабҳои дигаре буданд, ки матнро аз ҷанбаҳои гуногун баҳо додаанд.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки аз нигоҳи забоншиносони рус, моҳияти матн дар қобилияти он барои ифодаи андешаи комили муаллифи он ифода меёбад, ки ҳамчун баёни комил, анҷомёфта ва аз ҷиҳати грамматикӣ дуруст бояд бошад. Матн танҳо маҷмуи ҷумлаҳо нест, балки воҳиди робита ё муоширати ҳадафманд аст, ки дорои пайванди дохилии маъноӣ ва сохторӣ буда, метавонад ҳам ба таври шифоҳӣ ва ҳам таври хаттӣ зӯхур ёбад.

Калидвожаҳо: афкори забоншиносии рус, матн, забоншиносии матн, формализм, мактабҳои матншиносӣ, ҳудуди матн.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хочамирзода Муслиҳиддин Хочамир – номзоди илми филология, унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ. +992111163971

ВЗГЛЯДЫ РУССКИХ ЯЗЫКОВЕДОВ НА ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ

Возникновение и становление лингвистики текста в Европе и России в 1950-е годы XX века было обусловлено влиянием различных лингвистических школ, прежде всего французской и немецкой. Развитие машинного перевода вызвало возрастающую потребность в осмыслении структуры текста и закономерностей его построения, что стало важным стимулом для формирования лингвистики текста как самостоятельной научной дисциплины.

Среди русских языковедов, занимавшихся проблемами изучения текста и его эволюции, можно назвать М.В. Ломоносова, И.Р. Гальперина, А.А. Шахматова, Ф. Фортунатова, А.А. Потемню, М.М. Бахтина, Д.С. Лихачёва, В.Б. Шкловского и других.

Первый этап развития русской лингвистической мысли характеризуется многообразием подходов к осмыслению текста. Второй этап связан с его систематическим изучением, в результате чего лингвистика текста оформилась как самостоятельная область научного знания. Данный процесс можно рассматривать как следствие влияния европейских лингвистических школ на русскую лингвистику. Однако в рамках этих подходов преобладала тенденция оценивать текст преимущественно с формальной точки зрения.

В этой связи возникает вопрос: несмотря на то что русский формализм как научная школа сформировался во втором десятилетии XX века, до него существовали иные направления, рассматривавшие текст с различных научных позиций.

В целом, согласно взглядам русских языковедов, сущность текста проявляется в его способности выражать целостную и завершённую мысль автора. Текст должен представлять собой грамматически правильное, смыслово законченное высказывание. Он является не просто совокупностью предложений, а целенаправленной коммуникативной единицей, обладающей внутренней смысловой и структурной связностью и реализующейся как в устной, так и в письменной форме.

Ключевые слова: русская лингвистическая мысль, текст, лингвистика текста, формализм, школы текстологии, границы текста.

Сведения об авторе: Ходжамирзода Муслиҳиддин Ходжамир – кандидат филологических наук, соискатель Института языка и литературы имени Рӯдаки Академии наук Таджикистана. +992111163971

VIEWS OF RUSSIAN LINGUISTS ON THE PROBLEMS OF DEFINING TEXT IN LINGUISTICS

The emergence and formation of text linguistics in Europe and Russia during the 1950s of the 20th century were driven by the influence of various linguistic schools, primarily the French and German ones. The development of machine translation created a growing need to understand the structure of texts and the regularities governing their construction, which became a significant impetus for the establishment of text linguistics as an independent scientific discipline.

Among Russian linguists who addressed the issues of text study and its evolution are M. V.

Lomonosov, I. R. Galperin, A. A. Shakhmatov, F. F. Fortunatov, A. A. Potebnya, M. M. Bakhtin, D. S. Likhachev, V. B. Shklovsky, and others.

The first stage in the development of Russian linguistic thought is characterized by a diversity of approaches to understanding the text. The second stage is associated with its systematic study, as a result of which text linguistics took shape as an independent field of scientific knowledge. This process can be regarded as a consequence of the influence of European linguistic schools on Russian linguistics. However, within these approaches, there prevailed a tendency to evaluate the text predominantly from a formal perspective.

In this connection, a question arises: although Russian formalism as a scientific school took shape in the second decade of the 20th century, prior to it there existed other directions that examined the text from various scientific standpoints.

Overall, according to the views of Russian linguists, the essence of the text lies in its capacity to express the author's integral and complete thought. The text must constitute a grammatically correct, semantically complete utterance. It is not merely a collection of sentences, but a purposeful communicative unit possessing internal semantic and structural coherence, realized both in oral and written form.

Keywords: Russian linguistic thought, text, text linguistics, formalism, schools of textology, boundaries of the text.

Information about the author: Khojamirzoda Muslihiddin Khojamir – Rudaki Institute of Language and Literature, National Academy of Sciences of Tajikistan Candidate of Philological Sciences.
+992111163971

МЕЪЁРҲО ВА УСУЛҲОИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ СОҶАВӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Даминзода М.З., Султонзода М.¹

Дар истилоҳшиносии ҳамаи забонҳо масъалаи хеле муҳимми он меъёр ё муқаррароти истилоҳсозӣ ва усулҳои ташаккули истилоҳот маҳсуб меёбад, ки бар асоси он ҳар гуна истилоҳ, чи истилоҳи иқтибосӣ ва чи аз таркиби забони худӣ интихобшуда, сохта мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар ҷаҳони муосир усулномаи меъёрии байналмилалӣ бо номи “ISO 704: Terminology work – Principles and methods” (шакли кутуби он ISO 704) амал мекунад, ки он принципҳо ва усулҳои асосии кор бо истилоҳҳо, хусусан меъёрҳои ягона ва услуби сохтани истилоҳҳо барои тамоми забонҳо ва фанҳои гуногун муайян мекунад. Намунаи охирини он ISO 704:2022 ном дошта, соли 2022 тасдиқ шуда, дар Женева ба таъб расидааст. Ин усулнома аз ҷониби Созмони Байналмилалии Стандартизатсия (ISO) таҳия ва таълиф шуда, барои сохтани истилоҳҳо, муайян кардани мафҳумҳо ва истифодаи онҳо дар забонҳои илмӣ ва забони техникаи ҷаҳонӣ бахшида шудааст. Усулномаи мазкур аз 7 қисмати асосӣ ва 3 замима мурабтаб шуда, барои мутахассисони соҳаҳои гуногун, ки дар таҳия ва истифодаи истилоҳоти фанӣ, илмӣ, маъмурӣ, ҳуқуқӣ, саноатӣ, технологӣ, истеҳсолӣ ва ғайра кор мекунанд, пешбинӣ шудааст.

Муҳтавои асосии он дар ин 5 қисмат ифода меёбад:

- 1. Принципҳои умумӣ дар кори истилоҳшиносӣ**
  - Ҳамоҳангсозии мафҳум ва истилоҳ;
  - Муомила бо мафҳумҳо, таъриф ва номгузорӣ (designation);
  - Дақиқии маъноӣ ва парҳез аз номуайянии лексикӣ.
- 2. Усулҳои сохтани истилоҳҳо (Term formation methods):**
  - Таркибсозӣ (Compounding);
  - Вандафзӣ (Derivation / Affixation);
  - Ихтисора ва акронимҳо (Abbreviation / Acronyms);
  - Тарҷумаи қарзӣ/Калка (Loan translation / Calque);
  - Иқтибосгирӣ (вомгирӣ) (Borrowing).
- 3. Усулҳои муайян кардани мафҳум ва таъриф (дефинитсия)**
  - Талаботи дақиқ ва возеҳ барои дефинитсияҳо.
- 4. Муодилнокӣ (equivalents) дар забонҳои гуногун:**
  - Ҳангоми таҳияи луғатҳои бисёрзабона;
  - Тарҷума ва ҳамоҳангсозии истилоҳҳо дар забонҳои гуногун.
- 5. Усулҳои истифода (ё Роҳнамоии ягона барои истилоҳсозон ва тарҷумонҳо)**
  - Конверсия ;
  - Истилоҳнигорӣ;
  - Иқтибосгирии боэҳтиёт.
- 6. Замимаҳо:**
  - Замимаи А (иттилоотӣ) — Навъҳои дигари таъриф;
  - Замимаи В (иттилоотӣ) — Намунаҳо барои усулҳои сохтани истилоҳ;
  - Замимаи С (иттилоотӣ) — Номгузорӣ ва номҳои хос [10].

Дар забоншиносии англис низ чунин меъёр амал мекунад, ки дорои як қатор принципҳои илмӣ ва амалии худ мебошад. Аз ҷумла, ҷанбаҳои асосӣ инҳоянд:

- Precision & unambiguity (дақиқӣ ва яқмаъноӣ) – истилоҳ бояд дар доираи як соҳаи муайян маъноӣ мушаххас, устувор ва дақиқ дошта бошад ва он набояд бо дигар мафҳумҳо омехта шавад. Масалан: phoneme (воҳиди фонологӣ), morpheme (воҳиди морфологӣ);

- Systematic Consistency (низоммандӣ) – истилоҳҳо сохтори мутассили фаҳмиш донишро

1. Даминзода Мадина Зокир ва Султонзода Мишгона – н-ҳои и.ф., дотсентони кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.

дар доираи соҳаи муайян инъикос мекунад (масалан, дарачаҳо, навъҳо ва монанди инҳо). Мисол: истилоҳҳои inflectional morpheme vaderivational morpheme – ҳарду ба морфема марбутанд, аммо навъҳои гуногуни онро ифода мекунад;

- Transparency / Semantic Explicitness (шафофӣ ва дурустии маъноӣ) – истилоҳҳое, ки маънои мафҳумро ба таври возеҳ нишон медиҳанд. Чунончи, inflectional morpheme – морфемаи тағйирдиҳанда; subject pronoun (замоишаи шахсии феъл), noun phrase (ибораи исми);

- Classical Root Formation (иктибос аз юнонӣ ва латинӣ) – истилоҳҳое дар забони англисӣ мавҷуданд, ки решаҳои юнонӣ ё латинӣ доранд ва онҳо мафҳумро амиқтар мекунад. Чунин истилоҳҳо ҳамчун истилоҳҳои классикӣ баён мешаванд: Масалан: syntax (аз юнонии σύνταξις “ташқил”), phonology (фон “овоз” + логия “илм”);

- Brevity & Efficiency (кутоҳ ва манфиатнок). Аз рӯи ин меъёр истилоҳ бояд кӯтоҳ, осон ва муфид бошад. Масалан: lexeme, clitic, allophone;

- Acceptability in Scientific Community (conventionality) (эътирофшуда дар муҳити илмӣ) – истилоҳҳое, ки дар ҷомеаҳо ва наشرҳои илмӣ эътироф шудаанд ва ба таври ғаълӣ дар байни ҷомеа истифода мешаванд.

Бар асоси меъёрҳои зикршуда дар забоншиносии англисӣ аз усулҳои зерин (methods of term formation) истифода шуда, истилоҳ сохта мешавад.

1. Compounding (бо роҳи таркибсозӣ). Бо ин усул ду ё зиёда калима бо ҳам метавонанд як мафҳумро ифода кунанд ва маънои муайяне дошта бошанд. Дар Википедияи озод оварда шудааст, ки: “A compound is a lexeme ... that consists of more than one stem. Compounding ... creates compound lexemes” [11] (Яъне, таркиб (compound) – ин вожаест, ки зиёда аз як реша (калима) иборат аст. Раванд ё усули таркибсозӣ (compounding) вожаҳои таркибиро ба вучуд меорад.). Ба ҳамин андеша муҳаққиқи англис Sanchez-Stockhammer Christina низ таъкид мекунад, ки: “English compounds cannot be defined as an uninterrupted sequence of characters” [8, с. 135] (Ибораҳои мураккаби англисиро наметавон ҳамчун пайдарпаии беихтилофи ҳарфҳо таъриф кард.). Онҳо ҳамчун ибораи озод ё фразеологӣ маънои муайяноро ифода мекунад ва ё ҳамчун истилоҳ як мафҳуми дақиқ доранд. Чунончи, word-formation (“word” + “formation”); sound-symbolism; speech-act; architrave (қисми уфуқии болои сутунҳо, ки дар болои онҳо сақф мефистад), ки дар ин чо archi- (аз юнонӣ “сар, боло”) + trave (аз латинӣ trabs – тахта, сақф) бо усули мувофиқатсозии решаҳои юнонӣ ва латинӣ сохта шудааст.

2. Affixation (бо роҳи вандафзоӣ). Усули дигари истилоҳсозӣ мебошад, ки истилоҳ бо роҳи ба решаи вожа илова намудани пасванд ё пешванд сохтан мешавад: Мисол: morphology (morph + -logy), phonetics (phone + -ics). Дар International Organization for Standardization, Technical Committee 37 (ISO TC 37 низ зикр мешавад, ки: “affixation (or derivation) is a very important means of term formation ... the variety of affixes used for term formation ... is far greater than in general English” («Аффиксҳо (ё вожасозӣ) яке аз василаҳои хеле муҳимми истилоҳсозӣ ба шумор мераванд... гуногуншаклии аффиксҳое, ки барои сохтани истилоҳҳо истифода мешаванд, нисбат ба забони умумии англисӣ хеле бештар аст.»). Ин раванд барои эҷоди истилоҳоти илмӣ, фанӣ ва техникӣ дар забони англисӣ хеле муҳим арзёбӣ мешавад.

3. Borrowing (иктибосгирӣ ё вомгирӣ). Ин усули қабули калимаҳо аз забонҳои дигар (асосан классикӣ), ки бидуни тарҷума гирифта мешаванд. Чунончи, дар усулномаи “Terminology work – Principles and methods // International Standard (ISO 704)” оварда мешавад, ки: “translingual borrowing ... incorporates direct loan and loan translation” [10] (Қарзгирии байнизабонӣ ҳам қарзи мустақим (калимаи иктибосӣ) ва ҳам тарҷумаи қарзӣ (тарҷумаи истилоҳ ё сохти маъноӣ)-ро дар бар мегирад.). Масалан: semantics, syntax, lexicon (аз юнонӣ ва латинӣ дар забони англисӣ омадаанд).

Бояд зикр кард, иктибосгирӣ ё вомгирӣ асосан бо ду роҳ амалӣ мешавад: қарзи мустақим (direct loan) ва тарҷумаи қарзӣ (loan translation). Қарзи мустақим ин амале аст, ки аз дигар забон бе ягон тағйирот гирифта мешавад. Чунончи, дар забони англисӣ калимаи expandre “пахн шудан” мустақим аз забони фаронсавӣ гирифта шуда, дар меъмори маъноӣ “Фосилаи байни камон ва чорҷӯбаи росткунҷае, ки онро ихота мекунад”-ро ифода мекунад. Ҳамин гуна, бо усули қарзи фо-

нетикии таърихӣ (borrowed word) низ иқтибос гирифта мешавад: калимаи "buttress" (аз фаронсавии қадим bouterez, решаи он bouter "тела додан" дар забони англисӣ маънои "Сутуни ёрирасон, ки деворро аз берун нигоҳ медорад"-ро ифода мекунад.

Тарҷумаи қарзӣ асосан бо роҳи интиқоли маъно аз як забон ба забони дигар сурат гирифта, дар он қисмҳои алоҳида пурра тарҷума мешаванд. Чунончи, skyscraper «осмонхарош» (аз калимаи фаронсавии gratte-ciel), ки маънояш «харошандаи осмон» аст, гирифта шудааст.

1. Abbreviation / Clipping (Фишурдасозӣ ва ихтисора) – усули дигари истилоҳсозӣ аст, ки дар забони англисӣ хеле ғаёб истифода мегардад. Дар сарчашмаҳои илмӣ ин усул ба таври зер шарҳ дода шудааст: «Abbreviation / Clipping— These word formation processes include: Borrowing, coinage or neologism, blending, clipping, back-formation, conversion, acronyms, and compounds.»[14] (Фишурдасозӣ ва ихтисора– ин равандҳои вожаҳои аз инҳо иборатанд: иқтибосгирӣ (ё вомгирӣ), ихтирои калима ё неологизм, омехтасозӣ, кӯтоҳкунӣ, пассохт, конверсия (табдили маъно), ихтисораҳо ва калимаҳои мураккаб (ибораҳо)). "Under the first method ... techniques such as ... abbreviated forms (like clipped forms, abbreviations, initialisms and acronyms)" (Дар зери усули аввал... техникаҳои чун... шаклҳои кӯтоҳшуда (масалан, шаклҳои фишурда, ихтисораҳои акронимҳо)) [13]. Масалан: ISO = International Organization for Standardization; SIL = Summer Institute of Linguistics; RADAR = Radio Detection And Ranging; SCUBA = Self-Contained Underwater Breathing Apparatus ва ғайра.

5. Loan translation / Calque (Тарҷумаи қарзӣ/Калка) – ин навъи усули истилоҳсозист, ки дар он як калима ё ибораи як забон маъно ба маъно, ё қисм ба қисм ба забони дигар тарҷума мешавад. Масалан: англ. skyscraper → тоҷикӣ: осмонхарош; франс. gratte-ciel → низ «осмонхарош».

Калка низ як нави истилоҳсозист, ки он одатан натиҷаи тарҷума аст. Дар калка калимаи нав ё истилоҳ бо роҳи тарҷумаи маъноӣ мешавад: worldview – ҷаҳонбинӣ; handschuh – дастпӯш.

Дар фарҳангномаи "Oxford English Dictionary" калка чунин шарҳ дода шудааст: "A calque is a loan translation where elements of a foreign expression are translated literally into the target language" [15](Калка – ин тарҷумаи қарзӣ мебошад, ки дар он унсурҳои як ибораи хориҷӣ ба таври ҳарфӣ (калима ба калима) ба забони мақсад тарҷума карда мешаванд). Дар ин фарҳангнома калка як навъи тарҷумаи қарзӣ шарҳ ёфтааст, Чунончи: flea market "фаронсавӣ. marché aux puces"; superman "олмонӣ. Übermensch".

Муҳаққиқи амриқоӣ Leonard Bloomfield калкаро як навъи иқтибос шарҳ дода, зикр мекунад, ки он вожаи хориҷист ва қисм ба қисм ба забони модарӣ тарҷума мешавад: "A calque is a special kind of borrowing, where the meaning of a foreign expression is translated element by element into the native language." [5, с.234]

Муҳаққиқи дигари англисзабон Peter Newmark дар асараш "A Textbook of Translation" (1988) калкаро тарҷумаи калимаи хориҷӣ дониста, онро сабаи пайдоиши калимаи нав медонад: "Calque occurs when the SL expression or structure is transferred in a literal translation, often resulting in a neologism in the TL." [7, с.137] (Калка вақте ба вучуд меояд, ки ибора ё сохтори забони манбаъ ба таври ҳарфӣ (калима ба калима) ба забони мақсад гузаронда мешавад, ки аксаран боиси пайдоиши неологизм (вожаи нав) дар забони модарӣ мегардад.).

Mona Baker дар асараш "In Other Words: A Coursebook on Translation" менависад: "Calques may initially sound awkward but over time they can become established in the TL, enriching its lexicon." (Калкаҳо метавонанд дар аввал нохушоянд ва бегона ба назар расанд, аммо бо гузашти вақт онҳо метавонанд дар забони мақсад ҷой гиранд ва луғоти онро ғанӣ гардонанд.) [4, с.245]

Ҳамин тавр, қисме аз ин забоншиносон калкаро як навъи калимаи иқтибосӣ ва тарҷумаи қарзӣ ҳисобидаанд.

Чуноне ки дар боло қайд намудем, истилоҳсозӣ дар забони тоҷикӣ таърихи бесобиқа дорад. Манбаи онро М.Ҳ. Султон таъкид намуда, қайд мекунад: "Истилоҳоти тоҷикӣ асосан дар заминаи захираи ғании луғавӣ дар тӯли бештар аз ҳазор сол гирд омада, забони зиндаи мардум, ҳамчунин сохтан ва пазируфтани истилоҳот аз забонҳои дигар ташаккул ёфтааст. Бояд гуфт, ки истилоҳоти тоҷикӣ дар даврони шуравӣ ҳамзамон бо пешрафти ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва илму фан, ба хусус зери таъсири истилоҳоти русӣ ва забонҳои дигар тақмили тақомули бештар

ёфт ва равиши илмии низомманд пайдо кард” [1, с.48].

Бинобар ин, дар забоншиносии тоҷик дар даврони шуравӣ нахустин маротиба барои сохтан, қабул кардан ва истифодаи истилоҳ дастурамал ё усулномаи махсус мураттаб мегардад. Ин усулнома “Установаи терминологияи забони тоҷикӣ” ном дошта, бори аввал соли 1936 аз ҷониби Кумиати марказии алифбои нав ва терминология (истилоҳот) тасдиқ мегардад. Усулномаи аз ду бахш мураттаб шуда буд: 1) қолабҳо ва меъёру усулҳои истилоҳсозӣ; 2) имлои истилоҳот.

Корбарии Установаи мазкур ҳангоми истилоҳсозӣ ҳатмӣ маҳсуб меёфт ва ҳангоми берун аз муқаррароти Установа истилоҳ сохтан ҷавобгарӣ дошт: “... ба муқобили ҳар гуна рафторе, ки бар зидди чунин установа буда ва ба пешрафти ин кор моней мекунад... муборизаи қатъӣ бурда шавад” [3]. Чунин таъкид ба хотири он буд, ки бархе аз меъёрҳои Установа ба манфиати сиёсати ҳамон даврон нигаронида шуда буданд ва ба меъёри истилоҳсозии забони тоҷикӣ мувофиқат накарданд [2, с. 61-71].

Мо “Усулномаи истилоҳнигории тоҷикӣ”-ро, ки забоншиносии тоҷик М.Ҳ. Султон пешниҳод кардааст [1, с.47-61], ҷонибдорӣ мекунем ва дар зер бар асоси ҳамин Усулнома меъёрҳои ташаккули истилоҳоти соҳавиро дар забони тоҷикӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Усулномаи мазкурро муаллифи он бар 14 асл (ё усул) мураттаб намудааст, ки онҳо асли истилоҳнигории тоҷик маҳсуб меёбанд. Худи муаллиф низ таъкид мекунад, ки: “Усул ё аслҳои асосии истилоҳнигории тоҷикро дар заминаи меъёрҳои асли ва таърихии забон ...” [1, с.52] мураттаб намудааст.

Вобаста бар усулномаи мазкур меъёрҳо ва усулҳои истилоҳсозӣ дар забони тоҷикӣ ба таври зер шакл мегиранд:

1. Интиҳоби истилоҳ бо истифода аз калимаю вожаҳои захираи луғавии забони тоҷикӣ: хона, санг, хишт, дар, девор, диж, замин, боғ, кӯча, гузар ва ғ;

2. Корбурди калимаҳои маъмули забони тоҷикӣ барои ифодаи маънии истилоҳи мушаххас: хишт (хишти хом, хишти пухта, хиштбанд, хиштдевор, хишткор), бозаргон (бизнесмен), бозаргонӣ (бизнес), девон (девони вазирон) ва ғ;

3. Сохтани истилоҳи нав бар асоси 6 қолаб (роҳ)-и калимасозӣ ва 1 роҳи иборабандии забони тоҷикӣ:

1) бо роҳи сарфӣ (морфологӣ):

а) сохтани калима бо пешванд: абарсадо, абармард, андарёфт, боздошт, фаросавт, нопазиро, подзаҳр ва ғ.;

б) сохтани калима бо пасванд: овеза, хазанда, дарозо, дарёбор, астурлобгар, расадгоҳ, сангистон, варзиш, гармсер ва ғ.;

2) бо роҳи наҳвию сарфӣ (синтаксисӣ-морфологӣ):

а) сохтани калимаҳои мураккаб: говмеш, дупайкар, сангпушт, донишнома, ёддошт, сурхраг, ҳазорпо, сарсом, мардумгиёҳ, шаборӯз, ва ғ.;

б) сохтани калимаҳои мураккаби омехта: бодреса, уштурговпаланг, сангберуноранда (гиёҳ), модаронбӯ, дувоздаҳангушти (рӯда) ва ғ.;

3) бо роҳи сарфию наҳвӣ (морфологӣ-синтаксисӣ):

а) конверсия (вогардонӣ): расид (асоси замони гузаштаи феъли расидан) – расид (виза); ростпаҳлу (аз сифат), истода, овеза, орамида, баранда, паранда (аз сифати феъли), гузар, шумор (аз асоси замони ҳозираи феъл),

б) транспозитсия (ҷотабдилдиҳӣ)

4) бо роҳи луғавию наҳвӣ (лексикую синтаксисӣ), яъне табдили вожаи мураккаб ба иборани изофӣ: бӯйимодарон, дорчинӣ, нимасб, канорирӯзӣ, каноришабӣ ва ғ;

5) бо роҳи луғавию маъноӣ (лексикую семантикӣ): сутун -сутуни рост, сутуни каж; тир - тири сутун; хирман – хирмани моҳва ғ.;

б) бо роҳи калимасозӣ тавассути ихтисора: ЮНЕСКО, НАТО, СММ, СААД ва ғ.

7) бо роҳи наҳвӣ, яъне сохтани ибора истилоҳҳо [1, с.78-90]

а) ибораҳои истилоҳии изофӣ: касри даҳӣ, бурчи гардон, Роҳи Қаҳқашон, инқилоби зимистонӣ, хатти рост, ихтилофи манзар (параллакс), эътидоли баҳорӣ ва ғ.;

б) ибораҳои истилоҳии пешояндӣ: доира бар шакл, афзунӣ ба адад, пайванд ба паҳно, шакл бар доира ва ғ.;

4. Сохтани истилоҳи нави таркибпазир бар асоси воҳидҳои маънодори забон. Яъне дар заминаи чунин истилоҳ иқонияти сохтани истилоҳоти дигар низ бошад: сармоя (сармоягузор, сармоядор, сармоягузорӣ, сармояфизой, сармоядорӣ, сармояи иҷтимоӣ, сармояи аслий, сармояи қарзӣ, сармояи инсонӣ, сармояи эълоншуда, сармояи саҳмӣ, сармояи аввалия, сармоягузори мустақил, сармояи табиӣ, сармоягузори хориҷӣ, сармоягузори дохилӣ, сармоягузори воқеӣ) ва ғ.

5. Сохтани истилоҳинав бо роҳи тарҷумаи дурусту дақиқи истилоҳ аз забонҳои дигар: худнавис (самописец), заринбарг (золотolistник), адади дурақама (двузначное число), бузургии мутлақ (абсолютная величина), ҷадвали зарб (таблица умножения), нақлиёти роҳи оҳан (железнодорожный транспорт), сарви ҳамешабаҳор (вечнозеленный кипарис), арзиши аслий (себестоимость), арзиши изофаи мутлақ (абсолютная прибавочная стоимость), иҷорагир (арендатор), ҳуқуқи иҷора (арендное право) ва ғ.

6. Сохтани истилоҳоти нав бо роҳи тарҷумаи озоди истилоҳот аз забонҳои дигар: иқоматнома (вид на жительство), биманом (страховой полис), меъёрҳои мақбул (пруденциальные нормы), ҳаққи иштироки афзалиятнок (квалифицированная доля участия), қарзи худтаҷдид (автоматически возобновляемый кредит) ва ғ.

7. Сохтани истилоҳи нав бо роҳи тарҷумаи маъноӣ, яъне баёни мафҳуми истилоҳ аз забонҳои дигар: рӯёнидан бо қарори суд (отсуждение), иқрори ихтиёрӣ (явка с повинной), табақаи зерхок (подпочва) ва ғ.

8. Сохтани истилоҳи нав бо роҳи илова қардани калима ва ҷузъҳои воҳидҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба истилоҳи забонҳои дигар: карбиди оҳан (железистый углерод), дуатома (двухатомный), оҳанубетон (железобетон), даҳанаи вулкони (жерло вулкана) ва ғ.

9. Сохтани истилоҳи нав бо роҳи ҳамроҳ қардани унсурҳои воситаҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба таркиби истилоҳи забони дигар: бетонрез (бетонщик), бонқдорӣ, бомбаандоз (бомбардировщик), пианинонавоз (пианист), мошинрон (машинист), футболбоз (футболист) ва ғ.

10. Сохтани истилоҳи мураккаб аз забони дигар, ки дар қолаби ибора таркиб ёфтааст: садопарда (голосовая связка), садоафкан (акустический излучатель), ангиштсанг (каменный уголь), мағзпарда (мозговая оболочка), намаксанг (каменная соль), сарсатр (красная строка), ҳароммағз (спинной мозг), тирреша (стежневой корень), сиккахона (монетный двор) ва ғ.

11. Сохтани истилоҳ дар қолаби ибора, ки дар забони дигар дар қолаби калима (сохта ё мураккаб) таркиб ёфтааст: кишти илова (подсев), кишти дубора (пересев), ситорай думдор (комета), муҳлати эътибор (давность), таъсири мутақобила (взаимодействие) ва ғ.

12. Сохтани истилоҳи вобаста ба мавҷудияти имкони ифодаи як мафҳуми илмӣ бо ду ё се истилоҳи ҳаммаъноӣ иқтибосӣ ё тоҷикӣ: Ҳафтдодарон, Дубби Акбар, Хирси Калон (Большая Медведица); гирифтани Офтоб, кусуф (солнечное затмение), гирифтани Мох, хусуф (лунное затмение) ва ғ.

13. Қабул ё иқтибос гирифтани истилоҳи забони дигар вобаста ба табиат ва қоидаҳои дастурию овозии забони тоҷикӣ: водород, ҳолдинг, форвард, академия, кумита, докторант, аспирант, магистр, полковник, оксиген, карбон, бонк, мониторинг, трансферт ва ғайра.

14. “Асли муҳимми дигари истилоҳнигории тоҷикӣ, ки ба дигар ҳама усули дар боло номбурда бастагии ногусастанӣ дорад, риояи шевоӣ, назокат ва фасоҳати забони тоҷикӣ. Яъне, дар забони тоҷикӣ истилоҳнигор илова бар дониши олии забонӣ бояд дорои таъби салим ва завқи баланди сухансанҷию суханшиносӣ бошад. Зеро, ба истиснои баъзе истилоҳоти дурушт, ки дар даврони мавҷудияти Шуравӣ ва солҳои охир сохта шудааст, дар забону адабиёти илмию адабии бештар аз ҳазорсолаи мо истилоҳоти дурушту дағал ва душворнавису душворбаён ба мушоҳида намерасад”. [1, с.123].

Ҳамин тавр, ташаккули истилоҳоти соҳавӣ як раванDEST мураккаб ва бисёрсамта, ки бар асоси маҷмуи принсипҳои методологӣ амалӣ мегардад ва ба таъмини низоммандӣ, дақиқӣ ва функционалии воҳидҳои истилоҳӣ равона шудааст. Принсипҳои асосии ташаккули истилоҳоти соҳавӣ иборатанд аз: дақиқӣ, якмаъноӣ (моносемия), низоммандӣ, истифодаи захираҳои дохилии забон ва иқтибоспазирӣ.

Ин принципҳо дар амал тавассути усулҳои гуногуни истилоҳсозӣ татбиқ мегарданд, ки муҳимтарини онҳо инҳо мебошанд: усули морфологӣ, синтаксисӣ, семантикӣ, инчунин иқтибосгирӣ ва ихтисоршавӣ.

Таҳлили меъёрҳо ва усулҳои ташаккули истилоҳоти соҳавӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ҳарду забон дар асоси принципҳои муштарак, вале бо истифода аз захираҳои забонии хоси худ, истиқлолияти истилоҳии худро ташаккул медиҳанд. Дар маркази ин усулҳо, принципҳои чун дақиқӣ ва якмаъноӣ, низоммандӣ, шаффофияти маъноӣ, кӯтоҳӣ ва қобили қабул будан дар муҳити илмӣ қарор доранд.

Дар забони англисӣ, гарчанде ки меъёрҳои истилоҳсозӣ расман рамзгузори нашудаанд, онҳо тавассути ташкилотҳои бонуфуз, аз қабилҳои ISO TC 37, Linguistic Society of America ва сарчашмаҳои илмии бозътимод амалӣ мегарданд. Усулҳои асосии истилоҳсозӣ дар ин забон иборатанд аз: таркибсозӣ (compounding), вандафзӣ (affixation), иқтибосгирӣ (borrowing), ихтисора (abbreviation) ва калка (loan translation / calque). Истилоҳҳои англисӣ низ аз решаҳои юнонӣ ва латинӣ ғани гашта, фасеҳ, дақиқ ва кӯтоҳ сохта мешаванд.

Дар муқоиса, забони тоҷикӣ дорои анъанаи бойи истилоҳсозии таърихӣ буда, дар замони шуравӣ бо эҷоди "Установаи терминологияи забони тоҷикӣ" (1936) ва минбаъд бо "Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ" (1971) ба як равиши низомманд табдил ёфтааст. Дар замони муосир бошад, усулномаи муосири М.Ҳ. Султон бо пешниҳоди 14 усули асосӣ ҳамчун заминаи илмии истилоҳнигории тоҷикӣ эътироф мешавад. Ин меъёрҳо на танҳо аз усулҳои классикӣ истифода мегарданд, балки фарогири дастурҳои сохторсозӣ, маънофарӣ, тарҷумаи дуруст ва мутобиқсозии забонӣ низ ҳастанд.

Ҳамин тариқ, дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, сарфи назар аз тафовутҳои сохторӣ ва таърихӣ, принципҳои умумии байналмилалии истилоҳсозӣ, ба мисли он чи ки дар стандарти ISO 704 (2022) омадааст, мавриди татбиқ қарор доранд. Аммо хусусияти фарқкунандаи забони тоҷикӣ дар он зоҳир мешавад, ки истилоҳсозӣ дар он бо назардошти шеърӣ, шевоии баён ва фасоҳати забон, ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанги миллӣ амалӣ мегардад.

Дар маҷмуъ, инкишоф ва такмили истилоҳоти соҳавӣ яке аз шартҳои муҳимтарини рушди илмӣ ва техникӣ, зеро бидуни як низоми мукамал ва таҳлилшудаи истилоҳотӣ, ташаккули самараноки дониш ва муоширати касбӣ номумкин мегардад. Аз ин рӯ, омӯзиши амиқи принципҳо ва усулҳои ташаккули истилоҳоти соҳавӣ на фақат аҳамияти назариявӣ, балки арзиши баланди амалиро низ доро буда, барои рушди соҳаҳои махсуси дониш ва баланд бардоштани сатҳи коммуникатсияи илмӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Мирзо Ҳ.С. (Султонов М.Б.). Истилоҳот ва истилоҳнигории тоҷикӣ/ Ҳ.С. Мирзо (М.Б.Султонов). – Душанбе: “Эр-граф”, 2019.- 196 с.
2. Назарзода С. Истилоҳотизабонитоҷикӣ: таърих, гаройишва дурнамо. / С. Назарзода. – Душанбе, “Дақиқӣ”, 2014. - 370 с.
3. Установаи терминологияи забони тоҷикӣ // Тоҷикистони Сурх, № 181 (2377), 8 августи 1936.
4. Baker, Mona. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. London: Routledge, 2018. – 436 p.
5. Bloomfield, Leonard. Language. New York: Henry Holt, 1933. – 564p.
6. John Patrick Sheanon. Professional Practice in Architecture. University of Cambridge, 2016. - 17 p.
7. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988. – 304p
8. Sanchez Stockhammer, Christina. English Compounds and Their Spelling. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. - 416 p .
9. Shriya Goyal. Architectural vocabulary/Jargon. A-Z Word Guide for Architecture Term, 2021.
10. Terminology work – Principles and methods // International Standard (ISO 704). – Vernier, Geneva, 2022. - 80 p. (www.iso.org)

11. <https://en.wikipedia.org/wiki/Compound>
12. <https://dictionary.cambridge.org>;
13. <https://academia.edu>;
14. <https://flashterm.eu>
15. <https://www.oed.com>

МЕЪЁРҲО ВА УСУЛҲОИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ СОҲАВӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили равандҳо ва меъёрҳои асосие бахшида шудааст, ки дар эҷод, танзим ва истифодаи истилоҳоти соҳавӣ ва илмӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нақши муҳим мебозанд.

Муаллифон қайд менамояд, ки дар забони англисӣ меъёрҳои истилоҳозӣ асосан тавассути принципҳои дақиқӣ ва якмаъноӣ, низоммандӣ, шаффофияти маъноӣ, кӯтоҳӣ ва қобили қабул будан дар муҳити илмӣ татбиқ мешаванд.

Ҳамчунин, дар мақола истилоҳоте, ки бо усулҳои таркибсозӣ, вандафзӣ, иқтибосгирӣ, ихтисорсозӣ ва калка эҷод мешаванд, дида баромада шудаанд. Ғайр аз он, истилоҳҳои англисӣ аксаран аз решаҳои юнонӣ ва латинӣ ғанӣ гашта, фасеҳ ва дақиқ сохта мешаванд. Ин усулҳо ба таҳкими сохтор ва фаҳмиши илмӣ мусоидат мекунанд.

Муаллифон дар он андеша ҳастанд, ки усулҳои истилоҳозӣ дар забони тоҷикӣ фарогири таркибсозӣ, вандафзӣ, конверсия, транспозитсия, калка, иқтибос ва ихтисор мебошанд. Ин равандҳо ба сохтани истилоҳоти нави фаннӣ, маъмурӣ, ҳуқуқӣ ва техникӣ мусоидат намуда, барои рушди забон ва мувофиқати он бо стандартҳои байналмилалӣ заминаи илмӣ фароҳам меоранд.

Дар асоси таҳлилҳо ва муқоисаи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ муаллифон ба ҳулосае омадаанд, ки ташаккули истилоҳоти соҳавӣ як раванди мураккабест, ки ҳам меъёрҳои байналмилалӣ ва ҳам хусусиятҳои миллӣ ва забонии ҳар як ҷомеа дар он нақши муҳим мебозанд. Омӯзиши амиқи ин принципҳо ва усулҳо на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки арзиши амалӣ дорад ва барои рушди илм, муоширати касбӣ ва густариши луғатҳои фаннӣ ва техникӣ муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: меъёрҳо, усулҳо, истилоҳоти соҳавӣ, принципҳо, калимасозӣ, ихтисора, калка.

Маълумот дар бораи муаллифон: Даминзода Мадина Зокир – н.и.ф., дотсенти кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6, тел.: (+992) 988709600, E-mail: madina.daminova@mail.ru; Султонзода Мижгона – н.и.ф., дотсенти кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6, тел.: (+992) 406500500, E-mail: mijgonasultonzoda@gmail.com

НОРМЫ И МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОТРАСЛЕВОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются ключевые процессы и нормы, определяющие формирование, стандартизацию и применение отраслевой и научной терминологии в английском и таджикском языках.

Авторы подчёркивают, что в английской терминологии основными принципами создания терминов являются точность и однозначность, системность, прозрачность значения, краткость и приемлемость в профессиональной среде.

Кроме того, в статье анализируются способы образования терминов, основанные на словосложении, аффиксации, заимствовании, аббревиации и калькировании. Отмечается, что английская терминология часто опирается на греческие и латинские корни, что повышает её выразительность и научную точность. Эти методы способствуют укреплению структуры и ясности научных понятий.

По мнению авторов, терминологическое словообразование в таджикском языке включает словосложение, аффиксацию, конверсию, транспозицию, калькирование, заимствование и сокра-

щение. Указанные процессы обеспечивают создание новых технических, правовых, административных и иных профессиональных терминов, способствуют развитию языка и его соответствию международным стандартам.

В результате сравнительного анализа двух языков делается вывод, что формирование отраслевой терминологии представляет собой сложный процесс, в котором взаимодействуют как международные нормы, так и национальные и языковые особенности общества. Глубокое изучение принципов и методов терминологической деятельности имеет не только теоретическое, но и практическое значение, поскольку играет важную роль в развитии науки, профессиональной коммуникации и расширении специализированных словарных систем.

Ключевые слова: нормы, методы, отраслевая терминология, принципы, словообразование, аббревиация, калькирование.

Сведение об авторах: Даминзода Мадина Зокир – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, тел.: (+992) 988709600, E-mail: madina.daminova@mail.ru; Султонзода Мижгона – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, тел.: (+992) 406500500, E-mail: mijgonasultonzoda@gmail.com

STANDARDS AND METHODS OF SPECIALIZED TERMINOLOGY FORMATION IN THE ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article examines the key processes and principles that shape the creation, standardization, and use of specialized and scientific terminology in English and Tajik.

The authors emphasize that English term formation is primarily guided by the principles of precision and unambiguity, systematic structure, semantic transparency, brevity, and acceptance within the scientific community.

The study also reviews terminology created through compounding, affixation, borrowing, abbreviation, and calquing. It is noted that English technical vocabulary frequently draws on Greek and Latin roots, which enhances its clarity, expressiveness, and scientific accuracy. These methods contribute to the strengthening of conceptual structure and scientific comprehension.

According to the authors, term formation in Tajik involves compounding, affixation, conversion, transposition, calquing, borrowing, and abbreviation. These processes foster the creation of new technical, administrative, legal, and professional terms, supporting language development and alignment with international standards.

Based on a comparative analysis of English and Tajik, the authors conclude that the development of specialized terminology is a complex process influenced by both international norms and the cultural-linguistic characteristics of each society. A thorough understanding of these principles and methods is valuable not only theoretically but also practically, as it is crucial for scientific advancement, professional communication, and the expansion of technical and specialized lexicons.

Keywords: standards, methods, specialized terminology, principles, word formation, abbreviation, calque.

Information about the authors: Daminzoda Madina Zokir – candidate of Philology, associate Professor of the English philology department of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., phone: (+992) 988709600, E-mail: madina.daminova@mail.ru; Sul-tonzoda Mijgona – candidate of Philology, associate Professor of the English philology department of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., phone: (+992) 406500500, E-mail: mijgonasultonzoda@gmail.com

ТАСНИФОТИ ВОБАСТАҲОИ АДАДӢ (НУМЕРАТИВҲО) ДАР ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ

Шодиева Ф.М.¹

Мирзо Абдулқодири Бедил (1644-1721), ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ бо лақаби ифтихории «Абулмаонӣ» шуҳратманд аст, яке аз адибони мубтакир ва устодони калом бадеъ мебошад. Ӯ адиби суҳансозу нозукбаёнест, ки бо ғановати луғавии осор, эҷоди маонии латиф ва назокати лафз зеҳни донишмандону муҳаққиқони зиёдеро ба худ машғул дошта, мавриди таваччуҳи хоссу ом қарор гирифтааст.

Маврид ба таъкид аст, ки аксари алоқамандони илму адаб ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, ба монанди М. Раҳимӣ, А. Дехотӣ, С. Айнӣ, Холида Айнӣ, Е.Э. Бертелс, Халилуллоҳи Халилӣ, Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ ва дигарон, ки ба мутолиаву омӯзиш ва таҳқиқи осори манзуму мансури ин адиби нодирагуфтор камари ҳиммат бастаанд, пеш аз ҳама ба мураккабии баён ва услуби нигориши ӯ тавваҷҷуҳ намудаанд. Чунончи, устод Айнӣ дар рисолаи пурарзиши худ «Мирзо Абдулқодири Бедил» рӯч ба шеваи баён, маҳорати суҳанпардозӣ ва маъниофарии адиб дахл карда, забони асарҳои ӯро «душвортарин забони адабии тоҷик» [1, с.99] арзёбӣ менамояд. Шояд аз ин ҷост, ки Бобобек Раҳимӣ дар мақолаи «Тааммуле дар сабки Бедил» менависад: «Ҳар каси аз адабиёти форсӣ бохабар вақте номи Бедилро мешунавад ё бо ягон асари ӯ дучор мегардад, пеш аз ҳама пӯшидагии маъно, печидагии баён, душвории забон ва мураккабии услуби ӯро ба хотир меоварад» [6, с.347].

Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтаем, ки дар ин мақола то қадри имкон ба таҳқиқи хусусиятҳои забониву шеваи баёни Бедили Деҳлавӣ саъй варзида, перомуни қорбурди шумора ва вобастагиҳои ададӣ дар ғазалиёти шоир, нақши онҳо дар ифшои маҳорати мазмунсозиву суҳанофарии адиб изҳори назар намоем. Пеш аз он, ки ба ҳаллу фасли масъалаи мавриди назар пардозем, зарур меояд, ки сараввал доир ба адад ва вобастаҳои ададӣ дар забони адабии тоҷик маълумоте чанд ироа дошта бошем. Тавре аз адабиёти илмӣ, баҳусус «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бармеояд, шумора ҳиссаи номии нутқ буда, микдору тартиби ашро ифода менамояд ва ададҳоро номбар мекунад. Одатан, дар забони форсии тоҷикӣ гоҳо дар байни адад ва ашро шумурдашаванда вобастагиҳои ададӣ, ба истилоҳ нумеративҳо мавқеъ доранд. Тавре маълум аст, предметҳо ҳолати дискретӣ (мунфасил, чудо-чудо) ва ғайридискретӣ (муттасил, яклухт) доранд. Аз ин хотир, микдори предметҳои дискретиро одатан бо калимаҳои нумеративӣ ҳисоб мекунанд. Тавре гуфтаем, нумеративҳо дар байни шумораву исм, яъне адад ва ашро шумурдашаванда ҷой мегиранд. Дар забони тоҷикӣ маъмулан калимаҳои -то, дона, нафар, адад, чилд, сар, дар, кулча ҳамчун нумератив мавриди истифода қарор мегиранд. Чунончи чор дона себ, се нафар донишҷӯ, панҷ чилд китоб, ду дар хона, панҷ сар гӯсфанд, як кулча қанд ва монанди инҳо.

«Дарозӣ, сатҳ, ҳаҷм, вазн ва дигар ҷиҳатҳои предметҳои ғайридискретиро (яклухт) бо калимаҳои мансуб ба воҳидҳои ченкунандаи қиёсӣ чен мекунанд» [4, с.347]. Ба монанди шаш ғарам хошок, даҳ қадам роҳ, панҷоҳ метр газвор, панҷ тонна пахта ва ғайра.

Маврид ба ёдоварист, ки нумеративҳои асли аз калимаҳои ченак аз ҷиҳати истифода низ фарқ мекунанд. Микдорҳои муттасил, ғайридискретиро бе калимаҳои ифодакунандаи воҳиди ченаки қиёсӣ ҳисоб кардан мумкин нест. Чунончи, чор бекасаб, панҷ шир гуфтан маънӣ надорад. Аммо микдори предметҳои дискретиро бе нумеративҳо ҳисоб кардан мумкин аст. Чунончи, панҷ дона тухм-ро панҷ тухм ва шаш-то харбузаро шаш харбуза гуфтан мумкин аст.

Тавре қаблан ишора намудем, низоми нахвӣи вобастаҳои ададӣ аз адад + вобастаи ададӣ + маъдуд сохта мешавад. Тибқи назароти Шафеии Кадканӣ дар сабки ҳиндӣ ин низом ба ҷаҳор сурат омадааст: дар намунаи аввал вобастаи ададӣ ва маъдуд ҳар ду моддӣ ҳастанд, дар наму-

1. Шодиева Фарҳунда Маҳмадовна - докторант PhD-и кафедраи забони тоҷикӣи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Ҳусрав.

наи дувум вобастаи ададӣ моддӣ, вале маъдуд интизой аст. Дар намунаи севум баръакс вобастаи ададӣ интизой ва маъдуд моддӣ аст ва дар намунаи чаҳорум ҳам вобастаи ададӣ ва ҳам маъдуд интизой ҳастанд [5, с.47].

Зимни мутолиаи ғазалиёти Бедил мушоҳида мешавад, ки Бедил дар корбурди шумора ва вобастагиҳои ададӣ низ ибтикороте ба зуҳур расонидааст. Чунончи, ба кор бурдани намунаҳои ғайримаммулии вобастаҳои ададӣ, ки сохтаи зеҳни худи Бедил аст, латофату ҷазобияти ашъори ӯро дучанд менамояд.

Зимни таҳқиқ дар осори Бедил корбурди адад ва вобастагиҳои ададиро дар ғазалиёти ӯ ба тариқи зайл тасниф намудан мумкин аст:

1. адад + вобастаи ададӣ моддӣ + маъдуд моддӣ.
Чунончи: сад Миср шакар;
2. адад + вобастаи ададӣ моддӣ + маъдуд интизой
Чунончи: як сабад расвой;
3. адад + вобастаи ададӣ интизой + маъдуд моддӣ
Чунончи: як уфтодагӣ занчир;
4. адад + вобастаи ададӣ интизой + маъдуд интизой
Чунончи: тӯли сад укбо амал.

Тавре аз тақсимбандии мазкур бармеояд, дар гурӯҳи аввал маъдуд, яъне ашъи шумурдашаванда ва вобастагиҳои ададӣ ҳар ду моддӣ буда, мушоҳидаи айнии онҳо дар байти зерини Бедил имконпазир аст. Масалан, дар абёти мазкур воҳиди андозагирӣ вожаи қалам буда, вобаста ба мазмуни байт бо адад ва маъдуд муносибати маъноӣ пайдо намудааст:

Хоки саҳрои фано хушхонаи ҷӯши бақост,
Як қалам соҳил шаведу соғари дарё занед.
[3, с.26]

Хомушиҳо сабақи мактаби бетобӣ нест,
Як қалам нола бувад машқи найи пешаи мо.
[2, с.32]

Табъҳо маҳрамсаводи мактаби осор нест
В-арна ин ҷо як қалам оёти мунзам рехтаст.
[2, с.345]

Дар абёти зерини Бедили Дехлавӣ низ мо чунин сохтору ҳолат, яъне «адад + вобастаи ададӣ моддӣ + маъдуд моддӣ»-ро, мушоҳида менамоем:

Гоҳ оҳам мерабояд, гоҳ ашкам мебарад,
Нақди ман як мушт хоку ин ҳама селобҳо.
[2, с.40]

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат ғамзае,
Хунбаҳои сад чаман аз чилваҳоят як адо.
[2, с.7]

Аҷзи тоқат ҳама дам шоҳиди маъдумии мост,
Нафаси сӯхта як шамъи мазор аст ин ҷо.
[2, с.30]

Ба ҷои обила як ғунча дил дорам дар ин водӣ,
Надонам бар кадомин хор афшоном гулобашро.
[2, с. 115]

Дар байти зерини Бедил таркиби ададӣ чунин ба назар мерасад: адад + вобастаи ададӣ моддӣ + ашъи шумурдашаванда ё маъдуд интизой:

Бурдаст зи иқбол ду олам гарави ноз,
Пое, ки дароз аст, зи бедастрасе чанд.
[3, с.39]

Мусаллам аст, ки барҷастагии ҳунарии ин байт дар қорбурди таркиби «ду олам гарави ноз» зоҳир мешавад. Ин таркиби тозаи бадеӣ аз тариқи ҳамнишин қардани шумораи ду ва вожаҳои олам, гарав ва ноз ҳосил гардидааст. Дар иртибот ба масъалаи мазкур месазад қайд намуд, ки Бедил барои ифода намудани маъниҳои кашфӣ ва шухудии мавриди назари худ дар бисёре аз абёташ ногузир пайи сохтани чунин таркиботи тоза мешавад.

Зерсохти ададии байти зерини Бедил аз адад + вобастаи ададӣ интизой + маъдуд моддӣ таркиб ёфтааст:

Як тапидан парда бардорад, агар шӯри чунун,
Бӯйи гул аз нола урентар парешон мешавад.
[3, с.216]

Барои ташҳиси ин байт ва ифшо сохтани нақши вобастаи ададӣ дар ифодаи мазмуни он зарур меояд, ки муносибати ниҳонӣ ва маҷозии вожаҳоро ошкор кунем. Таркиби «парда бардоштан» аз як сӯ бо бӯйи гул иртибот дорад, яъне бардоштани парда ё шукуфо шудани гул боиси интишо-ри бӯйи он мешавад, аз сӯи дигар, вожаи парда бо нолаву оҳанг муносибат дорад, ки он ишора ба пардаҳои савтӣ мебошад. Шоир нозукона баён месозад, ки агар шӯри чунун бо як тапидан (чунбидан) парда аз рӯйи гул бардорад ё бо як тапидан парда бардорад (овоз бихонад) бӯйи гул равшантар ба машом хоҳад расид. Бо дарки ин нукта метавон гуфт, ки дар ин байти Бедил манзур аз парда истилоҳи мусиқӣ мебошад, ки дар таркиби «як тапидан парда» ба маънои садо баланд қардан омадааст.

Абёти зерини ғазалиёти шоирро низ метавон ба сурати мазкур тасниф намуд:

Ба ғайр аз бодпаймой чӣ дорад панҷаи мунъим,
Зи васли зар ҳамон як ҳасрат оғӯш аст мизонро.
[2, с.73]

Дидаи мунтазирони ту ба сад кӯшиши ашк,
Равғане қард зи бодоми муқашшар пайдо.
[2, с. 298]

***

Як маънии фардем, ки дар ваҳм нағунчад,
Ҳар гаҳ ба тааммул нигарӣ сурати ҳамро.
[2, с.118]

Сохтори таркиби ададии байти мазкур дар шакли адад + вобастаи ададӣ интизой + маъдуд интизой омадааст. Маврид ба таъкид аст, ки қолаби мазкур аз печидатарин ва хаёлитарин таркиботи ададӣ аст. Зимни мушоҳидаи ин байт бараъло метавон дарёфт, ки таркиби «маънии фард» ва вожаҳои ваҳм, тааммул ҳамагӣ аз мафҳуми интизой ҳастанд.

Таркиби вобастаҳои адабии зерин низ дар қолаби адад + вобастаи ададӣ интизой + маъдуд интизой матраҳ гардидаанд:

Нафас ҳар дам задан сад субҳи маҳшар фитна механдад,
Ҳавои боғи мавҳумӣ чӣ афсун мекунад моро.
[2, с.247]

Пеш аст ба ҳар гомат сад марҳала навмедӣ,
Дунё нафасе дорад омодаи уқбоҳо.
[2, с.242]

Ҳазор ранги ману мо вадеати нафасест,
Ду дам қиёмати рӯзи ҳисобро дарёб.
[2, с.323]

Чуръати парвоз барқи хирмани осудагист,
Як ҷаҳон ошуфтагӣ дар болу пар дорем мо.
[2, с.45]

Ноғуфта намонад, ки дар баъзе абёти ғазалиёти Бедил таркибҳои ададие чун ҳазорон мавҷи сохил, як нақши по, сад чаман рангинқабо, як тори мӯ, як – ду миҷгон по, чандин қатра гавҳар, як рӯйи гарм ва ғайра ба чашм меҳӯранд, ки дар онҳо низ вобастагҳои адабии маъмулӣ ва ғай-римаъмулие мавриди корбурд қарор гирифта, баҳри мубарҳан сохтани орову андеша ва чилваҳои хунарии каломи Мирзо Бедил мусоидат менамоянд.

Ҳамин тариқ, Мирзо Абдулқодир Бедил аз ҷумлаи суҳанваронест, ки дар арсаи эҷод услуби хоси худро дошта, таровишҳои зебову мармузи қаламаш пайваста диққати алоқамандони забону адабиёти тоҷикро ба худ мекашад. Тавре аз таҳлили масъалаи мавриди баҳси мо бармеояд, ӯ ба ҳайси як шоири тавонманд ва суҳаншиноси зариф тавонистааст, ки тавассути корбурди бамавқеи адад ва таркибу вобастагҳои ададӣ андешаву бардоштҳои маънавии худро дар қолабҳои зебои забонӣ рехта, таровату ғановати забони форсии тоҷикиро манзури оламиён гардонад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодир Бедил / Садриддин Айнӣ. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷ., 1954. – 340 с. ; Садриддин Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. Аз хати форсӣ таҳия ва тасҳеҳи Му-башшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2010. – 448с.
2. Бедил, Абдулқодир. Осор: иборат аз ҳашт чилд. Чилди дуюм. Ғазалиёт / Абдулқодир Бе-дил. – Душанбе, Адиб, 1990. – 351 с.
3. Бедил, Абдулқодир. Осор: иборат аз ҳашт чилд. Чилди сеюм. Ғазалиёт / Абдулқодир Бе-дил. – Душанбе, Адиб, 1991. – 432 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Чилди 1. Фонетика ва морфология. – Душан-бе:Дониш, 1985. – 356 с.
5. Кадканӣ, Шафей. Шоири оинаҳо / Шафеии Кадканӣ. – Техрон,1382.
6. Раҳимӣ, Бобобек. Ошноӣ бо Бедил (маҷмуаи мақолаҳо) / Бобобек Раҳимӣ. – Душанбе: Ир-фон, 2009. – 568 с.

ТАСНИФОТИ ВОБАСТАҲОИ АДАДӢ (НУМЕРАТИВҲО) ДАР ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ

Мавзуи баҳси мақолаи мазкурро таснифоти вобастаҳои ададӣ ва баррасии таркиби онҳо дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ ташкил медиҳад. Муаллиф корбурди адад, маъдуд ва вобастаҳои ада-диро дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро аз ҷиҳати ифодаи вожаҳои таркибашон ба чор гурӯҳ тасниф менамояд. Зимни мушоҳида ва таҳқиқи нумеративҳо муаллиф

таъкид месозад, ки Мирзо Абдулқодири Бедил дар ғазалиёти худ дар баробари нумеративҳои маъмулӣ, аз вобастагҳои адабии ғайримаъмулие истифода намудааст, ки аксар ба калимасозӣ ва услуби хосси ӯ марбут мебошанд.

Калидвожаҳо: таҳқиқ, забон, Бедили Дехлавӣ, ғазалиёт, сохтор, шумора, нумератив, ибора, калимасозӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шодиева Фархунда Маҳмадовна – докторант PhD-и кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел.: (+992) 907476961.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЧИСЛОВЫХ ОПРЕДЕЛЕНИЙ (НУМЕРАТИВОВ) В ГАЗЕЛЯХ БЕДИЛЬ ДЕХЛАВИ

Темой обсуждения данной статьи является классификация числовых зависимостей и рассмотрение их состава в газелях Бедилы Дехлеви. Автор исследует использование чисел, счетных слов и числовых зависимостей в газелях Бедилы Дехлеви и классифицирует их по выражению составляющих слов на четыре группы. В ходе наблюдения и исследования нумеративов автор подчеркивает, что Мирзо Абдулкадир Бедиль в своих газелях наряду с обычными нумеративами использовал необычные числовые зависимости, которые в основном связаны со словообразованием и его особым стилем.

Ключевые слова: исследование, язык, Бедиль Дехлеви, газели, структура, число, нумератив, словосочетание, словообразование.

Информация об авторе: Шодиева Фархунда Махмадовна, докторант PhD кафедры таджикского языка Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел.: (+992) 907476961

CLASSIFICATION OF NUMERATIVES IN BEDIL DEHLAVIS GHAZALS

The topic of this article is the classification of numerical dependents and the review of their composition in the ghazals of Bedil Dehlavi. The author investigates the use of numbers, countable nouns, and numerical dependents in the ghazals of Bedil Dehlavi and classifies them into four groups based on the expression of their constituent words. During the observation and investigation of numeratives, the author emphasizes that Mirza Abdulqadir Bedil, in his ghazals, used not only common numeratives but also unusual numerical dependents, which are mostly related to word formation and his specific style.

Keywords: research, language, Bedil Dehlavi, ghazals, structure, number, numerative, phrase, word formation.

Information about the author: Shodieva Farkhunda Mahmadvna, PhD student of the Department of Tajik Language of Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Tel: (+992) 907476961.

ҶОЙГОҲИ “МАЧМАЪ-УН-НАФОИС”-И СИРОҶУДДИНАЛИХОНИ ОРЗУ ДАР НАҚДИ АДАБИИ ФОРСИ-ТОЧИКӢ

Ғаффорӣ З¹

“Маҷмаъ-ун-нафоис” яке аз тазкираҳои пураарзиши форсист, ки ба қалами шоири моҳир, муҳаққиқи мумтоз, наққоди баландрутба ва тазкиранигори маъруфи асрҳои XVII-XVIII Ҳиндустон – Сирочуддиналихони Орзу (с. тав. 1685 – с. ваф. 1775) мансуб аст. Ин тазкираи муътабар ва арзишманд дар радифи тазкираҳои умумӣ қарор дорад, ки дар он шарҳи аҳвол ва ашъори 1750 шоири қадим ва мутааххири форсу тоҷик аз Боязиди Бастомӣ то Муҳаммадшафи Яқтои Кашмирӣ аз рӯи ҳарфи аввали таҳаллус ва ё номашон мувофиқи тартиби алифбои арабиасос зикр шудааст. Ба қавли А. Шпренгер теъдоди шуарои ин тазкира 1419 [16, 134] ва ба қавли Абдулмуқтадир 1735 мебошад [13, 854].

Муқаддимаи “Маҷмаъ-ун-нафоис” мувофиқи анъанаи гузаштаи тазкиранигорӣ бо ҳамди Офаридгор ва наъти расули ақрам (с) оғоз мешавад. Баъд аз ин муаллиф сабаби таълифи тазкираро баён намудааст, ки тибқи он ӯ тамоми умр “аз табошири субҳи тифлӣ ...то офтобзарди пирӣ” шавқи фаровон ба хондани ашъори форсӣ дошт ва муддате девони шоирону тазкираҳои адабӣ ва баёзу сафина ва дигар кутуби бузургонро мутолаа менамуд, аммо чун ин ашъорро фаромӯш мекард, яке аз дӯстонаш сафинаи захиме овард, ки ҳар чӣ ашъори суханваронро интиҳоб намояд, дар ин сафина ҳам сабт кунад. Орзу ашъори мунтахаб аз сад девони асотидро дар он сафина чамъ намуд. Баъдан ба қарор омад, ки агар поре аз аҳволи он шуароро низ бинависад, ба сурати тазкирае тадвин хоҳад шуд: “Фақир (С.О.-З.Ғ.) бо безабонии худ гармгуфтугӯ Сирочиддиналихони Орзу, ки аз табошири субҳи тифлӣ то альон, ки офтобзарди пирист, шавқи тамом ва муҳаббати молакалом ба хондани ашъори форсия дорад ва хешро аз фидоӣни ҳусни сухан мешуморад ва чун муддате собиқ бар ин давоину тазкираҳо ва сафоину ғайра кутуби бузургон мутолаа менамуд ва ҳар чӣ хуш меомад, ба гизлики сӯъулҳифз ба қавли Вақеъ, раҳматуллоҳи алайҳи, натиҷаи касрати маосист, аз сафҳаи хотир мезудуд. Рӯзе дар пеши ошное шарҳи ин ҳол ба забон гузашт, ки хондаву нахонда аз нисёни мо баробар гашт. Иттифоқан он азиз баъди ду-се рӯз сафинаи захиме, ки содатар аз узори хубон ва софтар аз оинаи рухсори маҳбубон буд, пеши фақир оварда, таклиф намуд, ки ҳоло ҳар чӣ аз ашъори асотиза интиҳоб шавад, бар ин сабт бояд фармуд. Ҳарчанд ҳарфи мазкур холиюззеҳн гуфта буд, лекин поси гуфтори худ зарур шуд ва шуруъ дар интиҳоб намуда, то он ки яксад девони мутавасситин ва мутааххирин, ки баъзе аз онҳо кам аз чихил ҳазор ва бархе беш аз понсад байт набуд, ба интиҳоб расид ва дар сафинаи мазкур ва аҷзои дигар қаламӣ гардид ва дар ин байн ба хотир расид, ки поре аз ҳолоти ин азизон ҳам агар маркум шавад, дур набошад” (8, 43).

Муаллиф дар муқаддимаи “Маҷмаъ-ун-нафоис” таърихи хатми тазкираро, ки ба қалами шогирдаш – Бедор мутааллиқ аст, сабт намуда:

Ин тазкираи суханварони кайҳон
Бемисл, чу бинвишт Сирочуддинхон,
Бедор ба Орзу чунин қард рақам:
“Тулзори хаёли маънии аҳли ҷаҳон”.
(8, 44).

Мисраи ҷаҳорум – “Тулзори хаёли маънии аҳли ҷаҳон” с. 1164 хичриро мерасонад, ки мусовӣ ба соли 1750-1751 милодист.

Озоди Балгиромӣ низ дар “Ҳизонаи омира” соли таълифи тазкираро 1164 сабт намудааст [7, 150]. Бархе муҳаққиқон бо тақя ба маълумоти А. Шпренгер соли 1163/1749-1750 ба тадвини “Маҷмаъ-ун-нафоис” оғоз намудани Орзу ва дар соли 1164/1750-1751 ба поён расонидани онро таъкид намудаанд [12, 2178]. Аммо муҳаққиқи ҳаёт ва эҷодиёти Орзу – донишманди ҳиндустонӣ,

1. Ғаффорӣ Замира Абдуллозода – доктори илмҳои филологӣ, сарҳодими илмии Институти улуми ҷомеашиносии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров»

доктор Райҳона Хотун бо тақя ба маълумоти “Дастур-ул-фасоҳат”-и Аҳмадалии Якто навиштааст, ки Орзу нигориши тазкираро соли 1129/1716 оғоз намуда, дар соли 1166/1753 онро ба поён расонид ва то соли 1167/1754 ба он иловаҳо намуд [11, 148].

“Маҷмаъ-ун-нафоис” аз муқаддима муштамил бар феҳристи асомии шуаро, 28 боб ва хотима иборат аст.

Муаллиф дар муқаддима ба ихтилофи назар дар бораи аввалин шоири форсисаро ишора карда, ашъори худро дар васфи суҳан ва ашъори шоирони дигар, мисли Шайх Рӯзбеҳон, Амир Хусравӣ Деҳлавӣ, Шайх Агтор, Ҳаким Саной, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Абулфайзи Файзӣ, Манучеҳрӣ, ки дар ин замина ба қалам овардаанд, аз баёзи Соиб сабт намудааст [8, 44-48].

Равиши сабти аҳволи шоирон дар тазкира яқранг нест. Орзу шарҳи ҳоли аксари шуаро, хосса тан шоирони мутақаддимро хеле мухтасар ва намунаи ашъорашонро дар бештари мавридҳо муфассал зикр кардааст.

Арзиши аслии тазкира дар он аст, ки қисмати гузардаи онро шарҳи ҳоли суҳанварони муосири Орзу ташкил медиҳад ва муаллиф аҳволи онҳоро муфассалтар аз шуарои қадим баён кардааст. Ҳамчунин, вай шарҳи ҳоли шоиронро дар тазкира сабт намудааст, ки дар дигар тазкираҳо зикрашон камтар аст. Муаллиф дар бораи суҳанвароне, мисли Абдурраҳмони Ҷомӣ [8, 327-329], Мирзо Абдулқодири Бедил [8, 240-268], Тақии Авҳадӣ [8, 291-294], Мирзо Абӯтӯроби Туроб [8, 302-308], Ҳасанбеки Рафеъ [9, 498-516] ва ғ. иттилооти лозим фароҳам овардааст. Аммо шарҳи аҳволи бархе шуарои дигар хеле мухтасар сабт шудааст. Аз ҷумла, муаллиф ба шарҳи ҳоли суҳанвароне, мисли Хоча Абулмаоли [8, 70], Асириддини Аҳсикатӣ [8, 70], Асириддини Абҳарӣ [8, 71], Шайх Озарӣ, [8, 74], Мир Абулбақо [8, 75], Мавлоно Асли [8, 79], Мир Абулмаоли [8, 85], Қозӣ Аҳмади Лоғарӣ [8, 89], Мавлоно Басирӣ [8, 225], Мулло Баёзӣ [8, 227], Боқирӣ [8, 228], Рафеъуддин Муҳаммад ал-Ҳаравӣ ал-Саккоӣ [9, 454] Рафеъуддини Абҳарӣ [9, 455], Рукниддин Масъуд [9, 455], Рукниддин Ҳаким [9, 456], Рӯҳии Шӯристонӣ [9, 457], Розӣ [9, 457], Мавлоно Рӯҳӣ [9, 461], Рӯҳии Ҳурмузӣ [9, 462], Муҳаммадрашид [9, 469], Шоҳ Ризо [9, 470], Оқо Ризо [9, 472], Розии Яздӣ [9, 472], Равшанӣ [9, 476] ва ғ. камтар таваҷҷуҳ зоҳир намуда, бо сабти як ё ду ҷумла дар бораи онҳо иқтифо мекунад.

Дар зикри аҳволи шуаро муаллиф чунонки дар муқаддимаи тазкира таъкид намудааст, асосан ба маълумоти тазкираҳое, мисли “Арафот-ул-ошиқин”-и Тақии Авҳадӣ, “Тазкираи Насрободӣ”, “Қаламот-уш-шуаро”-и Муҳаммадафзали Сархуш ва “Тухфаи Сомӣ”-и Соммирози Сафавӣ тақя кардааст [8, 43]. Хосса тан, ӯ беш аз дигар манбаъҳо аксари матолибро аз тазкираи “Арафот-ул-ошиқин” иқтибос ва нақл карда ва гоҳе бар баъзе ақволи вай интиқод низ намудааст ва ҳама ҷо матолиби аҳзшударо бо зикри манбаъ овардааст, ки аз фазилатҳои асар мебошад. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Мир Ризои Ортимонӣ чунин навишта: “Ба қавли Насрободӣ сарҳалқаи орифони огоҳ ва маснади маърифатро шоҳ буд” [9, 472]. Ва ё дар зимни шарҳи ҳоли Оқилхони Розӣ муаллиф чунин сабт намудааст: Он чи Мулло Сархуш дар “Қаламот-уш-шуаро” навишта, ки Розӣ дар унфувони ҷавонӣ машқи шеър карда, китоби “Мураққаъ” дар баҳри “Маснавии маънавӣ”-и Мавлавӣ ба тақлиди урафо гуфта ва чанд таснифи бемазаи дигар ҳам дорад.” [9, 519]. Ҷои дигар чунин маълумот медиҳад: “Оқо Разӣ. Як байти ӯ соҳиби “Қаламот-уш-шуаро” аз баёзи Шоҳ Моҳир интиқоб зада навиштааст” [9, 530].

Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба нақли ақволи тазкиранигорон иқтифо намудааст, гоҳе дигар он маълумотро, ки худаш ҷустуҷӯ ва ҷамъоварӣ намудааст, ба иттилои онҳо илова кардааст. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Абулқосим Абдулқарими Рофеъӣ чунин навишта: “Дар “Таърихи Ҳумоюнӣ” мастур аст, ки дар санаи 632 даргузашт” [9, 452].

Муаллиф ба ёддошт кардани санаду таърихҳо, сабти таърихи валодат, вафот ва давраҳои ҳаёти шоирон аҳаммияти зиёд надодааст ва дар муқаддима низ таъкид бар он намудааст, ки “чун ғарази аслии навиштани ашъори дилписанди худ аст ва навиштани ҳолати табиӣ, лиҳозо дар таҳқиқи он чандон нақӯшида ва дар талоши он чандон надавида” [8, 44].

Дар ин маврид Озоди Балгиромӣ дар “Ҳизонаи омира” чунин изҳори назар мекунад: “Ҳарчанд мутаваҷҷеҳи таҳрири аҳволи шуаро ва забти таърихи валодату вафот ва санавоту вақоъ ва зикри шуаро ба тартиби замон нест ва зоҳир аст, ки фарқ дар баёз ва тазкира ҳамин бошад, ки

баёз танҳо ашъори шоир дорад, тазкира аҳвол ва ашъори ҳар ду дорад. Лекин худ дар дебоча ва хотимаи китоб узри ин маънӣ бармегузорад...” [7, 150].

Ҳамин амр боис бар он гардида, ки қисмати шарҳи ҳоли на ҳамаи шуаро зиёд муфид ва боарзиш аст. Бетаваҷҷуҳии муаллиф ба санаду таърихи ҳаёти шоирон ба ҳадде буд, ки муаллиф таърихи таваллуди худро низ зикр накардааст. Дар тазкира таърихи фавти шуаро, чулуси подшоҳ ё таваллуди шоҳзода, таърихи фатҳи шаҳру кишварҳо ва ғ. кам сабт шудааст.

Агарчанде Орзу ба шарҳи аҳволи шуаро чандон тавачҷуҳе зоҳир накардааст, аммо ҳаҷми зиёде аз тазкираи худро ба зикри ашъори шоирон ихтисос додааст. Ӯ дар гузиниши намунаи осори шоирон завқи шеърӣ худро ба гунае ба намоиш гузоштааст, ки дар тазкира метавон гулчине аз ашъори ҳунарий ва нағзи форсиро якҷо дид. Вай бар хилофи тазкиранигорони муосири худ, ки гароиш ба интиҳоби ашъори ораста ба саноеъи адабӣ доштанд, ашъори равону фасеҳро интиҳоб кардааст. Илова бар ин, Орзу абёти шоиронро, ки ба сабабҳову далелҳои гуногун девонашон мавҷуд нест, дар тазкираи худ ҳифз кардааст. Озоди Балғиромӣ дар “Ҳизонаи омира” дар бораи завқи саликаи Орзу дар интиҳоби ашъор менависад: “Дар ҷамъи ашъори обдор ва интиҳоби давовин эҳтимоми азиме ба қор бурда. Ҳаққо, ки фатвои ашъори мутааххир аст” [7, 150].

Ҳамагӣ дар “Мачмаъ-ун-нафоис” қариб ба чихил ҳазор байт аз эҷодиёти суҳанварон шавоҳиду амсол зикр шудааст. Миқдори намунаи ашъори суҳанварон дар тазкира яқранг нест. Аз эҷодиёти баъзе шоирон танҳо якчанд байт ва аз осори шоирони дигар абёти зиёд мисол оварда шудааст. Аз ҷумла, зимни номи қариб чаҳорсад шоир ашъори ононро муфассал овардааст ва махсусан ашъори мунтахаб аз худро муфассалтар аз ҳама дар 17 саҳифа ва ба қавли худаш шашсаду ҳаштоду панҷ байт ва чанд рубой овардааст [8, 186-215].

Аҳаммияти асарро аз ин ҷиҳат Муҳаммадбоқирӣ Лоҳурӣ чунин ба қалам додааст: “...ин китоб мачмӯаи интиҳоби каломи он навъ шоирони бешуморест, ки на гоҳе девонҳои онҳо интишор ёфт, на сурати қарор гирифтани онҳо дар дастраси оммаи мардум пеш омад ва на акнун ин гуна имконе ба назар меояд. Орзу каломи зиёди онҳоро сабт намудааст, ки барои ҳифз шудани он ғолибан сурати дигар вучуд надошт. Дар зимн ӯ баъзе никоти муфидеро ҳам менависад. Ба ин сабаб, “Мачмаъ-ун-нафоис” воқеан як мачмӯаи арзишманди ашъори форсӣ ва ин мачмӯа он камбудиро ҳадде ҷуброн мекунад, ки ба иллати дар дастрас набудани давовини бештари шоирон вучуд доштааст. Ин мачмӯаи фароҳамкардаи як донишманд ва фозили бузургворест, ки дар бораи завқи вай ҳар чи меҳоҳед назар дошта бошед, аммо вай дар асри худ бузургтарин моҳири рамуз ва даққиқи забон ва ҳаққиқи шеър шинохта мешуд” [5, 22].

Арзиши муҳимми адабии “Мачмаъ-ун-нафоис” дар тавачҷуҳи муаллиф ба нақду довари ашъори суҳанварон аст. Орзу дар тазкираи худ танҳо ба шарҳи аҳвол ва ашъори суҳанварон иктифо накарда, балки чун шеършиноси нуктасанҷ, мунаққиди донишманд, соҳиби завқи эҳсоси латифи адабӣ зухур мекунад. Вай дар ҷараёни нақли шарҳи мухтасари ҳоли шоирон ва зикри намунаҳои эҷодии эшон бо диққати назар, қудрати ташхис дар шеършиносӣ ва дониши комиле, ки ба улуми балоғӣ, арӯз, қофия, сабқшиносӣ ва луғат дошт, форӣ аз писандҳои худ, дар айни бетарафӣ ба тарҳи дидгоҳҳои интиқодии худ дар заминаҳои мухталиф, ба таҳлили дақиқу зароифи шеъри шоирон пардохтааст. Орзу ашъори ҷудогонаи шоиронро мавриди муқояса қарор дода, фасоҳати баён ва балоғати сухани ононро таъкид менамояд ва дар ин замина никоти арзишманди интиқодии хешро дар забон, сабқ, сурату маъно баён менамояд. Маҳз ҳамин вижагӣ – осори шуароро мутолиа ва маҳак зада, дар бораи мақом ва пояи шеъри адибон мӯшиқофона изҳори назар намудани Сирочуддиналиҳони Орзу арзиши тазкираро аз ҳайси нақду сухансанҷӣ боло бурдааст.

Лозим ба зикр аст, ки дар бораи бархе аз шоирон, ба мисли Аҳмадбек [8, 137], Арслонбеки “Арслон”-тахаллус [8, 164], Муҳаммадамини Адой [8, 148], Асирӣ [8, 148], Ҳусайни “Роғиб”-тахаллус [9, 498] ва ғ. ки мақоми баландро дар шеъри форсӣ бархурдор нестанд, илова бар шарҳе мухтасар дар бораи онон, ки аксар аз як ҷумла бештар нест, тавсифоти яқсон оварда шудааст. Ин тавсифот кулӣ буда ва камтар нишонеро аз нақди сарех ва ҷиддӣ дорад. Аз ҷумла, муаллиф кӯшидааст, истилоҳот ва ибороти кӯтоҳ, мисли “Аз хуштабъон буд”, “Аз дурустгӯён буд”, “Табъе дуруст ва бомаза дошт”, “Табъаш ниҳояти қудрат дошт”, “Суханаш ҳоли аз лутф нест”, “Хушшеър аст”, “Хубгӯй аст”, “Хушгӯ буд”, “Хушфаҳм ва хушфикр буд”, “Дурустсалиқа аст” ва дигар ибор-

ратҳои яксоне, ки ба навъе баёнғари меъёрҳои нақди адаби дар ин давра аст, ба қор бурда, вижа-
гиҳои ашъори адибонро баён ва шеъри ин гурӯҳ аз шоиронро табиин намояд.

Аммо дар тавсифи шеъри бархе шоирони мутавассит, агарчи шеваи ихтисорро баргузидааст,
аммо бо истифода аз истилоҳоти маъмули нақди ин давра ба тавсифоташ ранги интиқодӣ додааст.

Нигоҳи интиқодии Орзу ҳатто дар заминаи интиқоби ашъори шоирон низ ба назар мерасад.
Агарчи баҳсҳои интиқодии ӯ дар заминаи маънии шеър, сабқшиносӣ, сохтори овой ва луғавӣ,
тасарруфоти забонӣ, доварӣ дар рутбаи шоирон, таворуд, тасхеҳи ашъор ва дигар масоили шеър-
ршиносӣ пароканда аст, аммо дидгоҳҳои олимона ва нигоҳи интиқодии ӯ дар заминаи шеър, ки
мубтанӣ бар нақди фаннист ва бештар бар меҳвари луғат, балоғат ва сабқ мечарҳад, боис бар он
гардидаанд, ки “Маҷмаъ-ун-нафоис” манбаи муҳимме дар нақди адаби маҳсуб мешавад. Аз ҳайси
нақди адаби аз беҳтарини тазкираҳои форсӣ будани “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро Саййидалӣ Ризои
Нақавӣ чунин таъкид намуда: “Дар мавқеи навиштани шарҳи ҳоли шуаро саъй намудааст, шарҳи
ҳоли ононро муфассал ё ҳатто чомеъи аксари иттилооти муҳимме дар бораи зиндагии онон бо-
шад, аммо дар бораи мақом ва пояи шеъри онон ғолибан изҳори назар кардааст ва аз ин ҳайс ҳеч
тазкирае наметавонад ҳарифи “Маҷмаъ-ун-нафоис” бошад. Аксари ин ақоид ҳолӣ аз ағрози шах-
сист ва муллиф ба далел аз касе интиқод намудааст” [6, 338].

Аҳмад Гулчини Маонӣ низ ба афкори адаби-интиқодии Орзу ишорат намуда, навиштааст:
“Хон Орзу дар сабку сиёки ҳиндӣ шеършинос ва наққод буда ва ба саликаи худ дар бораи соҳи-
бони тарочим изҳори назар карда ва гоҳе худро мучоз дар дахл ва тасарруфи ашъорашон доништа
ва навиштааст, ки ҳар гоҳ чунин мегуфт, беҳтар буд...” [4, 158].

Райҳона Хотун “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро “беҳтарин танқид, беҳтарин зарофат ва шоҳкори
шеъру адаби баландпоя” меномад [11, 153].

Орзу дар тазкираи худ ба гузидани ашъори суҳанварон иқтифо накардааст, балки бо таво-
ноӣ, ки дар шеършиносӣ дорад ва завқу саликаи баланди шеърии худ муваффақият ва камбудҳои
шеърии бисёре аз шоиронро маҳсус таъкид намуда ва ба ислоҳи баъзе абёти шоирон пардохтааст.
Масалан, зимни аҳволи Зулфӣ чунин изҳори назар намуда: “Зулфӣ. Дар аҳди Шоҳ Исмоили Са-
фавӣ буд. Аз ӯст:

Соқӣ, биё, ки чамъе аз баҳри як пиёла
Паҳлӯи ҳам нишаста чун баргҳои лола.

Фақир Орзу гӯяд, ки агар “баргҳои наргис” мегуфт, камоли лутф (ме)дошт (ва) пеш аз ин на-
буд, ки матлаъ намешуд” [8, 483].

Ва ё дар тарҷумаи Муҳсини Баҳой яке аз абёти ӯро чунин интиқод намуда:

“Бибинеду бурун оред, ёрон, аз чаман гулро,
Ба дасти ман диҳед ин хунии бисёри булбулро.

Фақир Орзу гӯяд, ки агар ба ҷои “бисёр” лафзи “як боғ” бошад, беҳтар аст” [8, 229].

Ва ё зимни шарҳи ҳоли Камоли Хучандӣ муаллиф ба сиҳҳати байти “Чун ба назора омадам
рӯзи шикори дилбарон, Доми дили Сабуктагин зулфи Аёз ёфтам” дахл намуда, ғайримавзун бу-
дани онро аз истифодаи калимаи “Сабуктагин” доништааст. Назари интиқодии хешро муаллиф
чунин изҳор намуда: “Фақир Орзу гӯяд, ки лафзи “Сабуктагин” ин ҷо бечо воқеъ шуда, лекин
тавҷеҳ дар баъзе аз кутуби хеш навиштаам:

Киро сӯхт ишқат, ки ҷонам насӯхт?
Маро сӯхтӣ, ҳар киро сӯхтӣ.

[10, 1348]

Ин гуна дидгоҳҳои таҳлили муаллиф дар бораи мақом ва пояи шеъри шоирон, аз ҳайси
нақду суҳансанҷӣ зимни шарҳи ҳоли Рукниддин Ҳаким, Мирмуҳаммадзамони Росих, Ҳасанбеки
Рафеъ, Зоҳидалихони Сабо, Шопури Техронӣ, Мирзо Соиб, Неъматхони Олӣ, Шайх Муҳаммад-
муҳсини Фонӣ, Мухлиси Кошӣ, Замонои Наққош, Ихлосхони Вомиқ, Мир Яҳёи Кошӣ ва дигар
суҳанварон таҷассум меёбад. Чунин диду назар ва арзёбии эстетикӣ ӯ илова бар ин шоирони
номбаршуда, дар қисмати дигар шоирон ва дигар лаҳзаҳои марбут ба шеъру шоирӣ он замон
зиёд ба назар мерасад.

Орзу, инчунин, ба сабку саликаи эҷодии бисёре аз шуаро тавачҷуҳи хос дорад. Ӯ бо диди

амику олимона зовияҳои масоили марбут ба сабку сабкшиносиро мавриди таваҷҷуҳ қарор додааст ва дар бораи сабки шоирон ва қазоват дар таъйини рутбаи шеъри онон нигоҳи интиқодӣ ва сабкшиносонаи худро бо далелҳои мустанад баён кардааст, ба гунае, ки ба қавли Шафъии Кадканӣ “метавон ӯро (Орзуро – З.Ғ.) огоҳтарин адиб дар шинохти масоили сабкӣ ва сабкшиносӣ донист” [3, 1].

Орзу дар заминаи луғат агарчанде ҳамчун ҷонибдори тарзи кудамо ва гароиш ба содагӣ ба арзёбии ашъори шоирон мепардозад, аммо арзиши навоарӣ ва ибдоӣ суханваронро низ мутаваҷҷеҳ аст. Орзу муътақид аст, ки шеъри хуб маънӣ дорад. Аз ин лиҳоз, бо шоироне, ки аз рӯи тафаннун “ашъори бемаънӣ” месурӯданд ва ё ба сабаби ифрот дар қорбурди истиораҳо, ҳаёлотӣ борик ва дақиқгӯӣ шеърашон душворфаҳм мешуд, то ҷое, ки дарку дарёфти шеър бидуни шарҳу тафсир мумкин набуд, чандон мувофиқ нест. Дар нақди ашъори Зулолии Хонсорӣ ба ин мавзӯ чунин ишора намудааст: “Аммо он чи, ки навишта дар ақсоми сухан, комилқудрат аст. Хусусан маснавӣ, лекин ин абёти маснавӣ ӯ номарбут аст ва ба андак сабӣ марбут метавон кард. Хеле маҳалли таваҷҷуҳ аст он чи ин очиз дида ва мутолаа намуда ва ба қадри фаҳми худ дарёфт карда ва дар аксари абёт ғӣ ҳадди зотиҳо марбут нест ва таркиботи номаънус дар бисёре аз ашъори ӯ чи маснавӣ ва чи қасида, беш аз пеш аст. Балки метавон гуфт, ки маънӣ надорад” [8, 477].

Соҳиби тазкира, пайваста ба ин, дар асноди баъзе шоироне, ки пайравии сабке ё шеваи ғӯяндагии ягон ҳамқалами гузашта ва муосири худро кардаву онро такмил додаанд, ғӯшрас сохта, диққати аҳли завқу адабро ба ин қисмати эҷодии онҳо ҷалб месозад. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Зулолӣ чунин навиштааст: “Мирзо Иброҳими Адҳам чанд байт аз “Маҳмуду Аёз”-и Зулолӣ интихоб зада, дар маснавӣ худ оварда ва ин ки баъзеро гумон аст, ки татаббуи Зулолӣ ва Ваҳшӣ аз роҳ меравад. Агар манзур он аст, ки ҳар ду мусовиянд, бечост. Ваҳшӣ аз ҷумлаи шуароест, ки шеъри эшон саҳлулмумтанеъ аст ва Зулолӣ ончунон, ки баъди татаббуъ ва тафаҳхус кайфияти ашъори ӯ маълум мегардад ва аҷаб он аст, ки Мулло Туғрои Машҳадӣ низ ҳамин эътиқод дорад, ки абёташ ҳама хуб аст, лекин ҳалале дар рабти онҳо афтода, лиҳозо ҳафт дебоча бар ҳафт маснавӣ ӯ навишта, чунонки дохили куллиёти ӯст. Бале, тариқаи устод Зулолиро ҳар кӣ пайравӣ намуда, ӯ ҳам ба иқтидои пешвои худ роҳи маъниро чап карда. Ғарибтар ин аст, ки яке аз фузалои Ҳиндустон “Шарҳи “Маҳмуду Аёз”-и Зулолиро навишта ва ғариб ифозот ва аҷиб никот дар он дарҷ карда ва тариқаи тавҷеҳоти боридаи рақиқаи толибилмона намуда ва эҳтимолоти ақлияро, ки муҳолифи муҳовара асту рӯзмарра ва бад-он мусоидат накунад, қор фармуда. Ба ҳар ҳол, баъзе аз абёти устоди мазкур чунон аст, ки гуфтани мисли он мақдури одамӣ нест ва ин ҷои таваҷҷуҳ аст. Лиҳозо, Насрободӣ оварда, ки аз сиқа шунидаам, ки Зулолӣ ашъори худро мехонд ва дар мусаввадаи ӯ дидаам, ки бар ин байт қалам зада:

Зи ҷастан-ҷастанӣ ӯ соя дар дашт

Чу зоғи ошёнғумкарда мегашт.

Гуфтам: “Чаро?” Гуфт: “Аз он ки инро пучу бемаънӣ мегуфтанд”. Аз ин ҷо дарёфт тавон кард, ки танҳо бемаъниро маънӣ намедонист, балки бомаъниро низ маънӣ тасаввур менамуд...” [8, 477].

Орзу, ҳамчунин, дар таҳлили ашъори бархе шоирони “тарзи нав” яке аз меъёрҳои адабии сабки ҳиндиро, ки “маънии тоза” ва “хаёли тоза” аст, таъкид намуда, “маънии тоза”, “маъниёбӣ ва талоши маънӣ”, “маънии бегона”, “маънии ғарибхаёл” ва дигар иборотро истифода мебарад. Масалан, шеъри Мирзо Исмоили Иморо дорои “маънии тоза” ва “хаёли борик” дониста, мегӯяд: “Хеле талоши маънӣ дорад ва бисёр соф мегӯяд” [8, 144]. Зимни шарҳи ҳоли Мирзо Муҳсини “Таъсир”-тахаллус чунин навишта: “Ақсар ибдои маонии тоза дорад” [8, 309]. Шоҳ Фақирulloҳи Офаринро “бисёр хушзабон ва тозахаёл” [8, 165] меномад ва ғ.

Орзу дар “Маҷмаъ-ун-нафоис” перомуни масъалаи таворуд муфассал баҳс кардааст. Ӯ ибтизол ва таворудро ба унвони вожаҳои ҳаммаъно истифода мебарад. Таворудро иборат аз бастанӣ як мазмун тавассути чанд шоир медонад. Ба ақидаи ӯ ҳеч шоире нест, ки барканор аз ибтизол бошад. Ӯ ҳамчунин бар ақидаест, ки ҳеч шоире наметавонад барканор аз таворуд бошад ва агар шоире чунин иддаоero матраҳ созад, иддиояш аз он ботил аст [8, 467]. Хон Орзу таворуди устодони суханро арзишманд қаламдод намуда, таъкид бар он менамояд, ки таворуд ба нависанда имкон медиҳад, ки гузаштаро дар партави нав тақрор кунад, маъноро қисвате наву зебо пӯшонад.

Бино ба назари Орзу, бояд байни ибтизол ва сирқа фарқ гузошта тавонист: “...тафриқа дар ибтизол ва сирқа баъди тафаҳхус ва тасаффуҳ ва татаббуъ ва истиқрои тамом даст ба ҳам ме-диҳад. Аҳволи ибтизоли собиқ маълум шуд, ки як мазмунро чаҳор кас бастаанд, чунонки гузашт ва чунонки татвили ин калом он аст, ки фақир Орзу(ро) бисёр ибтизол воқеъ шуда ва мешавад ва ҳар гоҳ муталлаъ бар он мегардад, дур мекунад ва аҳёнан аз ҷиҳати бедимоғӣ гоҳе мегузорад. Бар ин тақрир, агар маънии муштарақ дар ашъори ман ва абёти дигарон ёфт шавад, соҳибинсофон маҳмул бар таворуд намоянд, на сирқа ва мисдоқи он баъзуззани асам нагарданд ва чун ин маънӣ муомилаи байнушшаҳс ва Аллоҳ аст, одамӣ бояд ки дар бастани мазомин пеши нафси худ шарманда набошад. Кофирмоҷароён ҳар чӣ хоҳанд, гӯ, бигӯянд” [8, 466-467].

Зимни шарҳи ҳоли Мулло Ризвон низ пас аз дарҷ намудани байти “Магар соқӣ камар дар хидмати майхона мебандад, Ки чун нарғис ба ҳар ангушти худ паймона мебандад”, ки ба қалами ин шоир мутааллиқ аст [9, 532], Орзу таъкид менамояд, ки шоирони зиёде бидуни огоҳӣ аз сухани ҳамдигар ва бидуни он ки шеърӣ якдигарро дида бошанд, мазмуни воҳидеро ба воситаи завқу қареҳаи худ сурудаанд. Ба ақидаи ӯ, ҳеч шоире, ҳатто “устодони мусалламуссубут” наметавонанд барқанор аз ибтизол бошанд, зеро шеърӣ ҳар шоире илова бар истиқлоле, ки дар зоти худ дорад, бозтоби садои шоирони бузурги гузашта ҳам ҳаст. Орзу таворуди устодони суханро арзишманд қаламдод намуда, бар ин ақида аст, ки дар ин гуна ҳолатҳо маншаи маъноро бояд пайдо кард. Чунонки навиштааст: “Аз девони Ҳочӣ Муҳаммадҷони Қудсӣ бароварданд:

Як ҷом хуморам набарад кош чу нарғис,
Будӣ ба ҳар ангушт маро соғари дигар.

Фақир Орзу гӯяд, ки иттифоқот аст, ки Саййид Ҳусайни Холис низ ҳамин маънӣ баста:
Бар ҳар ангуштам чу нарғис косаи дарюза аст,
Кам ба ҳирси ман гадое ҳаст дар майхонаҳо.

Ва Муҳаммадисҳоқи Шавкат низ маънии мазкур дар шеърӣ худ оварда. Чунонки байте гуфта, ки мисраи охираш ин аст:

“Ки чун нарғис ба ҳар ангушти худ паймонае дорам”.

Бидон, ки соҳиби татаббуъ, ки фаҳми комил дошта бошад, фарқ дар сирқа ва ибтизол тавонад намуд, чи имтиёз дар касе, ки дар талоши маънии тоза нафси фикр сӯхта ва шахсе, ки мазомини дигаронро чун моли ғасбӣ мутасарриф кард ва пеши татаббуъи комил ва идроки вофӣ зоҳир аст ва ин навъ устодони мусалламуссубутро бисёр воқеъ шуда. Чунонки Абӯтолиби Калим гуфтааст:

Кунун илоҷи таворуд наметавонам кард,
Магар забон ба сухан гуфтан ошно накунам.

Балки дар ин сурат агар бо комилтаре аз худ иттифоқи таворуд афтад, мояи ифтихори ин кас аст. Ростӣ он ки касеро, ки дар эҷоди маонӣ ба вусъаи тамом бошад, таворуду ибтизолаш пеш меояд. Лихозо, устод Муҳаммадқулии Салим ва Мулло Шайдоро ба дуддӣ тухмат кардаанд. Лекин нафсуламар он аст, ки шикорандози саҳрои маъниро, ки дар кӯҳи Қоф чаҳди сайди паризод мекунад, чӣ зарурат пеш ояд, ки чун шеърфаҳмони сайёдпеша сайд баста гардад ва устодонро аксар таворуд иттифоқ афтада. Шайх Озарӣ ва Ҳилолӣ ҳар ду ин мисраъ доранд:

Бигзор, ки дар рӯи ту бинем Худоро.

Ва ҳамчунин, Осафхон Чаъфар ва Мулло Навъӣ дар ин мисраъ:

Ки яктой назебад ҷуз Худоро.

Касе ки худ қодир бар ихтирои маънӣ ва сухан тавонад буд, чаро ба бастани маънии дигаре, ки кам аз маййита хӯрдан нест, доғи бадномӣ бар рӯи эътибори худ хоҳад ниҳод” [9, 532-533].

Ин гуна никоти интиқодии матраҳнамудаи муаллиф дар заминаи тасҳеҳи шеър, нақди шеър, таъйини рутбаи шеърӣ шоирон ва дараҷаи суханварии онон, ки дар асар зиёд аст, далолат бар он мекунад, ки Орзу дидгоҳҳои интиқодии хешро на бо ибороти кулӣ ва ишоратҳои кӯтоҳ, балки муфассал ва бо далелҳои мустанад баён кардааст, ки қудрати ташҳиси ўро дар шеършиносӣ ва дақиқии шеърӣ форсӣ собит менамояд. Бар ин вазҳ аст, ки “Мачмаъ-ун-нафоис” дар радифи беҳтарин тазкираҳои форсӣ ва манбаъҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор дорад ва дар навъи худ бисёр арзишманд аст. Муаллифи асар илова бар ин ки ашъори нағзу хунарии шоирони мухталифро дар як мачмаъа гирдоварӣ намудааст, заминаи санҷиши сабки шоирон ва

дараҷаи суҳанварии ононро барои хонанда фароҳам овардааст.

Орзу абётеро, ки ба кадом шоир мансуб будани онҳо мавриди баҳсу ихтилофи назари аҳли илму адаб буд, низ ёдовар шуда, кӯшиш намудааст, соҳиби аслии онҳоро муқаррар намояд. Масалан, зайли тарҷумаи ҳоли Дарвеш Ҷовиди Ҳабаш менависад:

Мо ба завқи гирия мастӣ ба ин базм омадем,
Ҷом деҳ, соқӣ, ба қадри он ки чашме тар шавад.

Насрободӣ ин байт, ки гузашта, ба номи Мулло Алӣ Ҳабаш навишта ва он ғалати маҳз аст. Ин шоҳбайт аз Мирзо Рази Дониш аст” [1, 23].

Аз мунаққидони забардасти замони худ будани Орзу боис бар он гардида, ки суҳанварони зиёде барои ислоҳи шеъри худ ба ӯ муроҷиат мекарданд. Аз ҷумла, Нурулайни Воқиф “муқаррар дархости ислоҳи ашъори худ” менамуд [10, 1807].

“Маҷмаъ-ун-нафоис” бо сабки сода иншо шудааст. Ба қавли Аҳмад Гулчини Маонӣ сабки тазкира “сода, вале ба сиёқи ҳиндист” [4, 158]. Саййид Алиризои Нақавӣ низ сабки китобро ғай-римаснӯй медонад, аммо таъкид бар он менамояд, ки калимоти арабиرو муаллиф фаровон ба кор бурдааст, гоҳе баъзе иборотро ба сурати ғарибу аҷиб даровардааст, аммо ғолибан аз навиштани ибороти маснӯӣ ва пуртакаллуфӣ эҳтироз варзидааст [6, 339].

Дар “Маҷмаъ-ун-нафоис” тарҷумаи чанде аз шоирони урду низ сабт шудааст, мисли Ҳоча Мир Дард ва дигар ҳуди Орзу низ дар забони урду шеър мегуфт ва ҳар моҳ дар хонаи ӯ маҷлиси шуаро барпо мешуд ва шуаро каломи худашонро мехонданд [1, 23].

“Маҷмаъ-ун-нафоис” аз замони рӯзгори муаллиф то ҳол мавриди таваҷҷуҳи фузалову удабо будааст. Муаллифони ҳамасри вай аз ин тазкира бисёр истифода бурдаанд. Тазкиранигорони баъдӣ, ба монанди Муҳаммад Қудратуллоҳ мутахаллис ба “Шавқ” – муаллифи “Такмилат-уш-шуаро”-и Ҷоми Ҷамшед” (ваф. 1224/1809-1810), Хусайнқулихони Азимободӣ – муаллифи “Ништари ишқ”, Раҳмалихони Имон – муаллифи “Мунтахаб-ул-латоиф”, Биндробан Доси Хушгӯ – муаллифи “Сафинаи Хушгӯ” ва ғ. маълумоти “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро мавриди истифода қарор додаанд.

“Маҷмаъ-ун-нафоис” дар китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон ниғаҳдорӣ мешавад. Дастнависе, ки дар Китобхонаи миллии Карочӣ (Покистон) таҳти шумораи 12 мавҷуд аст, аз қадимитарин нусхаҳои “Маҷмаъ-ун-нафоис” буда, 12 сол баъд аз вафоти муаллифи тазкира аз рӯи нусхаи асл, ки ба хатти ҳуди Сирочуддиналихони Орзу буд, китобат шудааст. Чунон ки котиби нусха дар охири тазкира навиштааст: “Ба таърихи ҳафтуми ҷамодиюссони 1185 ҳичрӣ ба рӯзи сешанбе ин китоб аз нусхаи асли дастхатти Сирочуддиналихони Орзу раҳматуллоҳи ба итмом расид” [1, 39]. Нусхае, ки дар Индия Офис (Девони Ҳинд) таҳти рақами 680 маҳфуз аст, низ аз қадимтарин нусхаҳои тазкира мебошад, ки соли 1753 аз ҷониби Мир Орифуллоҳ маъруф ба “Имодуддин”, ки аз шогирдонии Орзу буд, китобат шудааст, ки дар он имзои Орзу гузошта шудааст. Ин нусха қаблан то соли 1204/1789 дар китобхонаи Кайқубодчанг нигоҳ дошта мешуд [15, 35]. Нусхае, ки таҳти рақами 231 дар Анҷумани осиеи Бангол мавҷуд аст, 15 шавволи соли 1186/январии соли 1773 аз ҷониби Султон Муҳаммад и. Оқо Абдулкарим ба хатти настаълиқи шикаста истинсоҳ шуда [14, 157-158]. Дар ганҷинаи Шеронии Донишгоҳи Панҷоб низ ду нусха мавҷуд аст (таҳти рақамҳои 1489/4539), ки яке аз ин нусхаҳо соли 1191/1778 дар Лақҳнав нусхабардорӣ шудааст. Дар Китобхонаи Худобахш ду нусхаи комили “Маҷмаъ-ун-нафоис” ниғаҳдорӣ мешавад, ки яке соли 1179/1766 ва нусхаи дувум соли 1196/1782 китобат шудааст [11, 154]. Нусхаҳои “Маҷмаъ-ун-нафоис” дар Китобхонаи Бодлиан таҳти рақами 380 (15, 255), Китобхонаи Музеи Солорчанг, Донишгоҳи Патна ва Ризои Рөмпур низ мавҷуданд [10, 154; 12, 2180].

“Маҷмаъ-ун-нафоис” талхис шудааст, ки шомили тамоми шуарои тазкира ба таври хулоса аст, аммо талхискунанда номаълум аст [4, 167].

Тазкираи “Маҷмаъ-ун-нафоис” соли 2006 дар се ҷилд дар Исломободи Покистон ба чоп расид (Ҷ.1 ба кӯшиши Зебуннисо Алихон. – Исломобод, 2004; Ҷ. 2. ба кӯшиши доктор Меҳрнӯши Муҳаммадхон бо ҳамкории Зебуннисо Алихон. – Исломобод, 2006; Ҷ.3 ба кӯшиши доктор Муҳаммад Сарфароз Зафар. – Исломобод, 2006). Таҳиягарони матни “Маҷмаъ-ун-нафоис” дар

тасхеҳи тазкира нусхаи Карочиро, ки нусхаи комил ва қадимитар аст, асос қарор дода, ҳамчунин, ду нусхае, ки дар китобхонаи донишгоҳи Лоҳур маҳфузанд ва нусхаи китобхонаи Худобахши Патнаро истифода бурдаанд.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки “Мачмаъ-ун-нафоис” аз ҳайси адабӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ арзиш ва аҳаммияти зиёд дошта, на танҳо чирадастӣ ва тасаллути комили Сирочуддиналихони Орзуро дар тазкиранигорӣ нишон медиҳад, балки мазҳари қареҳаи шеърӣ ӯ низ ҳаст, ки интиҳоби ашъори шоирон бар ин санад аст. Дидгоҳҳои интиқодии Орзу бо далелҳои мустанад, ки қудрати ташҳиси ӯро дар шеършиносӣ ва дақиқи шеърӣ форсӣ собит менамоянд, “Мачмаъ-ун-нафоис”-ро дар радифи беҳтарин манбаъҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор додаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алихон, Зебуннисо. Муқаддима. – Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Мачмаъ-ун-нафоис” / Ба кӯшиши Зебуннисо Алихон (Султоналӣ). – Ҷ.1 – Исломобод (Покистон), 2004. – С.1-42 (ба хатти форсӣ).
2. Асадуллоев С. “Мачмаъ-ун-нафоис”. – Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Ҷ.2. – Душанбе; Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик. – С. 230.
3. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафъ. Масоили сабқшиносӣ аз нигоҳи Орзу // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсии Машҳад. – Машҳад, 1382. – №41 (ба хатти форсӣ).
4. Маонӣ, Аҳмад Гулчин. Таърихи тазкираҳои форсӣ. Техрон, 1350 х.ш. – Ҷ. 2. – 1006 с. (ба хатти форсӣ).
5. Муҳаммадбоқир. Муқаддимае бар “Мачмаъ-ун-нафоис”. – Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Мачмаъ-ун-нафоис” / Ба кӯшиши доктор Маҳр Нурмуҳаммадхон бо ҳамкории Зебуннисо Алихон. – Ҷ.2 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 1-22 (ба хатти форсӣ).
6. Нақавӣ, Саидалӣ Ризо. Тазкиранависии форсӣ дар Ҷинду Покистон. – Техрон, 1947. – 819 с. (ба хатти форсӣ).
7. Озод, Мир Ғуломалихони Балгиромӣ. Хизонаи омира / Ба тасхеҳи Носири Некӯбаҳт. – Техрон, 1390. – 762 с. (ба хатти форсӣ).
8. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Мачмаъ-ун-нафоис” / Ба кӯшиши Зебуннисо Алихон (Султоналӣ). – Ҷ.1 – Исломобод (Покистон), 2004. – 493 с. (ба хатти форсӣ).
9. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Мачмаъ-ун-нафоис” / Ба кӯшиши доктор Маҳр Нурмуҳаммадхон бо ҳамкории Зебуннисо Алихон. – Ҷ.2 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 452-1298 (ба хатти форсӣ).
10. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Мачмаъ-ун-нафоис” / Ба кӯшиши доктор Муҳаммад Сарфароз Зафар. – Ҷ.3 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 1299-1891 (ба хатти форсӣ).
11. Райҳона Хотун. Аҳвол ва осори Сирочуддин Алихони Орзу. – Дехлӣ, 1987. – 288 с. (урду).
12. Ҷаҳонтоб. “Мачмаъ-ун-нафоис”. – Донишномаи адаби форсӣ дар Шибҳи Қора (Ҳинд, Покистон, Бангладеш) / Ба сарпарастии Ҳасани Анӯша. – Ҷ.4/3. – Техрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380. – С. 2179-2180 (ба хатти форсӣ).
13. Abdul Muqtadir, Maulavi. Catalogue of the Arabic and Persian MSS in the Oriental Public Library at Bankipore. – Calcutta, 1925. – Vol. IX.
14. Ashraf, Muhammad. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry. – Volume II. – Hyderabad, 1966. – 287 p.
15. Ethe H. Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of India Office. – V.I. – Oxford, 1903. – 1631 p.; Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustany and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library / Begun by Professor Ed. Sachau, continued, completed and edited by Herman Ethe. – Part 1. – Oxford, 1889. – 1149 p.
16. Sprenger A. A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany MSS of the Libraries of the King of Oudh. – Calcutta, 1854. – Vol. I. – 647 p.

ҶОЙГОҲИ “МАЧМАЪ-УН-НАФОИС”-И СИРОҶУДДИНАЛИХОНИ ОРЗУ ДАР НАҚДИ АДАБИИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

“Мачмаъ-ун-нафоис” тазкираи арзишманди форсист, ки ба қалами шоир ва нависандаи маъруфи асри XVIII Ҳиндустон Сирочуддиналихони Орзу тааллуқ дошта, роҷеъ ба 1750 суханвари форсигӯи қадим ва мутааххири форсу тоҷик маълумот медиҳад. Арзиши аслии тазкира дар он аст, ки қисмати густардаи онро шарҳи ҳоли суханварони муосири Орзу ташкил медиҳад ва маълумоте, ки муаллиф дар тазкираи хеш сабт намудааст, дар заминаи муносибат ва муошират бо ин адибон дар маҷолиси баҳсу нақд ва шеърхонӣ ба қалам омада ва муаллиф аҳволи онҳоро муфассалтар аз шуарои қадим баён кардааст.

Дар гузинуши намунаи осори шоирон Сирочуддиналихони Орзу завқи шеърӣ худро ба гунае ба намоиш гузоштааст, ки дар тазкира метавон гулчине аз ашъори ҳунари ва нағзи форсиро якҷо дид.

Никоти интиқодии муаллиф дар заминаи тасхеҳи шеър, нақди шеър, таъйини рутбаи шеъри шоирон ва дараҷаи суханварии онон ва ғ. далолат бар он мекунад, ки Орзу дидгоҳҳои интиқодии хешро муфасссал ва бо далелҳои мустанад баён кардааст, ки қудрати ташҳиси ўро дар шеършиносӣ ва дақиқи шеъри форсӣ собит менамояд. Бар ин вазҳ аст, ки “Мачмаъ-ун-нафоис” дар радифи бехтарин тазкираҳои форсӣ ва манбаҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор дорад ва дар навъи худ бисёр арзишманд аст.

Дар мақола назарҳои интиқодии соҳиби тазкира ба ҳайси адабиётшиноси сухансанҷ ва маънишинос мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфтаанд.

Калидвожаҳо: “Мачмаъ-ун-нафоис”, Сирочуддиналихони Орзу, тазкираи форсӣ, адабиёти форсизабони Ҳиндустон, асри 18, нақди адабӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гаффорӣ Замира Абдуллозода - доктори илмҳои филологӣ, сарҳодими илмии Институти улуми ҷомеашиносии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» (Тоҷикистон, ш.Хучанд). Тел: 927778042.

РОЛЬ “МАДЖМА’-УН-НАФАИС” СИРАДЖУДДИНАЛИХАНА АРЗУ В РАЗВИТИИ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

«Маджма’-ун-нафоис» является одной из популярнейших литературных антологий на персидском языке, написанная известным индийским поэтом и писателем 18 века Сираджуддиналиханом Арзу, которая содержит ценную информацию о 1750 поэтах, творивших на фарси. Основная значимость антологии состоит в том, что большая её часть – это биография современников её автора, а информация, записанная в ней, является достоверной, так как с многими из них автор был лично знаком и общался с ними в литературных собраниях. Фактологический материал, собранный составителем антологии, неоднороден. Жизнеописание многих современников автора антологий освещено более подробно, в то время как сведения о многих других поэтах весьма скупы.

В отборе иллюстративного материала творчества поэтов Сираджуддиналихан Арзу проявил своё поэтическое мастерство таким образом, что в «Маджма’-ун-нафоис» можно увидеть лучшие образцы персидской поэзии.

Автор мастерски рассуждает о тонкостях поэтического мастерства, проявляя глубокие знания по теории стиха. Критические замечания автора, основанные на исправлении некоторых стихотворений поэтов, определении ранга стихотворений поэтов, степени их красноречия и т. д. являются лучшими образцами критического анализа поэтического слова. В этом смысле «Маджма’-ун-нафоис» является одним из лучших персидских источников персидской литературной критики XVIII века и очень ценен глубоким литературоведческим анализом.

В статье анализируются критические взгляды автора как искусного литературоведа и языковеда.

Ключевые слова: «Маджма'-ун-нафоис», Сираджуддиналихан Арзу, литературная антология на фарси, персоязычная литература Индии, 18 век, литературная критика.

Сведения об авторе: Гаффори Замира Абдуллозода, доктор филологических наук, главный научный специалист НИИ гуманитарных наук Худжандского госуниверситета им. академика Б. Гафурова (Таджикистан, Худжанд). Тел: 927778042.

THE ROLE OF "MAJMA'-UN-NAFOIS" OF SIRAJUDDINALIKHAN ARZU IN THE LITERARY CRITIQUE' DEVELOPMENT

“Majma'-un-nafois” is one of the most popular literary anthologies in Persian, was written by the famous Indian poet and writer of the 18th century Sirajuddinalikhan Arzu, which contains valuable information about 1,750 poets who created in Farsi. The main importance of the anthology consists of that the fact the most of the biography of the poets are considered to be the contemporaries of the author himself, and the information recorded in his book is reliable, because the author was personally acquainted with many of them and communicated with them in literary parties. The factual material collected by the creator of the anthology is not uniformity. The life and creative work of many contemporaries of the author of anthology is covered in more detail, while information about many other poets is very scanty.

Sirajuddinalikhan Arzu exerted himself and his poetic skill in the selection of illustrative material for the poets' creativity in such way that the best examples of Persian poetry can be seen in “Majma'-un-nafois”.

The author skillfully discusses the intricacies of poetic skill, showing deep knowledge of the poems theory. The author's critical remarks, based on correcting some of the poets' poems, determining the rank of poets' verses, the degree of their eloquence, and so on, are the best examples of a critical analysis of the poetic word. In this meaning, "Majma'-un-nafois" is one of the best Persian sources of Farsi literary criticism of the 18th century and is very valuable for its inmost literary analysis.

The article analyzes the author's critical views as a talented literary critic and linguist.

Keywords: "Majma'-un-nafois", Sirajuddinalikhan Arzu literary anthology in Farsi, Persian-language literature of India, 18th century, literary criticism.

Information about the author: Ghaffori Zamira Abdullozoda, Doctor of Philology, Professor, Leading Scientific Officials, Research Institute of Arts under SEI «KhSU named after academician B.Gafurov» (Tajikistan Khujand) E-MAIL: zamira_g6767@mail.ru. Тел: 927778042.

РОМАНИ “ҒАДДОР” БАЁНГАРИ ФОҶИАҲОИ ТАҚСИМШАВИИ ҲИНДУСТОН ДАР СОЛИ 1947

Раҷабов Ҳ¹

Кришан Чандар (1914-1977) аз ҷумлаи ҳамон адибони барҷастаи башардӯсту ватанпарастии Ҳиндустон мебошад, ки ҳамчун шоҳиди даҳшатҳои тақсимшавии ин мамлакат дар соли 1947, худ азияти зиёди рӯҳӣ эҳсос кардааст ва бо дилсӯзию парешонӣ доир ба мавзуи тақсим шудану саҳтарин азиятҳо кашидани мардуми ин сарзамин ҳам ҳикояҳо навиштаасту ҳам як романи ҷудогона. Ҳикояҳои ба ин мавзӯ бахшидаи Кришан Чандар бо номҳои зерин нашр шудаанд: “Амритсар пеш аз озодӣ”, “Амритсар пас аз озодӣ”, “Гулҳои заъфарон”, “Пушпа” (ин ном аст, маънояш - гул), “Қалъаҳои ҳавоӣ”, “Мо ваҳшием”, “Нобино”, “Экспресси Пешовар”. Бахшида ба ин мавзӯ романе боз иншо намудааст, ки “Ғаддор” ном гирифтааст. Ҳикояи “Экспресси Пешовар” аввалин асари адиб мебошад, ки ба даҳшатҳо ва бедодгариҳои даврони тақсимшавии Ҳиндустон бахшида шудааст. Соли навиштану нашри ин ҳикоя 1948 мебошад, яъне ин ҳамон вақте мебошад, ки даргириҳои мазҳабии соли 1946 дар Ҳиндустон оғоз ёфта ва дар соли 1947 аз лиҳози даҳшат бемисл шудаю соли 1948 ҳам идома дошта, дар тамоми Ҳиндустону Покистони нав таъсис ёфта тарсу ваҳму ноумедиро паҳн карда буданд.

Дар ҳикояҳои “Амритсар пеш аз озодӣ” ва “Амритсар пас аз озодӣ” муаллиф аз бетартибиҳо, нооромӣҳо, қатлу куштори бераҳмона ва амалҳои норавои барои инсонии солим бегонаву нанговар, ки дар вақти тақсимшавӣ руҳ дода буданд, бо изҳори хашм ба ақлу амали беандешаҳо, нақл мекунад “Гулҳои заъфарон” як навъ шакли итилоърасониест, ки ба нобудшавӣ, вайроншавии ва беарзиш шудани арзишҳои ахлоқии инсон дар давраи хуруҷи бемисли беназмиҳо бахшида шудааст. Дар ин беназмиҳо ҳазорон занҳо беиззат, зери шиканҷа ва гирифтори бадбахтиҳои шадид шуда буданд. Ҳамин вазъияти вазнину нангин ва беадолатиҳои ба ақл рост намеомадагии нисбат ба заноне, ки дар ин ошӯбҳо боз осеби ҷисмонӣ низ дидаанд, асоси ҳикояи “Пушпа”-ро ташкил кардаанд. Дар ҳикояи “Қалъаҳои ҳавоӣ” вазъияти вазнину ногуворе тасвир шудааст, ки он пас аз тақсими Ҳиндустон ба сари мардуми сарсонӣ саргардоншуда омада буд. Қиссаи дар ҳикоя баён шуда бештар ба ранҷу азобҳои пурдаҳшат, ки хусусан Ҳангоми муҳочират ба вучуд омада буданд, дахлдор аст. Дар маҷмӯаи “Мо ваҳшием”, ки соли 1948 иншо ва нашр шудааст, бетартибиҳои Ҳангоми ҷудошавии Ҳиндустон рӯйдодаро дар бар гирифтааст. Пешии назар танҳо яксон шудани ақли солиму раҳмдилӣ ва ҳокими мутлақ шудани даҳшату бераҳмӣ меояду халос. Ҳикояи “Экспресси Пешовар”-ро сафари хунини мусофирони бадбахт гуфтан мумкин аст.

Бархурдҳои мазҳабиро баъзе расонаҳои хабарии ҳамонвақта ва ё чанде аз ашхоси ҷудогона танҳо ҳамчун ҳодисаҳои сиёсӣ ҳисоб мекарданд, Кришан Чандар бошад ҳамаи инро як фоҷиаи бузурге дар таърихи мардумони Ҳиндустон номидааст. Дар чунин ҳикояҳои адиб тақсимшавии Ҳиндустон ҳамчун офатҳои мардумкушу фарҳангкуш акс ёфтаанд, ки дар андак муддати хуруҷашон бехтарин ҳислатҳои инсониро аз байн бурдаанду қалбҳои сангин, нигоҳҳои хашмигин ва ақлҳои ташнаи хун кардаанд.

Романи “Ғаддор” (غدار) миёни дигар офаридаҳои Кришан Чандар, ки ба масъалаҳои тақсимшавӣ ва ба масъалаи ноилҷо муҳочирати ҳиндумазҳабҳо ва мусулмонҳои Ҳиндустон бахшида шудаанд, дар таърихи адабиёти муосири урду бо аҳаммияти бузурги ахлоқии худ ҷои маҳсусро гирифтааст. Замони тақсим шудани Ҳиндустонро таърихи ғамангези ин кишвар гуфтан мумкин аст. Он чи аз забони қаҳрамони марказии асар баён мешавад, онро метавон гуфт, ки ҳамчун сӯзиши дарди як ватандӯсти воқеии Ҳинд аст, ки аз забони адиби инсондӯст дар шакли асари бадеӣ барои хонандаи имрӯзро ба андешаҳо бурдан ва сабақе ба он додан рӯйи коғаз омадааст.

Ҳоло мо дар ин ҷо аслан аз ҳамин романи “Ғаддор” (غدار) ёдовар шуданим. Романи “Ғаддор”, ки ба нангинтарин масъалаҳои фоҷиавии Ҳиндустон бахшида шудааст, ҳамчун романи

1. Раҷабов Ҳабибулло – профессори кафедраи филологияи Ҳинди ДМТ, ходими пешбари Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии АМИТ

замонавӣ ва тасвиркунандаи масъалаҳои мубрами таърихи Ҳинду Покистон эътироф гардидааст. Ин асар аввалин дафъа соли 1960 дар шаҳри Лохур дар матбааи “Ная идара” (Ташкилоти нав) ба таъб расида буд. Соли 1960 ин ҳамон солест, ки аз озод шудану тақсим шудани Ҳиндустон ҳамагӣ нав 13 сол гузашта буд. Ин аз ҷумлаи ҳамон солҳое буд, ки ҳанӯз ҳам захмҳои шадиди соли 1947 ҷисми мардумро азоб меоду нишонаҳо ва дардҳои ҳоло рӯйпӯшу ором нашуда, равшан ба назар мерасиданд. Ҳанӯз садои нолаи азиятдидагон, бе хонаву дар шудагон ва хешу ақраби худро аз даст додагон ба гӯшҳо мерасиданд. Баробари ин ҳарчанд наздик шудани рӯзҳои равшантар эҳсос карда шавад ҳам, лекин ҳеҷ гуна кафолаате набуд, ки он рӯзҳои мудҳиши бархӯрдҳои мазҳабӣ ва девонавор амал кардани ақли солим гумкардаҳо тақрор намешаванд. Барои ҳамин адибони пешқадам ҳамчун, инсондӯстони воқеӣ ва ба халқу миллати худ дилсӯз, яке аз паси дигаре гузаштаи пурфочиро барои пешгирии даҳшатҳои нав бисёр парешонҳолона ва дарднок ба қалам меоданд. Маҳз ҳамин нуқтаро адабиётшиноси маъруф Саид Эҳтишом Ҳусейн зикр кардааст: “Вақте ки дар соли 1947 ихтилофи ҳинду-мусулмонҳо ба бархӯрдҳои хунин оварда расонд, ҳеҷ як нависандаи барҷастаи урду бетараф намонд. Ин ҳодисаҳо мавзӯи якчанд романҳо буданд” [9, с.237]. Аз ҷумла, адиби машҳури ҳиндизабон Яшпал (1903-1976) дар солҳои 1958-59 романи “Ҳақиқати қалбаки”-ро дар ду ҷилд навишта буд, ки ҷилди аввали он иборат аз 416 саҳифа пурра ба ҳамин воқеаҳои тақсим шудани мамлакат ва оқибатҳои фочиабори он бахшида шудааст [11]. Ин роман маҳз бо дар бар гирифтани масоили тақсимшавӣ ва оқибатҳои пурфочиаи он дар Ҳиндустон ва берун аз он хеле машҳур ва ба ҷандин забонҳо тарҷума ва нашр шуд.

Олимони рус Глебов Н. Сухочев А. зикр кардаанд, ки “Фавран пас аз тақсим шудан шумораи зиёди асарҳоро навиштаанд, ки ба воқеаҳои тақсимшавии мамлакат бахшида шудаанд... Дар байни онҳо дар навбати аввал бояд ҳикояҳои А.Н.Қосимӣ “Пармишар Сингх” ва ғайра, повести Точвар Самри “Хун дар саҳро”, повести Кришан Чандар “Хоин” ва ҳикояҳои Иброҳим Чалисро номбар кард” [5, с.164].

Бархӯрдҳои мазҳабӣ дар ҳамаи шаҳру деҳаҳои хурду калон, ҳулоса дар ҳар як маҳали якҷоя зиндагӣ кардани мусулмонҳо ва ҳиндуҳо дида мешуд. Дар романи “Ғаддор” бошад, сухан оид ба беназмиҳои ваҳшиона ва ҷоҳилонаи дар музофоти Панҷоб рӯйдодда меравад. Ин гуна воқеаҳои мудҳиши музофоти Панҷобро ҷандин адибони Ҳиндустону Покистон тасвир намудаанд ва душвор аст шумораи онҳоро ҳатто тахминӣ ҳам гуфтан. Лекин бо боварии комил метавон чунин далелро тасдиқ кард, ки ягон адиби ба халқ, ба офаридаҳои меъморӣ бемисли таърихӣ ва ба ҳамбастагии ҳиндувону мусулмонҳо дилсӯз, аз талафоти молино ҷонии мардум огоҳ намондааст, ки чараёни сурати ваҳшиёна гирифтани ин воқеаҳои тақсимшуданро дида хомӯш бошад. Боз ҳамин тавр маълум мешавад, ки ҳар адиби ин воқеаҳоро тасвиркунанда пеш аз ҳама ҳамон манзара ва ҳамон воқеаҳоро равшантар ва пуртаъсир ба қалам додааст, ки худ ҳамон вақт дар ҳамон деҳа, ё ҳамон шаҳр зиндагӣ карда, ё аз он маҳалаҳо гузар карда, бевосита шоҳиди амалҳои пасту разилу ношоистаи зиддиинсонии ду қавми солҳо хайрҳои якдигар буда, шудааст.

Дар бораи қурбонҳои ҷонӣ ва ҳазорҳо ободихоро хароб кардани девхислатшудаҳои адибони насли ҳамон вақта, яъне ҳамон адибоне, ки дар аввалин даҳсолаҳои асри ХХ таваллуд шудаанд, аз соли 1947 сар карда то дар қайди ҳаёт буданашон асарҳои зиёд навиштаанд. Инчунин насли нав, яъне онҳое, ки насли даврони озодӣ мебошанд, онҳо низ ҳамин навъ асарҳо эҷод кардаанд. Ҳамаи ин гуна асарҳо худ зуд дар Ҳиндустону Покистон нашр ва дар мамлакатҳои дигар мавриди тарҷума ва омӯзишу таҳлили махсус қарор гирифтаанд. Зеро ба ин гуна бархӯрдҳои мазҳабии харобиовару даҳшатовар ва оташангез, ки тақрорашон шояд аз ҳодисаҳои пешин бадтару бузургтар сурат гирад, ҳанӯз нуқтаи охири гузошта нашудааст. Ҳанӯзам душманони якҷоя ва дӯстонаи зистани ҳиндуҳо ва мусулмонҳо дар дохилу хориҷи ин мамлакатҳо кам ва ором нестанд. Шояд онҳо маврид меҷӯянд ва ё огоҳона худашон чунин мавридҳои мудҳишро бунёд мекунанд, то ин ки боз чунин ҳангомаҳои пурдаҳшати дигар ба вуҷуд оянд дар муносибатҳои дӯстонаи қавмҳои гуногунмазҳабӣ Ҳиндустон иллатҳои нав ба нав зиёдтар шаванд ва ҳамаи ин иқтидори Ҳиндустони хеле пеш рафтаю оромро аз дохил заифу нотавон созад..

Муҳаққиқи адабиёти урду доктор Оқил Аҳмад (دمح لىق ع), ки як силсила китобҳои арзишманд бахшида ба намоёнтарин адибони урдузабон, аз ҷумла Мирзо Асадулло Ғолиб (1797-1869),

Ќуши Малехободӣ (1894-1982), Мӯминхон Мӯмин (1800-1852) ва ғайраҳо навиштааст, инчунин боз ба он асарҳои адибони урдузабон, ки дахшатҳои тақсимшавии Ҳиндустонро дар бар гирифтаанд, махсус диққат дода, таҳлили онҳоро зарур донистааст. Аз ҷумла, ӯ соли 2022 китобро бо номи “Романи урду ва тақсим шудани Ҳинд” (Urdu naval aur taqsimi Hind) [4] навишта, ҳамон сол онро аз чоп баровардааст, ки он бо сабаби ба мавзӯи ниҳоят муҳими замонавӣ дахлат карданад, зуд китоби ноёб шуд. Дар ин асар муаллиф оид ба 11 романи адибони урдузабон, аз ҷумла Қуръатулайн Ҳайдар (1927-2007), романҳои “Санамхонаи ман ҳам” ва “Дарёи оташ”, Қозӣ Абдулсаттор, (1933-2918), романҳои “Овози шикаст”, “Абр” ва “Ғубори шаб”), Хадича Мастур (1927-1987), романҳои “Ҳавлӣ” ва “Замин”), Абдуллоҳ Ҳусайн (1931-1915), романи “Наслҳои ғамгин”), Кришан Чандар (1914-1977), романи “Ғаддор”) ва Рамананд Сагар (1917-2005), романи “Инсон ҳам мурд”), ки воқеаҳои пурдахшати тақсимшавии Ҳиндустонро дар саҳифаҳои худ ҷой додаанд, назари андеша кардааст.

Ақил Аҳмад худ дар пешлафзи ин асараш таъкид кардааст, ки тақсим шудани Ҳиндустон ба ҳар як хонадони ин кишвар рӯзи сиёҳ овард. Ин тақсимшавӣ на танҳо тақсими кишвар, балки боз тақсими адабу фарҳанг низ буд ва ба боз илова мекунад, ки воқеаҳои дахшатовари ин тақсимшавиро аз ҳама зиёд адибони урдузабон тасвир намудаанд [4].

Дар воқеъ, дар муқоиса бо дигар адабиётҳои Ҳиндустону Покистон, маҳз муаллифони урдузабону ҳиндизабон роҷеъ ба бархӯрдҳои мазҳабии соли 1947 бештар асарҳо иншо кардаанд. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки даргириҳои мазҳабӣ ба таври ниҳоят шадиди кас ношунид дар ҳамон қисматҳои Ҳиндустон сурат гирифтааст, ки дар он маҳалҳо шумораи зиёли ҳиндуҳо ва мусулмонҳо, аз ҷумла адибони урдузабону ҳиндизабон ҳам, асрҳо боз паҳлу ба паҳлу дар авзои якдигарфаҳмӣ ва осудагӣ зиндагӣ мекарданд. Ин бархӯрдҳоро таҳлил намуда, гоҳ-гоҳе чунин таҳмин кардан душвор нест, ки дар равшансозии оташи бадбинииҳои мазҳабӣ дастрасонии бегонаҳо нақши худро бозидаанд, тавре ки имрӯзҳо, яъне дар асри XXI низ дар мисоли баъзе кишварҳо дида метавонем. Пӯшида нест, ки даргириҳои мазҳабӣ дар дохили ҳар як давлат ба вучуд омада, иқтидори он давлатро аз ҳар лиҳоз заиф мекунад ва ин гуна давлат ба осонӣ сайди муфти бегонаҳо мешавад. Англисҳо, тавре маълум аст, аввал ба Ҳиндустон ҳамчун тоҷир сар дароварданд. Он вақт дар Ҳиндустон роҷаҳо роҷанишинҳои хурд-хурди алоҳидаро ташкил намуда, ҷудо зистану мустақил буданро интиҳоб карда буданд. Маратҳҳо ва сикҳҳо ҳар кадом дар қаламрави худ худро худмухтор меҳисобиданд. Англисҳо ин сустиро зуд эҳсос карданд ва қарор доданд, ки ин ҳолатро, албатта, бояд истифода бурд. Пас ҳамин тавр ҳам шуд. Парешонии роҷанишинҳо ва муттаҳид набудани онҳоро, маврид ёфта, ба ғоидаи худ истифода намуданд. Тақсим кардани Ҳиндустон ва бунёди низоъ байни мусулмонҳо ва ҳиндуҳои Ҳиндустон ҳар ду амал идомаи сиёсати таҷрибашудаи англисҳо буд. Лекин, хушбахтона то андозае муваффақ шуда бошанд ҳам ба мақсади ниҳонии худ ин дафъа пурра нарасиданд. Барои он пурра нарасидаанд мегӯем, ки тавре мебинем дар пора кардани Ҳиндустон муваффақ шудаанду лекин дигар он ҷо истода натавонистанд.

Ҳар он чӣ Кришан Чандар бахшида ба он рӯзҳои саҳт навиштаасту таъкидҳо кардааст, гумон аст, ки аҳамияти худро зуд аз даст диҳад. Чунин далел худ кофист, ки аз ҳамон солҳои чилуми асри гузашта то имрӯз соли нест, ки дар ин хусус ягон асари дигар навишта нашавад ва ё навиштаҳои пешин, аз ҷумла асарҳои Кришан Чандар оид ба ин мавзӯ тақрор ба таъб нарасад. Гоҳ-гоҳе бархӯрдҳои мазҳабӣ, ба андозаи бузург набошанд ҳам, мушоҳида мешаванд. Барои ҳамин ҳам бознашри ингуна асарҳоро ҳамчун огоҳие шуморидан мумкин аст. Аз навиштаҳои Кришан Чандар кофист, ки чанд асари боз аз нав нашршудаи ӯ чун мисоле дар ин ҷо оварда шаванд. Соли 2019 нашриёти “Ноширони Осие” (Asia Publishers. Delhi. India) маҷмӯаи ҳикояҳои адибро зерини “Мо ваҳшӣ ҳастем” аз чоп баровард. Албатта, ин нашри аввалини ин маҷмӯа нест. Бори нахуст маҷмӯаи “Мо ваҳшӣ ҳастем” соли 1948 нашр шуда буд, яъне ҳамон соли, ки ҳанӯз хунҳои ҳазорҳо-ҳазорҳо одамони бегуноҳ қатлшуда дар рӯи замин намудор буданд, бозору хонаҳои оташзада ва дигар харобаҳои натиҷаҳои тақсимбандӣ чун намуди сиёҳкорихо дар намоиш меистоданд. Адиби шинохта Упендранатҳ Ашк (1910-1996), ки вай ҳам шоҳиди ин сиёҳкорихо буд, дар оғози ин маҷмӯа чанд сухане гуфта, пас аз забони Афзал Тавсиф, ки пештар оиди ин маҷмӯа назари андеша карда будаст, онро ин ҷо ҳам бисёр мувофиқ дониста овардааст: “Ҳамон

сол соли озодӣ буд, ҳамон соли, ки Панҷоб фарзандони худро ба қатл мерасонд, иззати худро барбод медоду хонаҳоро оташ мезад, дар ҳамон сол Кришан Чандар навишта буд, ки “Мо ваҳшӣ ҳастем ... Барои ман мояи хушӣ хоҳад шуд агар мардуми Покистон чунин ҳисоб кунанд, ки он чӣ дар соли озодӣ рух дод, ниҳоят иштибоҳи калон буд” [7, с. 4].

Ба ҳамин асар боз яке аз адибони машҳури урдузабон Алӣ Сардор Ҷаъфарӣ (1913-2000) 16 ноябри соли 1947 бо номи “Дебочаи нахустин” сарсухани ҷолибу арзишманде навиштааст. Агар мо ин ҷо ин сарсуханро дар шакли пурра ҷой медоем, ниҳоят ба маврид мешуд, чунки саросар дардҳои синаи адиби ватандӯсту инсондӯстро оид ба масъалаи тақсимшави Ҳиндустон ифода мекунад, вале ҳоло танҳо бо овардани ду-се иқтибос қаноат хоҳем кард. Ин сарсуханро оғоз ин аст: “Байни Ҳиндустону Покистон ҷанги хонагӣ оташ гирифта буд. Дар шуълаи ин оташ баробари маҳви одамон, маҳалҳои зист ва китобхонаҳо инчунин, фикр мекунем, ки зиндагии мо, озодӣ, фарҳанг ва тамадун ҳам ба ҳок яксон шуданаш мумкин аст. Ҳоло пас аз якчанд моҳ алангаи ин шуъла каме паст шудааст, лекин ҳанӯз хомӯшу сард нашудааст. Зери ҳокистар шарораҳои хеле зиёд пинҳонанд, ки бо андак варзиши бод аз нав аланга гирифтанишон мумкин аст. Барои онҳо варзишдихандагони бод низ тайёр ҳастанд” [2, с.19]. Ҳамин тариқ, адиб якчанд мисол аз қатлу ғоратгарӣ, таҷовузи занон, қатъи кори корхонаҳо ва мисли инҳо мисолҳо меорад, ки ҳар кадом ваҳшонати он солҳоро боз равшантар месозад [2, с.21]. Адиб некбинона ба оянда назар карда, бо умед меғӯяд, ки солҳо мегузарад, ҳамаи ин валангориҳо боз дуруст мешаванд, вале оё талафоти ҷонии садҳо ҳазор бегуноҳонро барқарор кардан мумкин аст? Оё бунёдгариҳои ин бадбахтиҳо ва харобкориҳо ҷазои сазовори худро мегиранд?

Алӣ Сардор Ҷаъфарӣ аз оқибатҳои ин задухӯрдҳои мазҳабӣ ёдовар шуда, дар охир ба Кришан Чандар аҳсан меғӯяд, ки вай бисёр далерона ва дилсӯзона ҳақиқати талхи таърихи ба хотири он, ки боз бадбахтиҳо тақрор нашаванд, дар асарҳояш зикр намудааст: “Имрӯз садои Ҳиндустон шунида мешавад, садои Покистон шунида мешавад. Садои 400 миллион одамон ба гӯш мерасад ва баробари онҳо овози шоирону нависандагон низ ба гӯш мерасад, ки дар байни онҳо садои Кришан Чандар аз ҳама баландтар аст” [2, с.25].

Соли 2024 нашриёти “Ноширони Алҳамд” (Alhamd Publicationz. Lahor) китоберо аз ҷоп баровард, ки “Чор романи Кришан Чандар” ном дорад ва он чор роман инҳоянд: “Шикаст”, “Ғаддор”, “Бадани вайю чамани ман” ва “Ҳам муҳаббату ҳам қиёмат”. Ин чор роман романҳои бехтарини Кришан Чандар мебошанд ва тавре мебинем миёни онҳо романи “Ғаддор” низ дида мешавад.

Дар сомонии интернет ҷо-ҷо “Панҷ китоби тиллоии Кришан Чандар”, “Панҷ шоҳкориҳои Кришан Чандар”, ё “Панҷ китоби ноёфти Кришан Чандар” гуфта ишора мешавад ва байни онҳо мо ҳатман ду асарро, аз ҷумла романи “Ғаддор” ва маҷмӯаи ҳикояҳои “Мо ваҳшӣ ҳастем”-ро дида метавонем. Азбаски ин асар аз 832 саҳифа иборат аст гуфта зикр шудааст, пас маълум мегардад, ки ин панҷ асар дар як ҷилд шомиланд. Дар қатори панҷ китоби тиллоии Кришан Чандар ҷой гирифтани романи “Ғаддор” ва маҷмӯаи ҳикояҳои “Мо ваҳшӣ ҳастем”, худ аз он дарак медиҳад, ки романи “Ғаддор” ва маҷмӯаи ҳикояҳои “Мо ваҳшӣ ҳастем”, яъне асарҳои ба тақсимшавии Ҳиндустон бахшидаи адиб, то имрӯз аҳаммияти таърихиву фарҳангии худро гум накардаанд. Лекин, мутаассифона, муайян карда нашуд, ки ин панҷ китоби тиллоии адиб кай ва дар кучо нашр шудааст, зеро дар ин хусус ҳеҷ гуна ишорае ба назар нарасид. Хуб, метавонем ба ин маҳсул дикқат надихем. Ин ҷо барои мо муҳим ин аст, ки вақте ҳамин панҷ китоби тиллоии адибро номбар мекунам, мебинем, ки романи “Ғаддор” дар байни онҳо ҷой дорад. Чун ба мундариҷаи романи “Ғаддор” нигоҳ мекунем, онгоҳ пӯшида намоёнад, ки ин асар беасос ба қатори “5 асари тиллоии Кришан Чандар” дохил нашудааст.

Романи “Ғаддор” аз 11 боб иборат буда, матни он як вақти муайяни таърихи дар бар гирифтааст, ки аз 2-юми августи соли 1947 оғоз меёбад. Дар ин асар, пеш аз он, ки романҳои ба тақсим шудани Ҳиндустон бахшидашудаи адибони урдузабон чуло – ҷудо таҳлил шаванд, муаллифи рисола Оқил Аҳмад худ пас аз пешлафз мақолаеро бо номи “Сабабҳои тақсими Ҳинд” (Taqsimi Hind ke asbab) оварда, онро чунин ҷамъбаст кардааст: “Ҳиндустон тақсим шуд. Аз Покистон ҳиндуҳо ба Ҳиндустон омаданд. Аз Ҳиндустон бошад, шумораи зиёди мусулмонҳо ба Покистон рафтанд. Лекин ба ҳар ҳол аз се як қисми мусулмонҳо дар Ҳиндустон монда наҷот ёфтанд. Дар

байни онҳо чунин одамонро шумора хеле зиёд аст, ки аз оилашон чанде ба Покистон рафту чанде дар Ҳиндустон монд. Ин тақсимот мамлакатро на танҳо сарҳадбандӣ кардааст, балки оилаҳо, хонадонҳо тақсим кардааст. Як маданияти ягона тақсим шуд, як фарҳангро шероза канда шуда пош хӯрд” [4, с. 24].

Оқил Аҳмад порча – порча аз роман иқтибос оварда, онҳоро таҳлил карда бо ин васила мавқеи адибро оид ба ҳамин гуна рӯйдодҳои ба фарҳанги инсон доғовар муайян кардани мешавад: “Ҳамин тарик романнавис дар бораи фарҳанг изҳори андеша кардааст.

Пас аз шиносӣ бо ин роман аввалин чизе, ки ҳар хонанда мехоҳад гуфтан ин аст, ки дар роман муаллиф ваҳшигарӣ бемисли дар вақти тақсими Ҳиндустон содиршударо ба ҳамон андозае, ки онҳоро як адиби мардумпарвар метавонист гӯяд, ба ҳамон андоза ва ба дараҷаи олий тасвир намудааст. Инчунин нуқсонҳои иҷтимоӣ ва хусусиятҳои рафтори бераҳмонаи одамони дар як дам симои манфур гирифта ва амали пасттарин пеша кардари рӯи қоғаз оварда, ноҷавонмардии ҳамватанонаш ва хоинии онҳоро нисбат ба ватану анъанаву фарҳанги беҳамтои бисёрасра қотеона ёдрас шудааст. Ҳангоми тасвири ин даҳшатҳо, пӯшида намоинад, ки муаллиф бо чи қадар ҳашму ғазаб сиёҳкорӣ одамони аз худ рафтаро маҳкум мекунад. Маҳз дар ҳамин ҳолатҳо ҳайратовар ва ғайритабӣ менамояд, ки одамони зерӣ тарбияи беҳтарин фармудаҳои хирадмандон ва дастуралҳои шоистаи динҳо (дар айни ҳол мо динҳои ҳиндуия ва исломи дар Ҳиндустон мавқеи маҳсус доштаро дар назар дорем) қомат рост карда, дар як лаҳза сифати табиӣ табиати худро, бо гирифтани нишонаҳои ваҳшиёна, дигар мекунад. Пас маълум мешавад, ки ҳаммаи муқаддасоти асрҳо мавҷуда имрӯз барояшон ҳеҷ қимате надоштааст. Магар дар фармудаҳои дини ҳиндуия ва дини ислом чунин даъватҳо омадааст, ки бадбинӣ, куштор, ғоратгарӣ, бераҳмӣ, таҷовуз ва мисли инҳо дастгирӣ ёбад ва амалӣ шаванд? Агар наомада бошад пас ин гуна амалҳои ношоиста худ беэтиборӣ, дақиқтараш хиёнат ба муқаддасоти ин динҳои муқаддас нест?

Ҳамин тарик, романи маъруфи Кришан Чандра “Ғаддор”, ки дар заминаи тақсими Ҳиндустон дар соли 1960 навишта шудааст, аслан як масъалаи ниҳоят муҳим, яъне рӯйдодҳои тақсими ҳамин мамлакатро тасвир мекунад. Аз оғоз то ба охир ҳар як ҷумлаи дар ин роман дарҷшуда, бе муболиға пурра изҳори ғаму дарди мардуми ба саҳттарин зарбаи миёншикани аламовар гирифтورشуда аст: “Ғаддор” як ромаеест, ки дар даврони озодӣ, ҳангоми интиқоли мардум аз ҷое ба ҷое ва дигар воқеаҳои пуразобу ғамангинро ба тавре тасвир намудааст, ки ин асари Кришан Чандарро шоҳкори адабӣ гуфтан мумкин аст. Одамоне, ки садсолаҳо ором зиндагӣ карда буданд, акнун вақте шудааст, ки яке ташнаи хуни дигаре шудааст” [6, матни рӯи муқова].

Мавзӯи марказии роман тақсими Ҳиндустон ва муҳочирати мардумони ҳиндимазҳабу мусулмон аст, вале он ҳамчун як бозии фоҷиабори тақдирӣ миллионҳо одамон мебошад. Дар сатҳи баланд ҳам ҳиндуҳо ва ҳам мусулмонон аз ватанҳои гап мезананд. Вале ватанхоҳиро агар онҳо ҷо ҷустуҷӯ кардани бошем, пас мебинем, ки вай дар айни ҳол бештар ба диндорӣ вобаста будаст. Пас боз мебинем, ки маҳз ҳамин диндорӣ мавзӯи асосии романро равшан мекунад. Новобаста аз он ки муҳочирон мусулмон буданд, ҳиндуҳо буданд, ё сикхҳо буданд, ҳангоми тақсимот ҳамма баробар гирифтори саҳттарин азият шуданд. Акнун дар Ҳиндустону Покистон дар дили он мусулмонону ҳиндуҳои аз ҳамма чиз маҳрумшуда ва наздиктарин ҳешу ақрабиро гумкарда ва худ ношунид беиззатиҳо дида чӣ монда бошад? Акнун шояд хушҳол танҳо онҳое бошанд, ки дар дили одамони як вақтҳо якҷоя ва аҳлона зиндагӣ дошта, тухми нафрату бадбинӣ ва сиёҳкорӣ кошта, натиҷаи сиёҳашро дидаанд.

Воқеаҳои дар роман акс ёфта аз тасвири деҳаи Лалапур оғоз меёбанд. Дар ин деҳа шумораи мусулмонҳо нисбат ба ҳиндуҳо бештар аст ва вақте хабар мерасад, ки задухӯрдҳои шадиди мазҳабӣ байни мусулмонҳо ва ҳиндуҳо бисёр қисматҳои Панҷобро фаро гирифтаасту имрӯз ё пагоҳ то ба Лалапур низ мерасад, дар аввал касе ба ин бовар намекунад. Зеро ҳиндуҳо ва мусулмонони Лалапур муддатҳост, ки мисли як қавми сарҷамъ ҳамчун дӯсту бародар оромона зиндагӣ мекунад. Вале вақте ки тақсим кардани мамлакат сурати амалӣ мегирад, дар як дам умеду орзуи боварии бародарона зистан барбод мераваду бозори доду фиғон гарм мешавад. На танҳо дар саросари Панҷоб, балки дар тамоми мамлакат оташи бадбинӣ байни мусулмонҳоро ҳиндуҳо бошиддат аланга мегирад. Лекин дар ҳамин ҳолат ҳам сардори деҳаи Лалапур боварӣ дорад, ки

селоби куштору хунрезихо то ин деҳа ҳеҷ гоҳ нахоҳанд расид, зеро бошандагони он бо сабабҳои то имрӯз чун бародар аҳлона зистанашон ҳеҷ гоҳ ин корро карда наметавонанд. Аммо бадбиноҳии сурати деви бадхайбатро гирифта девонавор ворида Лалапур мешаванд.

Қаҳрамони марказии романи "Ғаддор" Бечнатх, ки ўро пандит ҳам мегўянд, ҳинду аст. Вай бо оилааш дар шаҳри Лоҳур зиндагӣ мекунад ва ҳангоми сар задани заду хурдҳои мазҳабӣ вай дар хонаи бобову бибиаш дар деҳаи Лала истироҳат мекард. Ровии асар низ ҳамин Бечнатх мебошад, ки бе баҳс то андозае ифодакунандаи андешаҳои худӣ Кришан Чандар буданаш равшан дида мешавад. Аз оғози асар то охир ровӣ, ҳангоми ноилоҷ саргаргардонихояш, шоҳиди ҳамаи воқеаҳои тасвиршуда буда, онҳоро ў дарднок баён мекунад, шарҳ медиҳад ва ин мушоҳидаҳо, ин воқеаҳо ва даҳшатҳо ба ў чӣ таъсире расондаанд, нисбат ба онҳо низ назари худро мегўяд. Гарчанде Бечнатх оиладор аст, писар ҳам дорад, аммо шояд бо сабаби он, ки арӯсаширо худӣ ў интиҳоб накардааст, дӯст намедорад. Ў худ мегўяд, ки "Тўйи арӯсии манро модару падарам ҳанўз дар вақти кўдакии ман карда буданд" [6, с. 230]. Тавре маълум аст дар Ҳиндустон аз кўдакӣ фарзанд-хоро бо якдигар номзад кардан як амали маъмулӣ аст. Ҳамин тариқ, азбаски ў аз ин оиладорӣ хушҳол нест, барои ҳамин ў Шодон ном духтареро, ки мусулмон мебошад, дӯст медорад. Ин духтари ғарқи умеду ҳаваси табиӣ ҷавонӣ ҳанўз аз пешомадҳои пурдаҳшат беҳабар, орзу дорад, ки дар оянда ҳатман шавҳар мекунад ва соҳиби фарзандҳо шуда, ба онҳо модари хуб ва барои шавҳар зани солеҳ ва фармонбардор мешавад. Хотиррасон мекунем, ки дар боби ҳаштуми "Ғаддор" боз як ҳиндудухтаре бо номи Парватӣ як ҷавони мусулмонро, ки номаш Имтиёз аст саҳт дӯст медорад. Вале дар ҳар ду маврид ин дӯстдорон бо сабаби тақсимшавии мамлакат мутобиқи мансубияти динӣ, ноком мемонанд. Ин ишораи адиб ба он аст, ки тақсим шудани Ҳиндустон ин садамаи вазнине дар амалӣ шудани орзуву умеди садҳо ҳазор ҷавонон буд ва тавонист ҳатто ба орзу кардан ҳам хотима гузорад.

Дар вақти чунин тақсимои ногаҳонӣ даҳшатноки Ҳиндустон Бечнатх ва Шодон аз якдигар ҷудо ва сарсону саргардон мешаванд. Вақте ки Бечнатх пас Лоҳур ба хона бармегардад аз дӯстони мусулмонаш мефаҳмад, ки мусулмонон ба оилаҳои ҳиндуҳо ҳамлаи бераҳмона кардаанд. Боз ба ў мегўянд, ки писараш аз дасти шӯришгарони мусулмон кушта шудаасту хоҳарашро онҳо рабуданд. Пас ў маҷбур мешавад тарки хонаву молу зодгоҳ кунад, зеро акнун дар ин маҳали мусулмоншин мондани ҳиндуҳо ниҳоят хатарнок буд. Дӯстони мусулмонаш коре карда ўро сиҳату саломат то истгоҳи қатора бурда гусел мекунад, то ин ки зудтар ба Ҳиндустон равад. Пас вай ниҳоят ба ғазаб меояд ва ба гурӯҳи ҳиндуҳои ифротгар ба хоҳири ба мусулмонон ҳамла курдану қасд гирифтани ҳамроҳ мешавад. Лекин иғвоангезии ў комилан муваққатӣ буд. Бо вучуди хоҳиши шади интиқом гирифтани ў, мефаҳмад, ки ин корро ба монанди дигар ҷавонони лагери гурезаҳо ба таври ваҳшиёна карда наметавонанд. Дар охир вай кӯшиш мекунад бо гурезаҳои ҳамроҳ шавад, ки онҳо ба ҳамон қисмати Ҳиндустон рафта истодаанд, ки баъди тақсим шудани ҳамчун сарзамини ҳиндуҳо боқӣ мондааст.

Бечнатх, тавре аллакай ишора шуд ҳангоми ноилоҷ ин сафари пурхатари бебозгаштро интиҳоб намудан, инчунин дар бораи амалҳои ваҳшигарона ва зидди инсонии одамони ваҳшишуда, ки худ дида шоҳид шуда истодааст, нақл мекунад. Дар ниҳояти кор, Бечнатх, бо садҳо азият пас аз баргараф кардани мушкилоти зиёду хавфнок то ба қаламраи Ҳиндустони озоди ҳоли табоҳ дошта мерасад. Ҳадафи адиб ҳам ҳамин даҳшатҳои Бечнатх дидаро, аз ҷумла куштору таҷовузу бераҳмиҳоро бе муболиға ва бе каму кост тасвир кардан аст. Баъзе лаҳзаҳои, ки адиб тасвир намулдааст, гумон аст, ки дар таърихи бисёрасраи ин мамлақати бофарҳанги бостонӣ бо ин гуна сурати ваҳшиёнаву нанговар рӯй дода бошанд. Вақте ки хонанда ба ин гуна саҳнаҳо ошно мешавад, ҳатман пай мебарад, ки адиб ҳангоми тасвири онҳо худ чӣ ҳолати вазнине дошт. Қалби ў бо сӯзиши зиёд гумроҳу дар воқеъ, ваҳшӣ шудани ҳамватанонашро, ба ҳамон андозае, ки таҳмин кардан мумкин аст, эҳсос кардааст. Барои мо муҳаққиқон низ заррае аз ин воқеаҳо нақл кардан кори осон нест. Лекин ба хоҳири он, ки одамоне инро шунида, ҳеҷ гоҳ боз ба чунина гумроҳӣ ва ваҳшӣ шудан роҳ надиханд, дар поён як иқтибосе аз ин даҳшатҳои дар романи "Ғаддор" сабт шударо аз забони қаҳрамони марказӣ – Бечнатх меорем: "Дар андак вақт ман одамоне, ки мекофтам, ёфтам. Зери як дарахти азимҷусаи пипал қатори дарози одамоне зиёд навбат истода буданд. Ман

наздиктар рафта, аз як нафар, ки куртаи пахтагӣ ва шалвари чиркин дар тан дошт, пурсидам:

-Дар ин чо ягон хел ғизо медиханд?

Вай чавон хандида гуфт:

-Дар ин чо ғизои секс (sex) медиханд.

-Нафаҳмидам. Ҳадаф чист?

- Вай гуфт: Як духтари мусулмон..... Мо ўро беиззат карда истодаем”.

Ман одамони дар пешам истодаро ҳисоб кардам. Онҳо биступанч нафар буданд. Аз пушти ман аллакай понздаҳ каси дигар истода буданд.

-“Ин гуна ба навбат истодан то кай давом мекунад?” – пурсидам ман аз ҳамон навчавон.

-“То ҳамон вақте ки ин духтар чон надиҳад” – чавоб дод ҳамон навчаон. Ман чанд лаҳзае дар он навбат рост истодам. Одамони ба навбат истода ба пеш мерафтанд, лекин навбат хеле дароз буд ва садои доду ғиғони духтар ниҳоят дилхарош ба гӯш мерасид. Истода - истода дили ман фишореро эҳсос кард. Мисле ки як муште оҳиса-оҳиста онро зада ба дард меоварда бошад. Доду ғиғони он духтар бисёр дарднок буд:

- “Эй, аз баҳри Худо, ман хоҳаратон мешавам. Шумо имон доред, ман хоҳари шумо ҳастам”

Ман ҳар ду гӯшамро бо ангуштонам маҳкам кардам ва аз он чо гурехтам. Ҳамон навчавони куртаи пахтагӣ пӯшидагӣ шалвори чиркинашро молида ба тарафи ман нигоҳ карду қоҳ-қоҳ занон хандида гуфт; “Буздил”. Лекин ман аз он чо тозон дур шудам» [6, с. 230].

Магар ваҳшигарӣ, беимонӣ, беинсофӣ, бераҳмӣ, тангнигарӣ ва чоҳили қиматҳое мебошанд, ки одамон онро ба худ касб дониста бо он ифтихор кунанд? Магар дараҷаи аз ин пасти дар ахлоқи инсон боз ҳаст? Қучост нанги чавонмардӣ ва фарҳанги инсон будан?

Нависанда тамоми минтақаи Панҷобро ба коми оташ дида, чони дар ин оташ сухтаистодаи онробо ин мазмун ифода кардааст: “Якбора аз чашмони ман ашкҳо чорӣ шуданд. Ба ман чунин менамуд, ки тамоми Панҷоб мисли як пирамард, мисли як деҳқони пир бо мӯйҳои сафед аст, ки риши ўро тафриқабозҳо оташ задаанд. Панҷоб сухта истодааст ва дар ин дар оташ изату ҳурмати ў низ сухта истодааст” [6, с. 249]. Ва ин пирамарди ришсафеди нотвон маҷбур аст бе шаъну шараф шудани мардуми Панҷобро дида афсӯс хӯрда ашк резад.

Асар номи “Ғаддор”-ро гирифтааст. Ва ҳоло агар чувстучӯ кунем, ки ғаддор, хоин дар ин роман кист, муайян карда наметавонем, зеро вай як каси дақиқи ҷудоғона нест. Хиёнаткорон ҳама буданд, ки дастачамъона амал мекарданд. Дар доираи фоҷиаи даврони тақсимооти Ҳиндустон одамони дирӯз солиму нақӯандеш симо, сурат ва касби ҳайвонҳо, не дурусттараш дарандаҳои ваҳширо гирифтаанд, ки барояшон ягон чизи муқаддас нест. Муаллиф дар ин асар нишон додааст, ки чӣ гуна низоҳи мазҳабӣ одамони одиро хоин ба якдигар, хоин ба давлат, хоин ба фарҳанг ва хоин ба миллат карда метавонад. Адиб умумигӯи накарда нишон додааст, ки чи тавр ваҳшонат мусулмонҳо ва ҳиндуҳо хоини якдигар мекунад. Инсон будан, дӯст доштан ва бародар будан – ҳамааш дар як дам қурбони мазҳаб шудааст. Тавассути қаҳрамони асосӣ - Бичнатҳ, адиб нишон медиҳад, ки чӣ гуна як одами оддӣ аз сабаби вазъияти дидааш ва даҳшати дар мамлақату дар оилааш рӯй дода ва ба сари худаш омада, худро бегона ва хиёнаткор ҳис мекунад. Кришан Чандар бар ивази он ки ягон тарафи мушаххасро дар навиштаҳои ба ин мавзӯ дахл доштааш айбдору танқид кунад, даҳшатҳоеро тасвир менамояд, ки онҳо муносибатҳои дӯстонаи инсониро вайрон карда, садҳо фоҷиаро ба вучуд овардаанд. Чувстучӯи айбу танқид кардан ба хонанда ҳавола шудааст. Вале гумон аст, доваре ёфт шавад, ки ба ин гуна ваҳшоният ҷазои мувофиқ кадом аст, гӯяд.

Амалҳои хубу зишт зоҳир кардани инсонӣ ҷудоғона ва ё тудай одамон қабл аз ҳама ба он вобаста аст, ки онҳо то кадом ҳад фарҳангианд. Доктор Оқил Аҳмад хангоми баррасии романи “Ғаддор” ба дараҷаи фарҳангдорӣ одамон чи гуна баҳо додани Кришан Чандарро махсус зикр кардааст: “Аз ин чо романнавис назари худро оид ба фарҳанг изҳор кардааст, ки инсон бо вучуди ин қадар тараққӣ ёфтаниш ҳанӯз ҳам дар фарҳангдорӣ нопухтаву номукамал мондааст. Вай паҳлуҳои равшани фарҳанги худро нишон медиҳад, лекин боз як паҳлуи торики бепаноҳ ҳаст, ки онро касе баён карда наметавонад ва агар касе ин паҳлуи танқид намояд, ўро дар ҳамин гуна фарҳангдориаш ғаддор мегӯянд” [4, с. 137].

Дар роман муаллиф ваҳшигарии дар вақти тақсимооти Ҳиндустон содиршуда, инчунин нук-

сонҳои иҷтимоӣ ва хусусиятҳои рафтори одамонро дар ҷомеа дар давоми як вақти муайяни таърихӣ бе ягон пардапӯшӣ бо ҳунари баланди асарофарӣ тасвир кардааст.

Дар айни замон Кришан Чандар меҳодад тавассути ин роман мазмунро ба мо расонад, ки он ҷо кӣ инсонӣ воқеӣ ҳасту кӣ шарафи инсонӣ надорад, бадбинӣ чӣ оқибат дораду дурандешӣ чӣ манфиат. Ҷоҳилонаву кур-курона амал кардан чисту заррае огоҳона манфиате овардан чист. Бародарона зистан чӣ қимате доштасту бадбинӣ чи гуна даҳшатҳо. Романи “Ғаддор” -ро бо дар бар гирифтани ин хусусиятҳо метавон як шохкори адабӣ номид, ки ба мо таърихи тақсимои Ҳиндустонро мефаҳмонад ва аз ҷониби дигар дунёи мураккабии психологӣ ва табиати зуд тағйирёбии инсонро ошкор мекунад. Инро низ бояд ёдовар шавем, ки албатта, бисёриҳо ин рӯйдодҳои талхӣ таърихро фаромӯш мекунад, аммо он захролуд нафрате, ки ҳамон вақт ба вучуд омада буд, ҳоло ҳам байни ду кишвар чун деворе аз худ хабар медиҳад. Романи Кришна Чандра кӯшишест барои ин нафратро аз қалб ва андешаи одамон решақан кардан.

Дар маҷмӯъ, романи “Ғаддор” як садои пурқувват ва таъсирбахшест муқобили зиддиятҳои кур-куронаи беасоси мазҳабӣ, муқобили таҳқири инсонӣ инсоният, муқобили ҷудоандозӣ, разиӣ ва қутоҳандешӣ. Садои чунин адибест, ки дили пурмеҳре дорад ба инсон ва ба ҳама офаридаҳои ҳамин инсон, ки хонаи ҷудогона, кӯча, майдон, қаср, хулоса ҳар як шаҳру ҳар як деҳа ва ҳар як гӯшаеро бо умеди имрӯзу фардо ҳамеша бо талошҳои зиёд ободу мунаввар мекунад. Мазмуни роман рӯйдодҳои фоҷиабори нангини қариб 80 сол пеш рух додари дар бар гирида ҳам, тоза ва мубрам буданаш ҳанӯз ҳам бе баҳс мебошад. Тавассути ин асар Кришан Чандар кӯшиш мекунад дар ёд дошта бошем, ки бояд ба хирад таъҷиб намуда, дурандешӣ, фазилят, сулҳ ва бародарию дар фаъолияти худ ба кор барем.

Дар роман ин нукта низ диққати моро ҷалб мекунад, ки Кришан Чандар нисбат ба ҳиндуҳо ва мусулмонҳо як хел назар дорад. Мо ўро дар махсус ҳимоя ё махсус танқид кардани ягон ҷониб намебинем. Лекин мавқеи ў барои аз қалбҳои одамони ҳар ду ҷониб дур кардани ҳар навъ бадбинӣ хеле дақиқ ва ниҳоят устувор аст. Дар шаҳри Лоҳур Бичнатҳ чанд дӯсте дошт, ки ба тичорат машғул буданд. Дар байни онҳо яке бо номи Ҳочӣ ва дигаре ҳамчун Миян ёдовар шудаанд. Вақте ки чунин мушкилот ба миён меояд, дӯсте мисли Ҳочӣ аз ў рӯй мегардонад. Аз тарафи дигар, дӯсте ба мисли Миян дӯстии ҳақиқӣ буданашро нишон дода, худро зери хатар мегузораду Бичнатҳро наҷот медиҳад. Миян бо ин кораш аҳли хонаводаи худро зери хатар мегузорад, лекин дӯсти ҳиндуяшро нағзоштааст, ки ба дасти мусулмонҳои муҳолиф афтаду гирифтори ҳоли табоҳ гардад. Ҳамин аст яке аз мисолҳои, ки адиб ишора як маъноро як ҳадафдошта ба дӯстии мусулмонҳоро ҳиндуҳо мекунад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алӣ Сардор Ҷаъфарӣ. Дебӯчаи нахустин. К. Чандар. Мо ваҳшӣ ҳастем / Ҷаъфарӣ Алӣ Сардор . – Деҳлӣ, 2019, с. 19 (132с.)
2. Ali Javad Zaidi. A history of urdu literatre. Gyziabad, 2017, (460 p).
3. Оқил Аҳмад. Романи урду ва тақсим шудани Ҳинд (Urdu naval aur taqsimi Hind). – Деҳлӣ, 2022.(148 с.)
4. Глебов Н. Сухочев А. Литература урду / Н. Глебов, А. Сухочев. – М., 1967. – С. 164. (232с.)
5. Кришан Чандар. Чор романи Кришан Чандар. – Лоҳур, 2024, - С. 285. (566с.)
6. Чандар Кришан. Мо ваҳшӣ ҳастем / Кришан Чандар. – Деҳлӣ, 2019. – С. 4.
7. Раҷабов Ҳ. Тарҷумаи асарҳои Кришан Чандар ба забони тоҷикӣ / Ҳ. Раҷабов.Тарҷума ва омӯзиши асарҳои адибони Ҳинду Покистон чун воситаи инкишофи робитаҳои фарҳангӣ. – Душанбе, 2025 – С.102-132, (368с.)
8. Саид Эҳтишам Хусейн. История литературы урду. – М., 1961. – 260 с.
9. Холов Ҷ. Таърихи адабиёти урду / Ҷовид Холов. – Душанбе, 2016. – 384 с..
10. Яшпал. Ҳақиқати қалбакӣ (Jhutha sach). – Оллоҳобод, 2016. – 426с.
11. <https://www.livelib.ru/author/237173-krishan-chandar>

РОМАНИ “ҒАДДОР” БАЁНГАРИ ФОҶИАҲОИ ТАҚСИМШАВИИ ҲИНДУСТОН ДАР СОЛИ 1947

Тақсим шудари Ҳиндустон дар соли 1947 ба ду давлат мутобиқи тобеият ба дин, дар айни ҳол тобеият ба ҳиндуия ва ислом, саҳтарин бадбахтихоро ба сари миллионҳо одамон дар Ҳинду Покистон овард. Бисёр адибони пешқадам, ки худ шоҳиди ин бадбахтиҳо буданд, ҳар кадом як ёякчанд ҳикояе ва ё ягон романи иншо кардаанд, ки дар онҳо бархурдҳои шадиди мазҳабӣ тасвири худро ёфтаанд. Кришан Чандар аз ҷумлаи аввалин адибони урдузабон аст, ки роҷеъ ба тақсимшавии Ҳиндустон ва оқибатҳои фоҷиабори он як силсила ҳикояҳо ва романи ҷудоғона бо номи “Ғаддор” навиштааст. Дар мақолаи мазкур маҳз ҳамин роман мавриди таҳқиқи фишурда қарор гирифтааст. Ин ҷо бештар ба симову хислатҳои қаҳрамонҳои асар не, балки ба тасвири оқибатҳои мудҳиши тақсимшавӣ ва гирифтори азиятҳои бепоён шудани одамони бегуноҳ диққат дода шудааст.

Калидвожаҳо: Кришан Чандсар, роман, ғаддор, Бечнатх, бархурдҳои мазҳабӣ, тақсимшавии Ҳиндустон, Покистон, Панҷоб, Лоҳур, Лалапур, ҳиндуҳо, мусулмонҳо, муҳочират, мо ваҳшӣ ҳастем.

Маълумот дар бораи муаллиф: д.и.ф. профессори ДМТ. Ходими пешбари Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии АМИТ. Суроға: 734002, ш. Душанбе, кӯчаи Лоик Шерали, 83. Тел.: 907 96 30 00 E-mail: rajabov_h@yahoo.com

РОМАН ”ПЕРЕДАТЕЛЬ ” - ПОВЕСТВОВАНИЕ О ТРАГЕДИЯХ РАЗДЕЛА ИНДИИ В 1947 ГОДУ

Разделение Индии в 1947 году на два государства в соответствии с подчинением индуизму и исламу принесло самые тяжелые страдания миллионам людей в Индии и Пакистане. Многие ведущие писатели, которые сами были свидетелями этих бедствий, сочинили несколько рассказов или романов, в которых нашли отражение ожесточенным религиозным столкновениям. Кришан Чандар – один из первых писателей на урду, написавший серию рассказов и отдельный роман под названием “Гаддар” о разделении Индии и его трагических последствиях. В данной статье рассматривается именно этот роман в сжатом виде. Здесь больше внимания уделяется не образам и чертам персонажей произведения, а изображению ужасных последствий раскола и бесконечных страданий невинных людей.

Ключевые слова: Кришан Чандар, роман, предатель, Беджнатх, религиозные конфликты, разделение Индии, Пакистан, Пенджаб, Лахор, Лалапур, индуизм, мусульмане, миграция, мы дикари.

Сведения об авторе: Хабибулла Раджабов, д. ф. н. профессор кафедры Индийской филологии Таджикского национального университета. Ведущий сотрудник Центра Востоковедения и письменного наследия АМИТ. Адрес: 734002, г. Душанбе, ул. Лоик Шерали, 83. Тел.: 907 96 30 00 E-mail: rajabov_h@yahoo.com

THE NOVEL ”GADDAR” IS A NARRATIVE ABOUT THE TRAGEDIES OF THE PARTITION OF INDIA IN 1947

The division of India into two states in 1947, in accordance with the subordination of Hinduism and Islam, brought the heaviest suffering to millions of people in India and Pakistan. Many leading writers who witnessed these disasters themselves have written several short stories or novels that reflect violent religious clashes. Krishan Chandar is one of the first Urdu writers to write a series of short stories and a separate novel called “Gaddar” about the division of India and its tragic consequences.

This article discusses this particular novel in a condensed form. Here, more attention is paid not to the images and features of the characters in the work, but to the depiction of the terrible consequences of the split and the endless suffering of innocent people.

Keywords: Krishan Chandar, novel, traitor, Bejnath, religious conflicts, division of India, Pakistan, Punjab, Lahore, Lalapur, Hinduism, Muslims, migration, we are savages.

Information about the author: Habibullah Rajabov, Doctor of Philology, Professor of the Department of Indian Philology at the Tajik National University. Leading researcher at the NAST Center for Oriental Studies and Written Heritage. Address: 83 Loik Sherali str., Dushanbe, 734002. Tel.: 907 96 30 00 E-mail: rajabov_h@yahoo.com

БАЛОҒАТИ ТАСВИР ВА МАСОИЛИ РАВОНШИНОСИИ РОМАНИ «САРМАДДЕХ»-И БАҲМАНЁР

Абдучалили Амон.¹

Насри муосири тоҷик дар баробари бозтоби воқеияти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа, ба таҳқиқи ҷаҳони ботинии инсон низ тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намудааст. Дар ин замина, осори Баҳманёр ҳамчун падидаи муҳимми адабии садаи ХХ ҷойгоҳи хос дошта, бо шеваи баёни вижа, нигариши амиқи равонӣ ва тасвири пурбори зиндагии мардумӣ ҷалби тавачҷуҳ мекунад. Ба гуфтаи адабиётшинос А. Сатторзода: «Баҳманёр ба адабиёт бо қаҳрамонон, биниш, равиш, тарзи нигориш, забон ва тарзи баёни вижаи худ ворид гардид, ки он дар насри кунунии тоҷикӣ як падидаи адабии тамоман бисоҳибӣ ва фавқулодае буд» [13, с. 4]. Воқеан романи «Сармаддеҳ» аз чанд ҷиҳад тозагиҳо дорад. Аз ҷумла, романи мазкур аз зумраи осорест, ки дар он зиндагии мардуми деҳоти кӯхистони тоҷик дар пайванди анъана, тафаккури иҷтимоӣ, эътиқод, ва муносибатҳои инсонӣ ба таври густурда ва бисёрқабата инъикос ёфтааст. «Ҳамаи ин боиси он гашт, ки навиштаҳои адиб аз ибтидо на танҳо тавачҷуҳи хонандаи тоҷикро ба худ ҷалб намуд, балки боиси дар саросари Шӯравии собиқ эътироф гардидани хунару истеъдоди ӯ гашт» [14, с. 227].

Аҳаммияти омӯзиши ин роман, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мешавад, ки нависанда на танҳо воқеаҳои зоҳириро ба тасвир меорад, балки ба қарри рӯҳи равони қаҳрамонҳо низ ғурӯ меравад. Аҳаммияти дигари роман, забон ва тарзи баёни Баҳманёр аст, «ки вожаҳо ва ё таъбир ё таркибҳо гоҳо чанд маънӣ пайдо мекунад ва ҳама дар ҷои худ қарор мегиранд ки вожаҳо ва ё таъбир ё таркибҳо гоҳо чанд маънӣ пайдо мекунад ва ҳама дар ҷои худ қарор мегиранд» [12, с. 23], зеро «Баҳманёр барои равонӣ ва муассирии забони ҳикояҳои аз имкониятҳои фаровони забон ва тарзу усулҳои тасвир хеле устокорона истифода кардааст» [15, с. 67]. «Вижагии дигари забони Баҳманёр навҷӯӣ ва навоариҳои ҳуди ӯ дар калимасозиву ибораорӣ ба шумор меравад. Таҳлили якҷанд вожаи ҳикояҳои ӯ гувоҳи он аст, ки адиб имконоти калимасозиву таркиббандии забони тоҷикро хуб медонад ва дар тозагӯйиву навҷӯйиҳо муваффақ ҳам шудааст» [9, с. 116].

Ба андешаи Дилшод Раҳимов: «Яке аз дарунмояҳои пураарзиши қиссаи ҳикояҳои Баҳманёр унсурҳои фарҳангии суннати мардуми тоҷик ба шумор меравад, ки барои ҳар як хонанда ошноӣ азиз ва қарин мебошанд. Агар ба мундариҷаи ҳикояҳои Баҳманёр тавачҷуҳ кунем, дар онҳо мазмунҳои асотирӣ, фолклорӣ ва этнографиро дучор мешавем, ки дар тору пуди забону баёни нависанда ҳазм шудаанд» [9, с. 116].

Воқеан Баҳманёр бо офаридани қаҳрамонҳо, ба рафтору воқеаҳо чунин бархурд мекунад, ки қаҳрамонҳои осораш дар рӯ ба рӯи маҷбуриятҳои муҳити иҷтимоӣ, фишори урфу одатҳо, хурофот, тарс, муҳаббат, вичдон, ормон ва эҳтиёҷи худшиносӣ қарор гирифта, ҳар кадом ба таври хос ҷаҳонбинӣ ва мавқеи шахсии худро ифода мекунанд. Аз ҳамин ҷост, ки таҳлили равоншинохтии персонажҳо барои дарки амиқтари сохтори маънавӣ ва эстетикӣ роман аҳаммияти назаррас дорад.

Аз ҷониби дигар, романи «Сармаддеҳ» ҳамчун матни адабӣ дорои арзиши бузурги этнографӣ ва фарҳангӣ низ ҳаст. Дар он расму ойин, одат ва таомули мардумӣ, аз қабилӣ меҳмондорӣ, маросими тӯй ва азо, муносибати хонаводагӣ, мақоми зан дар ҷомеа, боварҳои динӣ ва хурофӣ, тарзи зисту меҳнат ва дигар ҷанбаҳои зиндагии суннати тоҷикон бо тафсил ва воқеъбинӣ бозтоб ёфтаанд. Аз ин лиҳоз, романро метавон на танҳо асар бадеӣ, балки як навъ ойинаи фарҳангии мардумӣ ва ҳофизаи иҷтимоии тоҷикон низ арзёбӣ кард.

Мақсади мақолаи мазкур баррасии ду паҳлуи ба ҳам пайванди романи «Сармаддеҳ» психологияи қаҳрамонҳо ва урфу одатҳои дар асар инъикосёфта мебошад. Барои расидан

1. Абдучалили Амон – номзади илмҳои филологӣ, докторанти кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни.

ба ин ҳадаф, ҷаҳони ботинии персонажҳо, ангеҷаҳои равонии онҳо, ихтилофҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ, ҳамчунин нақш ва ҷойгоҳи анъанаҳои мардумӣ дар ташаккули шахсият ва рушди суҷаи асар мавриди таҳлил қарор мегиранд. Ин равиш имкон медиҳад, ки роман ҳамчун падидаи ҳамзамон иҷтимоӣ, психологӣ ва фарҳангӣ бо диди фарогир арзёбӣ гардад.

Ба андешаи Зигмунд Фрейд: «Қаҳрамони осори бадеӣ он шахсест, ки орзуҳои ниҳонии нависандаро таҷассум мекунад ва тавассути ӯ хоҳишҳои пинҳонии «ман»-и инсон ба сахнаи ҳаёл бароварда мешаванд» [14, с. 69]. Дидани ботини қаҳрамонҳо, шинохти омилҳои ормон, маҷбурият ва навъҳои шарм, вичдон ва таваккал, аз як тараф ва таҳлилу муаррифии расму оинҳои тоҷикӣ (тӯй, хайрия, дафн, меҳмондорӣ, муносибати зану мард, корҳои ҷамъиятӣ) аз тарафи дигар, дар маркази таҳқиқ қарор додем.

Баҳманёр дар солҳои 1960-80 навъҳои гуногуни насриро ба мардум пешкаш намудааст. Ӯ ба ҷаҳонбинии мардуми деҳоти кӯҳистони ва ҳаёти мардуми шаҳр ошно буда, сахнаҳо ва характери қаҳрамонҳои хосро аз ҳаёти мардум мегирифт. Намунаи беҳтари ин ҷаҳонбинӣ романи «Сармаддеҳ» аст. Вале ҷолибтар он аст, ки нависанда қаҳрамонҳояшро ба ҳайси шахсиятҳои зинда ба хонанда пешкаш мекунад: онҳо зарар мебинанд, аз занҷирҳои иҷтимоӣ нороҳат мешаванд, дил мебозанд, ғам меҳӯранд ва аз рӯи сабукии рӯҳу вичдони ба худ хос рафтор мекунанд.

Бо вучуди он ки романи «Сармаддеҳ» дар замони шӯравӣ навишта шудааст, аммо вусъату абадияти мавзӯҳои он ҳама муодилаҳои асрӣ, аз қабилӣ ҷустуҷӯи худшиносӣ, муросо бо истибод, муносибатҳои ҷамъиятӣ, шакку тарсу ваҳм онро ба ашъори ҷаҳонӣ наздик мекунанд. Ин ҷолиб аст, ки нависанда анъана ва тафаккури мардумро бо зарфияти модернии мепайвандад: ҳикоятҳои устураӣ ва динӣ, ба монанди даъвои мулло Бухоризода, шакку шубҳа ва таҳдиди давлат, вазъияти занон ва бархӯрди наву қуҳна.

Романи «Сармаддеҳ» на танҳо романи бадеӣ, балки як навъ энциклопедияи зиндагии тоҷикони кӯҳистон аст. Нависанда дар он дар бораи дароз кардани рӯзгори мардум, кори сахроро пеш бурдан, тозашудани гузаштаи маънавӣ, васфи меҳмондорӣ ва эҳтироми меҳмони бегона қисса мекунад. Ин ҳама ҳолатҳоро хонанда на танҳо эҳсос, балки зиндагӣ мекунад. Ин навъ тарзи зиндагӣ буда, дар таҷқиқи умумӣ бо фарҳанги тоҷик мувофиқ аст. Дар осиеб, дар меҳмонхона (он маркази хабари деҳ) ва дар ҷойхона афсари пушти сар ҳодисаи рӯзро муҳокима мекунанд: дузд, мулло, садорати нави Давлати шӯравӣ. Осиебони бечора ва зани бузурги ӯ, ки ғизои деҳро таъмин мекунанд, вафодориву меҳрубониро ҷисман таҷассум мекунанд. Меҳмондорӣ дар ин ҷомеа вазифаи муқаддас аст: деҳ ба меҳмонпазирии худ ифтихор дорад. Қулбаҳои лоину бомгӯшарехта барои меҳмон ҷои гарм ва беҳатар шуда, мизбон бо дастурхони пур аз нону намак ва оши палав меҳмони худро истиқбол мегирад анъанаест, ки бар тибқи манбаи тарғиботи фарҳангӣ, меҳмонон ба хонаҳои тоҷик «бо дастурхони пур аз таом ва хонаи пур аз қолину гулдӯзӣ» истиқбол карда мешаванд.

Либоси одамони диёри Сармаддеҳ дигар нави одатҳоро возеҳ мекунад. Баҳманёр аз либосу сару рӯйи қаҳрамононаш ҳамчун рамзи шахсият ё сатҳи ҷаҳонбинӣ истифода мебарад. Шошо, ки девона ҳисоб мешавад, ба тобу таъриф аҳамият намедиҳад. Нӯшина либоси шаҳрӣ ва мӯйи борики худро истифода мекунад, то фарқи худро бо занони деҳ нишон диҳад. Айни замон, либоси анъанавӣ нишони асолат аст. «Тоқӣ» ва «калӯш», ки дар манбаи сайёҳии мазкур ҳамчун сарпӯши маъмул барои зану мард шинохта мешавад дар роман ҳамчун рамзи деҳнишинӣ ва итоати суннат истифода мегардад.

Манзили анъанавии тоҷикон дар роман бо тамоми унсурҳои худ хонаҳои кӯчак, дабирхонаи меҳмонхона, айвонҳои қушод, охурҳои пур аз дона, дарҳои қуҳна, қафаси мурғҳо зинда мешавад. Ба мисли манбаи фарҳангӣ, ки қайд мекунад. Хонаи осиебон макони меҳмоннавозию меҳрубонист. Мизбон ҳанӯз на омадааст, худи хона меҳмонро ба оғӯши худ мегирад.

Дар романи «Сармаддеҳ» маросими тӯй бисёр ҷолиб нишон дода мешавад. Он вобастаи анъанаҳои фарҳангии тоҷикон аст, ки дар онҳо оила бар пояи розигии калонсолон ва баробарии ҷамоа ташкил мешавад. Масалан, хонадон барои тӯйи духтар, сармоядор ва шармо-

луд, ҳамаи моли худро сарф мекунад, то обрӯяшонро ниғаҳ доранд. Дар саҳифаи афсонаи нофармони Париса, ки ошиқи Бабраки Лӯли мешавад, ба ҷангҳои бузқашӣ, издивоҷи бидуни муҳаббат ва фоҷиаҳои баъдӣ мепайвандад паҳлӯи равонӣ ва иҷтимоии ин анъанаро нишон медиҳад.

Дар ин ҷо даъват ба додани духтар, ҳалол кардани «қалинг», нақшҳои зану мард, мақоми падар ва бародар, олуи будани шаъну номус чун қонунҳои навбатӣ баррасӣ мешаванд. Нӯшина ин қонунҳоро танқид мекунад ва ҳаққи худро иқомат намегирад: вай ташаббускор ва саркаш аст, баробарии ҳақҳои инсонро талаб мекунад ва мегӯянд «ман меҳомам мисли мард зиндагӣ кунам». Ин манзара як навъ бархӯрди менталитети анъанавӣ ва арзишҳои нави Сармаддеҳ аст.

Ба андешаи мунаққид А. Набавӣ: «Ҳикояи «Нушина» сурудест аз дили духтари болиғу ошиқ берун ҷаста ва фарогири ҳамаи орзуҳо ва ҳаёлоти неку бад ва талху ширини уст, ки маъшуқи худро интизор асту бо рақиби худ ғоибона арбада дорад.

Аммо ин шакли тасвир мақсади маҳзу мавҳум набуда, балки ба шахсияти ровӣ, дунёи маънавии қаҳрамони ҳикоя, нияту ҳолати ӯ ва паёму ғарази муалиф иртибот мегирад. Аз онҷо, ки ҳадаф- манд аст, бори маънӣ мекашад ва ба сабки шахсии нависанда далолат менамояд» [7, с. 243].

Зани занон буд Нӯшина.

Яктой замон буд Нӯшина.

Душмани нотавон буд Ёсума [2, с. 256].

Меҳмондорӣ, ҷузъи асосии фарҳанги тоҷикон аст. Дар роман, вақте мусофир вориди деҳ мешавад, ҳама дарҳо ба рӯи ӯ кушодаанд, ҳар кӣ қадам мегузорад, пирӯҳанаширо барояш раво мегардонад ва дастурхони пур аз нон, мева, гӯшти хушбӯ (оши палав) пешниҳод мешавад. Ин муносибат «нон ва намак» аст, ки меҳмониро муқаддас мешуморад.

Дар роман меҳмондорӣ бо фаросати эҳсосӣ пайваستا аст: осӣбон ҳатто дузд Шаҳбози овораро мисли фарзанди худ мепазирад ва бо назди бозор равон мешавад, ки ӯро ба сари ақлу роҳ баргардонад. Аммо меҳмондорӣ одатан бо хотираи ҳузнангези дигар ҳам меёбад: меҳмонҳои шӯравӣ («Сарбозҳои Кафкӯрӯд») бо шикам ва орзуи худ ба деҳ меоянд, лекин ҷойи меҳрубонӣ ҷангҷӯёнеро мебинанд, ки «шаш мӯйе ҳастанд, ки ҳис карданд асо яқин нест».

Як паҳлӯи муҳими расму оинҳои мардумиро дар роман маросими дафн нишон медиҳад. Вақте Париса ва модари Гулбутта мефавтанд, занону мардон деҳ дар муруфияи ҷамъиятӣ ширкат мекунад. Занон бо иҷозати тафриқафурӯшон гирьями маросими дафнро месароянд; онҳо ба истилоҳ «самовар мегиранд» ва ашк мерезанд, ки баҳше аз таомул аст, зеро бовар мекунад, ки ашк ҷавҳари руҳро мусаффо мекунад ва мурда аз оби ашки наздикон шикам сер меҳӯрад. Мардон мурдаҳоро ба хоки гӯр равон мекунад ва бо ашӯи мактуб ва сурудҳои мазмуни динӣ.

Намунаи устувори тарси динистӣ ва онҳоеро, ки аз қадим барои далел ё наҷот ба мулло мепайванданд, дар қиссаи мулло Бухоризода мебинем. Кампирони деҳ ва дигарон ба мулло муруҷиат мекунад, то чашмашони андаке сурх, ё табларзаи кӯдакро барқарор кунад. Онҳо бояд тӯмореро гӯё барои дифоъ аз чашми бад ба гардани гову бузу кӯдакон овезон кунанд ва бо воситаи кампири Осуда ва мулло фармонравӣ кунанд, то ба назари ҳалқаи «золимон» натобанд. Ин ҳама баён мекунад, ки мардум ба фанҳои «дукони пешдаргирон» кордгӯйҳои бефоида, дам зада аз истодани вақт дар табақчаи боварӣ бовар доранд; мулло бо «каротҳои» баёнгар дар баробар нерӯҳои дунявӣ баҳо мегирад. Ин хулоса ба андешаи мо дар бораи бархӯрди дурнамоҳои динӣ, ирфонӣ ва равшанфикрӣ таъкид мекунад.

Барои таҳлили равоншинохтии қаҳрамонҳои роман мо аз усулҳои асосӣ истифода мебарем: наҳри классикии психоаналитикӣ ва мактаби гуманистии Чунгу Маслоу. Ба гуфтаи Эн-сиклопедия Britannica, романи психологӣ «дар ҳаёти дарунӣ ва равоншиносии персонажҳо

бо таъкид кардани ангезахову фикру ҳиссиёти дарунии онҳо»britannica.com мебинад. Ин таъкид ба фаҳмидани иллати рафтор ва ҳолатҳои персонажҳо мусоидат мекунад. Таҳлили мо хеле назарӣ буда, заминаи кулли қаҳрамонҳоро баён мекунад.

Нӯшина дар роман образи навтарини зан аст, ки рӯҳ ва ормони мародор дорад. Қисса бо омадани ӯ ба деҳа оғоз мешавад: вай муаллими адабиёт, беҳтарин хонандаи шаҳр, зани фарҳангӣ, ҳамеша даст ба китоб ва огоҳ аз ҷаҳон. Рӯшанфикр дар байни қафаси анъана меафтад ва мехоҳад онро бишканад. ӯ ба намуди зоҳирӣ ва ботини худ эҳтироми нав либоси аврупоӣ ва мӯйи чароғон истифода мекунад. Ҳисси истиклолияти иқтисодӣ ва фарҳангии ӯ вайро бо ғайбату танқидҳои аҳли деҳа рӯ ба рӯ мегардонад. Ҳамлагарон мегӯянд, ки мардҳо «чакидаанд», онҳо бояд шӯру ғафлат дошта бошанд ва зани малакутиро ба амният оварда бигиранд; ӯ бошад, намедонад, ки чӣ мехоҳад.

Тарзи хониши ҳар чизе ки ӯ мегӯяд, бар пояи омӯхтани муошират ва фанни чинсӣ аст. ӯ мехоҳад ҳаққи хондан ва ҳобидан дошта бошад. Аммо мақомдорони деҳ ҳуқуқи шахсии ӯро намепазанд. Зовуш, муаллими ҷавоне ки ба ӯ майл дорад, аммо аз одоб ва сиёсати мактабаш ҳазар мекунад, ним дар шубҳа аст: аз як тараф, ба ин зани пурҷозиба майл дорад, аз тарафи дигар мехоҳад дар ҷомеа қадам монаду карера созад. Муносибати онҳо ба якдигар лаҳзаҳои саҳти психологиро нишон медиҳад: ӯ мехоҳад дӯст бошад, баъд ба ӯ бовар кунад, қавлу мӯҳаббат диҳад, аммо тарси иҷтимоӣ ва арзишҳои собиқ ӯро водор мекунанд, ки бо зани дигар издивоҷ кунад. Нӯшина ин хиёнатро мефаҳмад, асабӣ ва пурсавол мегардад: «ҷаро мардҳо аз занони фаъол метарсанд»? Мунтазам ба таҷрибаи ҳомиладорӣ, ба расму анъанаи тӯй, ҷангҳои бузқашӣ, дасти дӯзандагон, мус, ва мамнӯъкунандагон рӯ ба рӯ мешавад.

Нӯшина қурбонии ҳасади занҳо (масалан, Бунафшаи тарафдор аз тартиботи анъанавӣ), ғаратгарӣ ва айбҳои маликшудаи мардҳо мегардад. Зимнан, вай бо авомили гуногун набуди озодӣ, назорати мулло, набуди мухлис рӯ ба рӯ мешавад ва дар охири роман дӯстдорону умматҳои ӯ дастгирӣ намекунанд. Психологӣ дар ин ҷо бо принципи норасоии эҳтиёҷҳои Маслоу мувофиқ аст: эҳтиёҷи дӯстдорӣ ва ба худ мӯътабар будан қонеъ намешавад; аз ин рӯ ба бозӣ бо ҷони худ меравад.

Шошо дар «Сармаддеҳ» ҳамчун бемори рӯҳӣ муаррифӣ шудааст; кӯдакон ба ӯ ҳамдиланд, калонсолон таҳқир ва тамасхур. Вай ба озмоишҳои гуногун бояд ҷавоб диҳад: ду ситора рӯи китфонаш худро дароз мекунанд, яке канда мешавад, ӯ дунболи он меравад ва дигарон ба ин ҳолат механданд. Мутаассифона, дар ҳар қадам ба ӯ монӣ мешаванд ва он ки ин ситораҳои тасаввурро дунбол мекунад, рамзи ҷустуҷӯи хувият ва орзуҳои бузурғтар мебошад. Вай бо худсолони дигар иртиботи беҳтар дорад: ба сӯи хона медароянд, саги ханги дӯсташ, ки вай «Ландахур» номидааст, то ӯро хушдор диҳад, ки ҷонашро ба сари роҳ наандозад. Дар ин қаҳрамон мо хусусиятҳои одамони рӯёбин, пайғамбарони беумматро мебинем: ӯ ҳар лаҳза омода аст, ки коре барои хайр анҷом бидиҳад, аммо ҷомеаи кӯҳна мувофиқ нест. Вай дар охир дар ҷустуҷӯи ситораҳои худ ба кӯҳ баромада, гум мешавад. Ин қаҳрамон метавонад аз нигоҳи психологии эзотерикӣ низ таҳлил шавад: ситораҳои рӯи китфҳо суперего ё асли вежа мебошанд ва кандани онҳо (комил шудан) нишонаи рафтори ношинос аст. Дар ҳангоми бародарон ва ҳамсояҳо ба ӯ механданд, шумо «аҳмак»-ро мехонед. Аммо аз дигар ҷиҳат, Шошо нигоҳи кӯдакӣ дар ҷомеаи пур аз бепарвоӣ ва ҳасад аст.

Пирак ва Мирак, ду таҳлиқгар ва майпараст, камхӯрд ва сарсонун саргардонанд. Онҳо намояндагони синфҳои поёни деҳ, сармояи ниҳоят заиф (як ҳар), ки бо даромади майда аз бозор зиндаанд ва ё аз меҳрубонии занонашон: ҳар вақте ки намак ё равған намеёбанд, аз бинтҳои ақиб монда берун меоянд. Онҳо дар бисёр қисматҳо вақти худро бо нӯшидани «похол» ва хатнаҳои деҳ мегузаронанд; аммо дидаву шунидаҳои худро ба шуури иҷмоӣ табдил медиҳанд: дар осеби Хубоншо, дар ҷангҳои бузқашӣ, дар хонаи мулло, ҳатто дар танӯрхонаи занҳо. Ҳолати равонии онҳо аз бадбахтӣ ва ноумедӣ ҳосил шудааст: чанд инхирофи маънавӣ ва зебоиро ҷой намедиданд, худ ба масхарабозӣ, ба дуредурии пурмасҳара ниёз пайдо мекунанд. Афсона дар бораи дидани асои Бухоризода дар ҷангал ва шери мағрур

кардан, ё худ шубҳаҳои Мирак ба қаҳрамонҳо равшан меандозанд.

Пирак ва Мирак дар воқеаҳои муҳим ҳамчун шоҳид ҳузур доранд. Онҳо истиноди таҳлили равшаншинохтии иҷтимоиро нишон медиҳанд: одамон вақте ба фақр ва ноилмӣ гирифтанд мешаванд, бо чизҳои дилхушкунанда май, суҳбатҳои бемаъно ва ба гуфти Холдони Чилдурӯғ «Ҳол хандаи холӣ» худро таскин медиҳанд. Вале ҳамин қаҳрамонони оддӣ бо кӯчаки «воҳ» аз Бормон, дузди сардароз, воқеаи ғайриоддиеро мебинанд: санги бузург дукафон мешавад ва он чӣ онҳо пеши назар доштанд, нест мешавад. Баръакс, мулло Бухоризода ва нависандаи сатиракор ба ин воқеа бо шубҳа ё танқид муносибат намекунад, балки чунон чиддият, ки тафовутро дарк мекунад.

Мулло Бухоризода чун симои роҳбарии динӣ ва мутлақгардони арзишҳои суннатӣ зухур мекунад. Вай ҳатто ҳангоми дидани ташвиқи «болшевикҳо» аскарони шӯравӣ дар сарҳад ба дӯсташ Хубоншо «фотиҳаи мусалмонӣ» медиҳад, часорат ва боварӣ ба ҳақ будани худро дар олам нишон медиҳад. Бухоризода ва пирони дигар аз фолклери мардум аз домӯллоҳои таърих каромат ва эҷодгариро истифода мебаранд, то фикри ҷамъиятро идора намоянд. Мисол, вақте ки чашмаи Нӯшинро қорӯб намуда, обро ба сӯри дигар мебаранд, Бухоризода бар зидди «думиҳла» ва «тири дукафон» афсӯс меҳонд, модарзодони беморро дар мумилоти худ рӯҳонӣ мепарид ва ба ҳар хона духтарча бурда, ба гардани он тӯмор мекард.

Ин персонаж дар психологияи фалокат ва қудрати ирфонӣ ҷой дорад: вай гуфтаҳои худро бо истиноди фақеҳӣ «Гӯристон дуд мекунад» [3, с. 215] тафсир мекунад ва бо бурузи майлу буғзи мардум ба онҳо маҳкумият мебардорад. Ба таъбири маснавии Румӣ, Бухоризода «амири завони» мардум аст, аз дур дилҳои беҳабарро мефиребад. Аммо ҳамин шахс маълумоти замонавиро низ хуб медонад: пеш аз рафтани ба ҷанг («ҷиҳод бар болшевикҳо» [3, с. 243]) ба Хубоншо мӯъҷизаи назарбияви «асои Мӯсо»-ро ба дасташ медиҳад [3, с. 244], ки бо он фараҷ ёбад. Ин ҳама нишон медиҳад, ки қаҳрамонҳои «Сармадех» дар байни анъана ва тафаккури нав дар баробари таҷрибаву ҷангҳо меистанд.

Қиссаи Зан ва Осиёбон нисбат ба дигар қисматҳо хосияти трагизми назаррас дорад. Ин оила дари пӯшида аз рангинӣ ва сӯридорӣ аст; онҳо танҳо, дар ҷангал, бо як ҳаёт ва осиеб зиндагӣ мекунад. Шаҳбоз, ҷавони овораю дузд, ба осиеб фирор мекунад, зеро дигар ҷое ва касе надорад. Осиёбон ба меҳмондорӣ анъанавӣ менигардад, ӯро мисли фарзанд пазируфта, ба ӯ дар хонаи худ паноҳ медиҳад. Аммо дар оғӯши ин некӣ бадӣ менишинад: Шаҳбоз ба зани осиебон дил меситонад ва шаб бо истифода аз заъфи инсонӣ (вақте ки мурда нимҷон аст), вайро ба озори ахлоқӣ мебарад. Пас аз ин воқеа, хонанда ба фикри имон ва вичдон, муҳаббат ва нафрат, мазҳаб ва озодии шахсӣ мепардозад.

Зан дар ин қисса миёни анъана ва хоҳиши шахсии худ меистад. Вай аз ба шавҳар додани худ тоқат кардааст, шавҳари осиебон дардманд аст ва тӯли солҳо интизор аст, ки аз ин ҳолат халос шавад, вале ӯ не. Шаҳсе Шаҳбоз ба хонаи онҳо меояд, ки дилу вичдон ба ӯ саҳт ҷалб мешавад. Вале ин пирамарди бемор ҳамеша ӯро бо чашмони калтам ва хандаи масҳара мебинад, наззора мекунад. Ин рӯҳноолӣ ба вичдони зан осеб мерасонад; ҳангоми руҳ додани марги шавҳараш (ба захми дастур додааст) ӯ тарс ва озори вичдонро аз сар мегузаронад. Шаҳбоз ин вачҳро таҳлили воқеии равшанӣ медиҳад: тарс аз воқеаи тасодуфӣ (фочиа) боиси он мегардад, ки ӯ зиндагии худ ва дигаронро мешиканад. Пайғамбари беуммат бо ин шояд нишон медиҳад, ки озод шудан аз анъанаро басест барои анҷоми фочиа.

Барои пур кардани нақшаҳои равшанӣ мо персонажҳои дигарро низ мебинем. Хубоншо ҷавоне, ки барои «ҷиҳод» бар зидди «болшевикҳо» меравад, ба даст меафтад, гум мешавад ва то охир барнамегардад. Аз ҷиҳати психологӣ ин кушиши маҳволи ҷустуҷӯи ҳувият, чизеро бо воқеияти нав мутобиқ кардан аст. Вай дар баробари ғалабаву шикастҳо қадам мезанад, аммо ҷомеа барои ӯ ҷой надорад. Холдори Чилдурӯғ шахсе, ки ҳодисаи гӯристонро ба ҳаяҷон меорад, кӯҳнаву навро мулоҳиза мекунад ва бо ҳасрат мегардонад, масъалаи зиндашавии рӯҳро ба миён мегузорад.

Бормон ва рафтараши низ мавзӯи марги номиналӣ ва зиндашавии рӯҳӣ (аз атеист ба

мӯъмин? [9, с. 244]) мебошад. Мулло Бухоризода ва Навбахт аз ин воқеа истифода бурда, кудрат ва амниятро ниғаҳ медоранд. Яъсума зане, ки корҳои муаллимро иҷро мекунад ва дар бораи либоси шарфаш фикр мекунад, як қаҳрамони коҳил аст. Пайғамбари беуммат Баҳманёр ишора мекунад, ки баъзе одамон аслан тағйир намеёбанд.

Яке аз ҷанбаҳои амиқи «Сармаддеҳ» ҷинсиат ва нақши зан дар ҷомеаи кӯҳистонӣ аст. Занҳо низ мисли мардон меҳнат мекунанд, алахусус дар саҳро ва боғ (мисол, Шаҳбоз аз рафтори зане дар замин канори ҷӯ ба шӯҳӣ дуздӣ мекунад ва ҳаётро зери савол мегирад). Занҳо ҳамзамон бо корҳои вазнин, нигоҳубини кӯдакон, тайёр кардани таом, тозагиҳои хона, ресидан, кашидани об ва ғайра машғуланд. Маросими тӯй танҳо бо далели саҳми зан ва меҳнати ӯ ба тартиб оварда мешавад. Аммо пойбандӣ ба анъанаҳо ва ҳифзи номуси оила занро аз озодӣ ва тараққӣ маҳрум мекунад.

Ба назари Нӯшина, зан бояд ҳуқуқи баробар дошта бошад; ё мурдаҳои кӯҳистонӣ (Париса) ба ҳуқуқи худ хоҳиш мекунанд, лекин кӯҳистонӣён хомӯшияшонро золимона талаб мекунанд. Ҳар бор зани ҷавон ишқро интиҳоб кунад, «сурхрав» ҳисоб мешаванд ва сарқуб мегарданд. Ин фоҷиаҳои равонии занро, ки дар натиҷаи зери зулми ҷамъиятӣ ва нобаробарии гендерӣ мондан ба амал меояд, нишон медиҳад. Ҷумлаи Париса дар пеши зани худ (холаи Чаманоро) – «Хайфии умри ҷавонии ман, ки рӯшноӣ надид» – таъкиди ҳамин амалӣ ва ботинии фоҷиа аст.

Ҳолатҳо мисли никоҳи маҷбурӣ, ҷазоҳои пурдари барои муносибатҳои ғайриқонунӣ (ҷангҳо ба марги Париса), ва ҷиноятҳои, ки шахс ба хоҳири номуси мардӣ содир мекунад (Ҳолдор, ки таҷрибаи харидани аспро дорад ва аз рақиб озурда мегардад), зоҳиран бо анъанаҳои иҷтимоӣ муттабиқанд, аммо аз нигоҳи психологияи инсонӣ зарароваранд, зеро эҳсосот ва орзуҳои шахсиро сарқуб мекунанд. Духтарҳои ҷавон худро дар сарбонде мебаранд, ҳисси муҳаббатро пинҳон медоранд, бо дурӣ ва ҷиддияти сохта ба фиребҳои мардона ҷавоб медиҳанд.

Баъзе одатҳо, ки Бухоризода ва кампири Осуда таъкид мекунанд, (камарбанди тӯмор, баҳшиши ҷон, хонишҳои надоматӣ) аслан ба манфиати мухтарияти мардум хидмат мекунад, на ба саломати онҳо. Хурофоти ҷамъиятӣ (ҷашмбандӣ, дуд додани «тағоҳои холи») барои дур кардани ҷашми Шошо) ҷомеаро дар ҳолати тарсу ҳарос нигоҳ медорад. Дасти мулло инсонҳои қаллоб ва фурсатталабро тасдиқ мекунад. Бухоризода ҳар ҷизро тавҳид мекунад: агар боди ҳафтаи баҳор барфро об кунад, мерисанд «Дуди гӯристон» [3, с.117 амали ӯ аст, ки ба бӯғи инсонҳо ҳамроҳ мешавад; агар хукхона (муҷозот ба шӯравӣ) сӯхта бимирад, мегӯяд: «Ҳа, мушкили хук!» дар ҳоле ки нафасҳои дар мавҷуда аз хун гашта дар кӯҳистони зебо гум шуд.

Ин бархӯрди диният бо авом дар хурофот маънавиятро хароб мекунад ва ба рӯҳии инсон осеб мерасонад. Аз садои муъҷизавии мулло Бухоризода, ки гӯиё акси овози Худо бошад, мардум ба ҳолати иртиботи ривоч медароянд, оромӣ меёбанд. Вале аз нигоҳи равонӣ, ба дасти мулло авлоди шайтон гирифтормегарданд. Вақте ки Барзу намефаҳмад, ки хурофот чӣ гуна таъсири манфӣ дорад, ӯ ба изҳори амали Бухоризода («Гӯристон дуд мекунад» [3, с. 116]) шубҳа мекунад, ва дар охир эътироф мекунад, ки тамоми амалҳои ҳаёти ӯро ишора мекунанд.

Сармаддеҳ дар замони шӯравӣ воқеъ аст, ки давлат барҳақ меҳаҳад, деҳаи кӯҳистониро ба сӯи навогарӣ барад. Аммо муаллимони шаҳрдид, раисони колхоз (мисли Парвонаи Шопур) ва хазинадорҳо (мисли Ҳукуматшаҳи Марказӣ) ба деҳ эътиромӣ кофӣ надоранд. Вазъияти бад баҳракашӣ ва поймолшавӣ нишон медиҳад, ки тавозуни муҳофизат ва қор бедарак мешавад. Сармаддеҳӣ ба туғён баробари мулло Бухоризода боз ба болшевикҳо низ бовар намекунад. Танз дар бораи хукхона ва аробаи нафтӣ ба малик шудани давлат хандаовар аст.

Меҳнат меҳнат барои зиндагӣ ба мардум сарчашмаи асосии маънавист. Дар саҳро, деҳ, осеб ҳама меҳнат аст. Занҳо дар саҳро ҳезум мечинанд, мардҳо гандум мекоранд, ҷавонон рамаҳоро ҷаро мекунанд. Шошо симои меҳнатӣ ҳезумкашониро меҳаҳад, зеро дар қор худ-

ро муҳим ҳис мекунад. Пирак ва Мирак нисбати кор «бегона»-анд, аз ин рӯ ба факру бемории рӯҳӣ мубтало шудаанд.

Роман муаммоҳои ҳештаншиносӣ ва баробари мавриди таҳлили психологӣ қарор медиҳад. Қаҳрамонҳо мубориза мебаранд, то манзил ва орзуваширо биёбанд. Ҳар яке дар ҷустуҷӯи баробарӣ ва ормонҳои худ аст: Нӯшина барои пайдо кардани ҷойи зан дар ҷомеа мешитобад; Шошо рӯёбин аст ва аз пешфарзҳои ҷӯяндаи ситораҳои равонӣ дур намеравад, зани осиебон бо ин ки аз тасодуф истифода мебарад, то орзуи худ ва муҳаббати шахси бароварда созад, дар ниҳоят қурбонии вичдон ва истисмори ҷамъиятӣ мешавад. Бухоризода, Барзу, Парвона ва дигар қаҳрамонҳо функсияҳои ниҳодии ҷомеаро ифода мекунанд: онҳо медонанд, ки қудрат дар даст доштани афкори дигарон аст, аз ин рӯ бо усулҳои гуногун (каромат, тарс, ҳила) одамонро идора мекунанд.

Дар баробари ин, роман аз пӯёии расму оинҳои тоҷикӣ шаҳодат медиҳад. Традицияҳо дар зиндагии мардум нақши калон мебозанд: меҳмондорӣ, дастурхони пур аз нону намак, сарупӯшҳои анъанавӣ, хонаҳои пур аз қолин ва гулдӯзӣ, маросими тӯй ва қаноатмандии мардум аз барпо кардани маърақаҳо ҳамаи ин анъанот фарҳанги тоҷикро ташкил медиҳанд ва барои қаҳрамонҳо системаи маъно ва арзиш ба вучуд меоранд. Масалан, манбаи сайёҳӣ қайд мекунад, ки одатҳои тоҷикӣ аз либос то маросимҳо тамоми ҷанбаҳои рӯзгорро фаро мегиранд advantour.com; гарчанде шароити романи мо гоҳе дахшатнок ва фоҷиаангез бошад, вале ин анъанот ҷустани маъно ва ҳувиятро осонтар менамоянд.

Дар ниҳоят, «Сармаддеҳ» барои хонандаи имрӯз аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки мавзӯҳои абади дар як ҷуғрофиё ва дар як замони таърихӣ ба таври гуногун баён мекунад. Асар ба мо нишон медиҳад, ки ҷӣ гуна фишорҳои иҷтимоӣ, хурофоту диният, камбизоатӣ ва ҳасад метавонанд рӯҳи инсонро шикананд, вале дар айни замон самимият, меҳмондорӣ, меҳру муҳаббати ҳақиқӣ ва орзуҳои бузург метавонанд онро обод созанд. Аз ин рӯ, «Сармаддеҳ» танҳо як роман нест; ин рӯёӣ як мардуми баиззат ва дар фикри оянда аст, рӯёест, ки аз шартӣ замону макон гузашта, ба дили ҳар хонанда, ҳатто пайғамбари беуммат ҳам, расида метавонад.

Аз таҳлили романи «Сармаддеҳ» ба чунин натиҷа метавон расид, ки Баҳманёр дар ин асар тавонистааст ду унсури муҳим психологизм ва этнографизми бадеиро ба таври хунармандона ба ҳам пайванд диҳад. Қаҳрамонҳои роман танҳо иштирокчиёни ҳодисаҳо нестанд, балки ҳар яке соҳиби дунёи ботинии мураккаб, таҷрибаи хоси маънавӣ ва мавқеи равонии инфиродӣ мебошанд. Ангезаҳои рафтор, тарсу шак, умеду ормон, эҳсоси гуноҳ, ниёз ба муҳаббат, ҷустуҷӯи озодӣ ва талоши худшиносӣ дар симои онҳо бо боварбахшӣ ва неруи таҳлилӣ таҷассум ёфтааст.

Таҳқиқ нишон дод, ки персонажҳое чун Нӯшина, Шошо, Пирак, Мирак, мулло Бухоризода, осиебон ва дигарон на танҳо типҳои иҷтимоии муҳити деҳот, балки намунаҳои равонии инсонҳои гирифтори тазодҳои давр низ мебошанд. Дар симои онҳо бархӯрди анъана ва таҷдид, озодӣ ва маҳдудият, вичдон ва манфиат, эътиқод ва хурофот инъикос шудааст. Аз ин ҷиҳат, роман масъалаҳои хусусии як муҳити маҳдуди ҷуғрофиро ба сатҳи масъалаҳои умумии инсонӣ ва фалсафӣ боло мебарад.

Ҳамзамон, урфу одат ва анъанаҳои мардумӣ дар роман танҳо заминаи тасвир нестанд, балки ҳамчун унсури фаъоли маъносоз ва таъсиргузор дар ташаккули характерҳо ва сарнавишти онҳо амал мекунанд. Меҳмондорӣ, маросими тӯй ва дафн, муносибатҳои хонаводагӣ, тақсмоти иҷтимоии нақшҳои зану мард, боварҳои динӣ ва расму оинҳои кӯҳан дар асар на танҳо ҳамчун ҷузъи муҳити зиндагӣ, балки ҳамчун низоми арзишҳо ва меъёрҳои танзимкунандаи рафтори инсон тасвир шудаанд. Аз ин рӯ, романи «Сармаддеҳ» дар баробари арзиши адабӣ, дорои аҳаммияти фарҳангшиносӣ ва иҷтимоӣ низ мебошад.

Дар маҷмӯъ, романи «Сармаддеҳ» яке аз осори арзишманди насри тоҷик аст, ки тавасути он метавон ҳам рӯҳи замон ва ҳам табиати равонии инсонро шинохт. Асар нишон медиҳад, ки инсон дар ҳар давру замон миёни фишорҳои иҷтимоӣ, урфу одат, эътиқод, муҳаббат ва ормонҳои шахсӣ қарор дорад ва маҳз ҳамин тазодҳо сарчашмаи асосии драматизм

ва ҳақиқати бадеӣ мебошанд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши романи мазкур барои таҳқиқи насри муосири тоҷик, раваншиносии персонажҳо ва масъалаҳои фарҳанги мардумӣ дорои аҳамияти илмии назаррас мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. А, Абдучалили. Зухури мактабҳои нави адабӣ дар насри муосири тоҷик (солҳои 80-уми асри XX) / Абдучалили Амон // Вестник института языков. – 2020. – №. 1(37). – С. 61-68.
2. Абдуллоҳ, С. Шоире аз Сармаддеҳ / Сафар Абдуллоҳ // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С. 17-43.
3. Баҳманёр. Сармаддеҳ. Шоҳаншоҳ (маҷмӯаи ҳикояҳо ва роман) / Баҳманёр. – Душанбе, «Адиб», 2013. 472 саҳ.
4. Иқболов О. Зарбумасал-мақол-афоризмҳо.-Душанбе: ЭР-граф, 2008.-190 с.
5. Кабириков, Ш. Сухан чун раддаи марҷон / Шаҳбоз Кабириков // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С.67-72.
6. Мирзоюнус М. Сабкшиносии насри муосир. Хучанд: Нуру маърифат, 2018. С. 334.
7. Набавӣ, А. Чусторҳо ва ибтикорот дар наср / А.Набавӣ.-Душанбе: Адиб, 2009.-324 с.
8. Раҳимов, Д. Тасвири унсурҳои фарҳанги мардум / Дилшод Раҳимов // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С.144-150.
9. Раҳимова, Ш. Андешаҳо пиромуни забони насри Баҳманёр / Ш. Раҳимова // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С. 112-118.
10. Рустам, М. Пайванди устураву зиндагӣ / Муҳаммадшарифи Рустам // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С. 230-236.
11. Салимӣ, Н., Солеҳ, Ш. Диди бадеӣ ва ҳунари тасвиргарӣ/ Носирҷон Салимӣ, Шамсиддин Солеҳ // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С.48-66.
12. Сатторзода, А. Чехраи ҳунарии Баҳманёр / Абдунабӣ Сатторзода // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С. 4–17.
13. Солеҳов, Ш. Адабиёт ва шинохти он (маҷмӯаи мақолот) / Ш. Солеҳов - Душанбе: Ирфон, 2009. – 240 с.
14. Фрейд З. Толкование сновидений. / З. Фрейд – Минск: Попурри, 2003. – 576 с.
15. Хоҷамуродов, О. Вижагиҳои ҳунари нависандагӣ / Олимҷон Хоҷамуродов // Шоире аз Сармаддеҳ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 346 с. – С. 119-124.
16. Шойгонфар Ҳ. Нақди адабӣ (муаррифии макотиби нақд) / Ҳ. Шойгонфар. – Техрон: Интишороти дoston, 1384. – 235 с.

БАЛОҒАТИ ТАСВИР ВА МАСОИЛИ РАВОНШИНОСИИ РОМАНИ «САРМАДДЕХ»-И БАҲМАНЁР

Дар мақолаи мазкур романи «Сармаддеҳ»-и нависандаи тоҷик Баҳманёр ҳамчун асар баррасӣ мешавад, ки насри иҷтимоӣ ва равониро ба ҳам меомезад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба таҳлили ҷаҳони дарунии қаҳрамонҳо (Нӯшина, Шошо, Пирак, Мирак, мулло Бухоризода, осиебон ва дигарон), ангеҷаҳои онҳо, ихтилофҳои ахлоқӣ ва ҷустуҷӯи хувият равона гардидааст.

Ҳамзамон, дар мақола анъана ва расму ойинҳои ҷомеаи тоҷик, ки дар роман инъикос ёфтаанд, мавриди таҳқиқ қарор мегиранд: тӯйҳо, маросимҳои дафн, меҳмондорӣ, муносибатҳои оилавӣ, нақши зан, тақсими меҳнат ва маросимҳои динӣ.

Таъкид мешавад, ки роман на танҳо оинаи бадеии зиндагии деҳаи кӯҳистонӣ дар давраи шуравӣ мебошад, балки як навъ энциклопедияи фарҳанги тоҷик низ ба шумор меравад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки Баҳманёр тавонистааст раваншиносӣ ва этнография, анъана ва ҷустуҷӯҳои модернистиро ба таври ҳамроҳанг муттаҳид намуда, матни чандқабатаро

офарад, ки барои хонандаи муосир низ аҳаммият ва арзиш дорад.

Калимаҳои калидӣ: Баҳманёр, романи «Сармаддех», равоншиносии қаҳрамонҳо, анъанаҳои тоҷикӣ, нақшҳои хонаводагӣ, расму ойинҳо, рамзшиносӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдучалили Амон Холиқзода - номзади илмҳои филологӣ, докторанти кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ. Нишонӣ: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Тел.: (+992) 902550290. e-mail: abdujalil.amon@outlook.com

ЗРЕЛОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РОМАНА «САРМАДДЕХ» БАҲМАНЁРА

В статье рассматривается роман «Сармаддех» (2013) таджикского писателя Бахманёра как произведение, сочетающее социальную и психологическую прозу. Основное внимание уделяется анализу внутреннего мира персонажей (Нушина, Шошо, Пирак, Мирак, мулло Бухоризода, осиебон и др.), их мотивации, моральным конфликтам и поискам идентичности. Одновременно исследуются традиции и обычаи таджикского общества, отражённые в романе: свадьбы, похоронные обряды, гостеприимство, семейные отношения, роль женщин, разделение труда и религиозные ритуалы. Подчёркивается, что роман служит не только художественным зеркалом жизни горного кишлака во времена СССР, но и своеобразной энциклопедией таджикской культуры. Анализ показывает, что Бахманёр сумел органично соединить психологизм и этнографичность, традицию и модернистские поиски, создав многослойный текст, актуальный и для современного читателя.

Ключевые слова: Бахманёр, роман «Сармаддех», психология персонажей, таджикские традиции, гендерные роли, обычаи, символика.

Сведения об авторе: Абдуджалили Амон Холиқзода – кандидат филологических наук, докторант кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121, тел.: (+992)902550290, e-mail. abdujalil.amon@outlook.com

THE MATURITY OF IMAGERY AND PSYCHOLOGICAL ISSUES IN BAHMANYOR'S NOVEL SARMADDEH

This article explores the Tajik novel Sarmaddeh (2013) by Bahmaniyor as a work that combines social and psychological prose. The focus is placed on the inner world of the main characters (Nushina, Shosho, Pirak, Mirak, Mullah Bukhorizoda, the miller, and others), their motivations, moral dilemmas, struggles with conscience, and search for self-identity. Alongside this, the study examines the Tajik traditions and customs depicted in the novel, including wedding ceremonies, funeral rituals, hospitality, gender relations, family roles, and religious practices. The analysis underlines that Sarmaddeh functions not only as a literary reflection of life in a mountain village during the Soviet period, but also as an encyclopedia of Tajik culture. The article demonstrates how Bahmaniyor successfully integrates psychological depth with ethnographic richness, tradition with modernist tendencies, creating a multilayered text that remains meaningful for contemporary readers.

Keywords: Bahmaniyor, Sarmaddeh, character psychology, Tajik traditions, gender roles, customs, symbolism.

About the author: Abdujalil Amon Kholiqzoda – candidate of philology, Department of Theory and History of Literature of Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Aini. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, avenue Rudaki 121., phone: (+992)902550290, E-mail. abdujalil.amon@outlook.com

АБУХАЙЁНИ АНДАЛУСӢ ВА АНДЕШАҲОИ Ӯ РОЦЕЪ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ-ФОРСӢ

Одинаев А., Наимов М¹

Абухайён ал-Андалусӣ, номи пуррааш Асируддин Муҳаммад ибни Юсуф ибни Алӣ ибни Юсуф ибни Ҳайён ал-Ғарнотӣ буда, бо номи "Андалусӣ" ба ватанаш Андалус (Испанияи имрӯза) иртибот дорад, шуҳрат пайдо намудааст. Ӯ дар охири моҳи октябри соли 1256 дар як маҳаллаи шаҳри Ғарнота таваллуд шудааст ва соли 1344 мелодӣ дар Қоҳира дунёро падруд гуфтааст. Ин донишманди бузург забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва дигар забонҳоро аз овони кӯдакӣ омӯхта, бештар ба илми забоншиносӣ таваччуҳӣ хосса дошт. Сидней Глейзер (Sidney Glazer) – муҳаққиқи осори Абухайён, ӯро дар соҳаи забоншиносӣ ҳамчун "пешрави равишҳои тавсифӣ ва муқоисавӣ" мешиносад, фарҳанг ва тафаккури ӯро пеш аз замони худ арзёбӣ мекард [1,6].

Дар илми забоншиносӣ Абухайён махсусан ба омӯзиши лаҳҷаҳои арабии замони ҷоҳилият ва баъд аз ислом машғул буд. Омӯзиши лаҳҷаҳо донишҳои забонӣ, ба вижа барояш афзоиши забони тоҷикӣ-форсиро замина гузоштааст. Зеро дар гузашта таҳлили лаҳҷаҳои арабӣ дар китоби Сибавайҳи Форсӣ баён шуда буд, аммо Абухайён бо пайравӣ аз Сибавайҳ дар бораи ҷанбаҳои муҳими дигари забоншиносӣ, махсусан, тоҷикӣ-форсӣ таҳқиқот анҷом додааст [13,92]. Ӯ инчунин, дар илми грамматикаи араб ва қоидаҳои он ба китоби Сибавайҳи Форсӣ бисёр таъяс намудааст.

Ин донишманди андалусӣ ба забонҳои зиёди замонаш низ ошно буда, забонҳои арабӣ, ҳабашӣ, тоҷикӣ-форсӣ ва туркиро медонист. Ба забонҳои мазкур китобҳои зиёде таълиф намудааст, аз ҷумла: "Ошuftагии шоҳ нисбат ба туркҳо" (ذهو الملك في نحو الترك), "Фаҳмиш дар забони туркӣ" (الإدراك في لسان الأتراك), "Мантиқи лол дар забони форсӣ" (12,36) [منطق الخرس في لسان الفرس] ва "Нури тира дар забони ҳабашӣ" (نور الغيش في لسان الحبش) мебошанд [17,7/152]. Ӯ дар тасдиқи ин фикр меғӯяд, ки «Бисёр забонҳо, ба монанди забони туркӣ, форсӣ, ҳабашӣ ва дигар забонҳоро медонам ва ба ин забонҳо роҷеъ ба илми забоншиносӣ, грамматика ва морфология китобҳо навиштаам. Ҳамзамон, аз калимаҳои ғарибии (қадимаи) онҳо истифода бурдам. Инчунин, тавассути пажӯҳиш, дар таҳқиқи ин забонҳо қоидаҳои фаҳмидам, ки дар ҳама забонҳо маъмул аст, ба шарҳ ниёз надоранд» [4,230]. Инчунин китоби "Мантиқи лол дар забони форсӣ"-и Абухайён дар китоби "ал-Аълум"-и Зарқалӣ ва дигар муҳаққиқон номаш оварда шудааст, вале ҷой ва маконаш мушаххас нагардидааст.

Шуҳрати донишманди забардаст он замон дар илми забоншиносӣ то ҷое расида буд, ки силсилаи таърихи қадимаи калимаҳои арабиро пайгирӣ намуда, сарчашмаҳои онҳоро ба қабिलाҳои араб расонид ва калимаҳои арабишудаи тоҷикӣ-форсиро аз якдигар ҷудо намуд. Ин ибтикороти ӯ аз он дарак медиҳад, ки донишманд аз илмҳои замони худ огоҳ буда, аз Андалус ба самти Шарқ сафар карда, сарчашмаҳои дигари ин илмро ҷустуҷӯӣ менамояд [8,1/109].

Абухайён дар сафарҳои зиёди худ миёни Шарқ ва Ғарб бо бисёр устодон ва донишмандон ошно шуд ва ба воситаи онҳо шуҳрат пайдо кард. Яке аз устодони бузурги таъсирбахши забони ӯ имом Сибавайҳ-наҳдони форсӣ буд, ки ӯро устоди ғайримустақими худ мешуморад. Ӯ ҳамчунин дар илми забоншиносӣ танҳо ба китоби Сибавайҳ, "ат-Тасҳил"-и Ибни Молик ва дигар таълифоти ҳамин устодон тадрис мекард ва касеро берун аз ин китобҳо наомӯзонд [6,2/540].

Абухайён бо сахмгузориаш дар омӯзиши забоншиносӣ ва грамматика, шуҳрат пайдо кард. Гарчанде, ки ӯ бо чанд забон, аз ҷумла тоҷикӣ-форсӣ ошно буд, вале нақши асосии ӯ дар таҳқиқи таъсирпазирӣ миёни забони тоҷикӣ-форсӣ ва забони арабӣ дар асарҳои ба назар мерасад. Ӯ дар навиштаҳои худ ба баъзе вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ, ки ба арабӣ ворид шудаанд, ишора намуда, реша ва маънии онҳоро шарҳ додааст. Махсусан, Абуханёни Андалусӣ дар китоби «ал-Баҳр ал-муҳит» аз тамоми истилоҳоти тоҷикӣ-форсӣ ёдовар нашуда бошад ҳам, вале онҳоро дар китоби ҷудогоне

1. Одинаев Абуҳалим Сиёҳмардович, -ҳодими калони илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Одинаев Абуҳалим Сиёҳмардович, ҳодими калони илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Наимов Муҳаммадамин – ҳодими калони илмии Маркази шарқшиносӣ ва мероси хаттии АМИТ.

ба забони тоҷикӣ-форсӣ шомил кардааст. Бахусус, дар китоби «Тухфат-ул-ариб»-и худ, ки ин истилоҳотро низ амалӣ намуда ва ба қор бурдааст [5,71]. Абуҳанён дар баробари қорҳои анҷомдода ба омӯзиши вожаҳои хориҷии воридшуда дар забони арабӣ, аз ҷумла форсӣ дар мавриди зарурат онҳоро таҳлилу баррасӣ кардааст. Ў бо истинод ба баъзе вожаҳои форсӣ, дар забони арабӣ воридшуда низ ишора мекунад. Аз ҷумла дар китобаш «Тухфат-ул-ариб» мегӯяд, ки «Истабрак: пораи ғафс, забони форсӣ, ба арабӣ гардонида шудааст» [5,71]. Дар ин масъала Абуҳанён ба омӯзиши вожаҳои хориҷӣ дар забони арабӣ, аз ҷумла тоҷикӣ-форсӣ ҳангоми зарурат дар заминаи шарҳу таҳлили вожаҳои хориҷӣ онҳоро зикр мекунад.

Абуҳанёни Андалусӣ, ки ҳамчун забоншиноси маъруф шинохта мешавад, донандаи чанд забон, аз ҷумла тоҷикӣ-форсӣ буд, вале дар мавриди шоҳаҳои минтақавии забони форсӣ [16,59-60], ба монанди тоҷикии имрӯза, ки яке аз забонҳои қадима мебошад [18], алоҳида ишора накардааст. Шояд ӯ бо баъзе вожаҳо ва сохторҳои, ки дар манотиқи Осиёи Марказӣ истифода мешуданд, шиносӣ пайдо кардааст, ки имрӯз бо номи тоҷикӣ шинохта мешаванд. Аммо, байни тоҷикӣ ва форсӣ тафовути назаррасе вучуд надорад. Аз сабаби он ки тоҷикӣ танҳо як қисми забони форсӣ ҳисобида мешуд. Ҳар гуна ишора ба забони тоҷикӣ дар асарҳои ӯ дар доираи омӯзиши забони форсӣ ва арабӣ ғайримустақим мебошад. Андалусӣ инчунин забонҳои ибрий ва ҳабаширо хуб медонист ва китобҳо низ таълиф кардааст.

Андалусӣ дониши тоҷикӣ-форсии худро дар дарки решаҳои баъзе вожаҳо дар матнҳои арабӣ истифода бурдааст. Нақши ӯ ҳамчун забоншинос, ки ба таҳлили таъсири забонӣ байни арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ мепардозад, муҳим буд. Яке аз хусусиятҳои ҷолиб ва васеи забони арабӣ ин аст, ки арабҳо баъзе вожаҳои тоҷикӣ - форсиро истифода намуда, онҳоро арабӣ гардонида ва аз онҳо феълӣ сифатҳо сохтаанд. Масалан, вожаи "Баҳраҷ" аз "Набҳара", ки дирҳами қалбақӣ мебошад, арабӣ карда, феъли "Баҳраҷа" аз он гирифта шудааст. Аз ин рӯ, онҳо мегӯянд "Баҳраҷа ад-дирҳаму" (пул қалбақӣ шудааст) ва "Баҳраҷ ал-қавлу" (сухан тухмат аст). Вожаи "Зарҷун" ранги май ва майро ифода мекунад, ки аз он ранги "зарҷин" гирифта шудааст, ки маънои "музарҷан" ранги (қабуд) дорад. Аз вожаи "Наврӯз" феъли "Навраз" гирифта шуда, масалан: "Навразно" мегӯянд, ба маънои "Мо наврӯзӣ кардем" мебошад [2,1/289-290].

Тибқи маълумоти манбаъҳо, осори Абуҳайён дар самтҳои гуногуни илми забоншиносӣ тақрибан 65 китобро дар бар мегирад, ки танҳо 10-тои он ба замони мо расидаанд. Боқии асарҳояш дар солҳои наздик шояд ошкор шавад. Муҳиммаш он аст, ки ӯ забоншинос буд ва забонҳои зиёдеро медонист. Ў як китоб ба тоҷикӣ-форсӣ навиштааст, ки то имрӯз боқӣ монда ва арзиши бузург дорад. Ў инчунин дар бораи забони ҳабаши (Эфиопия), туркӣ, арабӣ, юнонӣ ва қибтӣ (Миср) китоб таълиф кардааст.

Ҳамин тариқ, китоби «Баҳри муҳит»-и Абуҳанён яке аз муҳимтарин манбаъҳои маълумотӣ дар соҳаи адабиёт, истилоҳот ва забоншиносии ғарбии онвақта ба ҳисоб мерафт. Дар баробари ин асар, ба забони форсӣ китобе навишта, ба он ишора кардааст. Дар ин китоб, луғати форсиро, ки аз ҷониби донишмандони фасеҳ муқаррар шудааст, ҷамъоварӣ намудааст. Аз ин рӯ, муҳаккиқ Аҳмад Амин баён мекунад, ки китоби «Манотиқи лол дар лисони (забони) форсӣ» (منطق الخرس في لسان الفرس) мавҷуд аст, вале макони ҷойгиршавии дастхатҳояшро мегӯяд [7,123]. Он метавонад мисли луғатномаи туркӣ дар солҳои наздик ошкор ва мавриди истифода қарор гирад. Ў дар унвони асари тоҷикӣ-форсиаш вожаи "лисон"-ро (мақсад нутқ) ба ҷои "забон" истифода бурда, "забон" нагуфтааст. Барои тасдиқи истифода, садоҳо (фонетика), сохтвожа (морфологӣ) ва сохтори онро тавсиф кардааст. Ў қоидаҳои умумии забонҳои тоҷикӣ-форсиро пас аз муқоиса бо забонҳои дигар, ки бо онҳо муошират мекарданд, муайян кардааст. Дар таҳқиқоти худ бошад муқоиса, фарқиҷаҳо ва мушкилоти омӯзиши забонҳои ғайр, инчунин манбаъҳо, иштибоҳҳо, хатогиҳо, махсусан таҳмил кардани қоидаҳои як забон ба забони дигарро равшан баён кардааст [9,297].

Гумон меравад, ки он чи Абуҳайён дар асарҳои «Иртишоф» ва «ал-Баҳр ул-муҳит» ба забони тоҷикӣ-форсӣ ишора кардааст, танҳо бо нисбат додани баъзе вожаҳо маҳдуд намешавад. Зеро мисолҳои овардашуда нишон медиҳанд, ки истифодаи истилоҳоти форсӣ дар миёни донишмандони қадим тавачҷуҳи махсус дошт. Ҳамчунин, мо намунаҳои истилоҳоти арабикардашудаи фарҳангҳои дигар, ба монанди румӣ ва сурёний ва ғайраро кам мебинем. Пажӯҳишгар меафзояд,

ки ин падида аз он далолат мекунад, ки чаро гузаштагон истилоҳоти бегонаро бештар ба асли тоҷикӣ-форсӣ нисбат медиҳанд, на ба асли дигар [10].

Инчунин, Абуҳанён дар масъалаи муқоисавӣ, мегӯяд: «Чуноне, ки арабҳо пешоянди ҳарфҳои замони ҳозираро дар феъл сохтаанд, форсҳо нишонае барои ин пешояндҳо ҳарфи “ме”-и касрадорӣ имолашударо сохтаанд. Аз ин рӯ, “хӯрд” дар арабӣ маънои “акала” дорад, “аъқулу” меҳӯрад, “оқулу” меҳӯрам, “наъқулу” меҳӯрем ва “таъқулу” меҳӯрӣ мегӯянд» [3,230].

Аз он ҷумла ӯ таъкид мекунад, ки бо истифода аз танвини арабӣ, мо метавонем маънои ин калимаҳоро дарк намоем ва фарқияти байни вожаҳои арабӣ ва ғайриарабро муайян созем. Абуҳанён ба истилоҳоте, ки дар зиндагии ҳаррӯза истифода мешаванд, ишора мекунад, ки ҳамаи он ба ҳадафи гӯянда марбут мебошад. Аз нуқтаи назари Абуҳанён, ҳадафи суҳангӯӣ ангеае мебошад, ки байни сохторҳои гуногуни забонӣ фарқ мегузорад. Иртиботи қавӣ байни нияти суҳанвар ва сохтори грамматикӣ забонҳо дар шеваи бархӯрд ба масъалаҳо ва рушди илми забоншиносӣ таъсиргузор аст [15].

Ноғуфта намонад, ки Абуҳайён яке аз аввалин олимоне, ки усули муқоисавиро дар илми забоншиносӣ истифода бурда, забонҳои гуногун, аз ҷумла туркӣ, қиптӣ, ҳабаши ва махсусан форсиро бо таърихи забони арабӣ таҳлил кардааст [14,42]. Ӯ нишон дод, ки забонҳо бо ҳам робитаи зич доранд ва барои дарки як забон бояд ба забонҳои дигар низ муроҷиат ва муқоиса кард [11,27].

Таҳқиқоти ӯ ба ташаккули забоншиносии муқоисавӣ ҳамчун илми мустақил мусоидат намуда, баъдтар аз ҷониби олимони, аз ҷумла Фердинанд де Соссюр, аҳаммияти чунин равиш тасдиқ гардид [11,20]. Ҳамчунин, муҳити бисёрфарҳангӣ ва бисёрзабонаи Андалус ба рушди чунин андешаҳо таъсири муҳим расонд ва ба пешрафти барвақтии таҳқиқоти забоншиносӣ мусоидат намуд [11,9]. Чунин муҳит ба омӯзиши забони форсӣ ва таълифи китоби қоидаҳои форсӣ барои Абуҳайён имконият фароҳам овард, ки робитаҳои забонҳои минтақа ва таъсири мутақобилаи онҳоро амиқтар дарк намояд. Ин кор на танҳо ба густариши донишҳои забоншиносӣ мусоидат кард, балки нишон дод, ки тоҷикӣ-форсӣ ҳамчун як забони муҳим дар фаҳмиши робитаҳои фарҳангӣ ва таърихии халқҳо нақши калидӣ дорад.

Ҳамин тариқ, Абуҳайён ал-Андалусӣ, забоншинос ба лаҳҷаҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ, инчунин таъсири ин ва дигар забонҳо ба ҳам таваҷҷуҳ дошт. Абуҳайён китобҳои зиёде дар бораи забоншиносӣ, аз ҷумла забони форсӣ навиштааст. Ӯ ба таъсирпазирӣ ва муқоисаи забонҳо аҳаммият додааст. Асарҳои ӯ барои рушди илмҳои забоншиносӣ ва грамматикаи забонҳои Шарқ, бахусус тоҷикӣ аҳаммияти бузург дорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Glazer (Sidney) : A. Noteworthy passage from an Arab grammatical text, in: (journal of the American Oriental society, éditor zellig S. Harris, Associate éditor Murray B. Emeneau. George A. Kennedy, Volume 62, 1942, pp 106-108).

2. ал-Музҳир, Абдурахмон Ҷалолӣдин ас-Суютӣ. ал-Музҳир дар улуми забон ва навъҳои он / Абдурахмон Ҷалолӣдин ас-Суютӣ ал-Музҳир. – Маншуроти китобхонаи муосир: Сайдо - Бейрут. Соли 1986. . 4 ҷилд, ҷилди 1, 651 с.-.. منشورات عبد الرحمن جلال الدين السيوطي. المزهري في علوم اللغة وأنواعها. عبد الرحمن جلال الدين السيوطي. صيدا – بيروت. 4 مجلدات. 1986. جلد 1 في 651.. المكتبة العصرية.

3. ал-Ғарнотӣ, Абуҳайён. Дастури донишомӯз дар суҳан дар баҳси алфийаи Ибни Молик / Абуҳайён ал-Ғарнотӣ // Таҳқиқи Сидни Глейзер. American oriental society, New Haven, Connecticut, 1947. – 493 с.

4. Андалусӣ, Абуҳайён. Методикаи пажӯҳишгар дар илми забон аз рӯи алфийаи Ибни Молик / Абуҳайён Андалусӣ. Таҳқиқ Сидни Глозер. Чопи Амрико, шаҳри Ньюхуфен Кунетек, 1947. 1 ҷилд, –523 с. (منهج السالك في الكلام على ألفية ابن مال، أبو حيان النحوي الأندلسي، تح سيدني جلازر، أمريكا مدينة نيويورك). (كونيتيكت، 1947، دار أضواء السلف، مجلد واحد في 523 صحيفة، ص 230).

5. Андалусӣ, Асируддин Абуҳанёни. Тухфаи хирадмандон / Асируддин Абуҳанёни Андалусӣ // Таҳқиқи Самир ал-Маҷзуб. Чопи мактаби исломӣ - Бейрут. Нашри аввал. Соли 1983. – 397 с. تحفة الأريب بما في القرآن من الغريب. أثير الدين أبو حيان الأندلسي. تحقيق سمير المجذوب. المكتب الإسلامي-بيروت. طبعة أولى. 1983.. في 397 صفحة.

6. Тилимсонӣ, Аҳмад ибни Муҳаммад ал-Мақри. Насими хушбӯй аз шоҳаи тари Андалус / Аҳмад ибни Муҳаммад ал-Мақри Тилимсонӣ // Таҳқиқи Доктор Эҳсон Аббос. Дор Содир – Бейрут. 1968. نفع الطيب من غصن الأندلس الرطيب، أحمد بن محمد المقرئ التلمساني، تح: د.إحسان عباس، دار صادر- بيروت، 1968.

7. Шукрӣ, Аҳмад Холид. Абуҳанёни Андалусӣ ва бархӯрди ӯ дар китоби «ал-Баҳр ал-Муҳит» ва хонданиҳои он / Аҳмад Холид Шукрӣ. –Аммон: Дори Аммор, 2006, – 230 с. أبوحيان الأندلسي ومنهجه في تفسيره البحر المحيط وإيرادات القراءات فيه. الدكتور احمد خالد شكري. عمان، دار عمار، 2006. مجلد واحد في 230 صفحة.

8. Муҳаммад ибни Юсуф, маъруф ба Абуҳанён ал-Андалусӣ. ал-Баҳр ал-муҳит. Таҳқиқи Одил Аҳмад Абдулмавҷуд ва Алӣ Муҳаммад Муавваз. Чопхонаи Дор ал-кутуб ал-илмия, Бейрут - Лубнон. Чопи 1. 1413 ҳиҷрӣ - 1994 милодӣ. 8 ҷилд. Ҷилди 1. –678 с. البحر المحيط. محمد بن يوسف الشهير بأبي حيان الأندلسي. تحقيق الشيخان: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض. دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان. طبعة 1/1413هـ-1994م. 8 جلد. جلد 1 في 678 صفحة.

9. ар-Раҳовӣ, Муҳаммад Холид. Тадқиқоти муқоисавии забоншиносӣ миёни арабҳо: Абу Ҳайён ал-Андалусӣ ҳамчун намуна / Муҳаммад Холид ар-Раҳовӣ // Маҷаллаи Абуялус. Ҷилди 09 Нашри 01 – январи

соли 2022. – Қатар. Давҳа – С. 237. (https://qspace.qu.edu.qa/handle/10576/30434) الدرّس اللغوي المقارن عند العرب: أبو حيان الأندلسي أنموذجاً. دكتور محمد خالد الرهاوي. مجلة أبويولس. المجلد 09 العدد 01 - جانفي 2022. الدوحة 31.01.2022. قطر. -.

10. Ҳошимӣ, Муҳаммад. Мушкилоти арабисозӣ дар истилоҳоти муосир. ва Фараҳ Нур Рашида Русинон ва Муҳаммад Ҳатта Шифрӣ / Муҳаммад Ҳошимӣ // Сомонаи маҷаллаҳои “Academia.edu”. таърихи бардошт 24.01.2025. (https://www.academia.edu/). تحديات التعريب في المصطلحات المعاصرة. Academia.edu Journals. 24.01.2025. (https://www.academia.edu/)

11. Наъим, доктор Малика. Абуҳайён ал-Ғарнотӣ (ваф. 745 ҳиҷрӣ) ва забонҳои сомӣ. Маҷаллаи насли адабиётшинос ва равшанфикр. № 1, декабри соли 2013. 202 С-. أبو حيان الغرناطي (ت. 745هـ) واللغات السامية. مليكة ناعيم. مجلة جيل الدراسات الأدبية والفكرية. العدد الأول. ديسمبر 2013. 202 صفحة.

12. Одинаев А.С. Абуҳайёни Андалусӣ ва баҳсҳо доир ба забонҳои сомӣ/ А.С. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои филологӣ. – 2025. – №2. – С 322.

13. Одинаев А.С. Таъриқи тавҷеҳи грамматикӣ ва забони арабӣ дар китоби “ал-Баҳр ал-Муҳит”-и Абуҳайёни Андалусӣ / А.С. Одинаев // Паёми донишгоҳи забонҳо (силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. 2025. № 3 (59). – С. 470.

14. Одинаев А.С. Тавҷеҳ ва таҳлили грамматикӣ ва морфологӣ ва лаҳҷаҳои арабӣ дар асоси “ал-Баҳр ал-муҳит”-и Абуҳайён ал-Андалусӣ. Диссертатсия. Ҷамоҳирияти Халқии Арабии Бузургӣ Сотсиалистии Либия. Донишгоҳи Триполи (ал-Фотех). Триполи 2011-2012. – С. 375.

15. Оиша Муҳаммад Убайд ибни Намша. Таъсири суҳанвар дар асосҳои грамматикӣ Абуҳанёни Андалусӣ тавассути китобаш “Ирғишоф аз-зарб”. Маҷаллаи «ал-Ишоъ», Лабораторияи забоншиносӣ ва тарҷума. Ҷилди 10, шумораи 1. июни соли 2023. Донишгоҳи доктор Тоҳир Мавлоӣ. Алҷазоир. (https://asjp.cerist.dz/en/article/237314#) أثر المتكلم في التقعيد النحوي عند أبي حيان الأندلسي في كتابه (ارتشاف الضرب). عائشة محمد عبيد بن نمشة. مجلة "الإشعاع"، مخبر اللسانيات والترجمة. مجلد 10، عدد 1. جيون 2023. جامعة الدكتور طاهر مولاي. الجزائر.

16. Сафаров Некрӯз. Чуғрофияи таърихии Бухоро дар асрҳои IX-X (замони Сомониён) / Некрӯз Сафаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/10 (188). Душанбе: «Сино» 2015. 303 С-.

17. Хайридин ал-Заркалӣ. ал-Аълум: Тарҷумаи ҳоли маъруфтарин мардон ва занони араб, арабшиносон ва шарқшиносон. Дор ул-илм лил-малойин. нашри 6-ум, 1984. 7/152. الأعلام قاموس. التراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، خير الدين الزركلي، دار العلم للملايين، ط/1984-6.

18. Ҳомидзода Д. Муассирии забони тоҷикӣ дар рушди забонҳои минтақа / Д. Ҳомидзода. Сомонаи Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон, факултети филология. 03.10.2024. Бардошт 06.02.2025. (https://philol.tnu.tj/tj/muassirii-zaboni-to-ik-dar-rushdi-zabon-oi-minta-a/)

АБУХАЙЁНИ АНДАЛУСӢ ВА АНДЕШАҲОӢ Ӯ РОҶЕЪ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ-ФОРСӢ

Мақолаи мазкур ба Абухайёни Андалусӣ ва андешаҳои ӯ роҷеъ ба забони тоҷикӣ-форсӣ баррасӣ гардид. Муаллиф тавачҷуҳи маҳсули ӯро ба таҳқиқи забонҳои гуногун, аз ҷумла арабӣ, форсӣ, туркӣ ва ҳабашии нишон дода, нақши мавсуффо дар таҳлили муқоисавии забонҳо таъкид мекунад. Дар мақола инчунин истифода ва шарҳи баъзе вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ, ки ба забони арабӣ ворид шудаанд, дар осори ӯ, баҳусус дар китобҳои «ал-Баҳр ал-муҳит» ва «Тухфат-ул-ариб», мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Муаллифон нишон медиҳанд, ки Абухайён бо таҳқиқоти худ ба робитаи забонӣ ва фарҳангии миёни халқҳои Шарқ тавачҷуҳи хосса зоҳир намуда, ба рушди илми забоншиносӣ саҳми арзанда гузоштааст. Натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки осори ин донишманд барои омӯзиши таърихи забон, фарҳанг ва робитаҳои илмии ҷаҳони Шарқ аҳаммияти калон дорад.

Калидвожаҳо: Абухайёни Андалусӣ, Испания, Сибавайҳи Форсӣ, фарҳанги тоҷикӣ, забони тоҷикӣ-форсӣ, забоншиносӣ, вожаҳои иқтибосӣ, таъсири забонҳо, муқоисаи забонҳо, «ал-Баҳр ал-муҳит», «Тухфат-ул-ариб».

Маълумот дар бораи муаллифон: Одинаев Абуҳалим Сиёҳмардович, ходими калони илмии Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон; тел: +992 919-12-14-58; e-mail: odinahalim24@gmail.com; Наимов Муҳаммадамин Соҳибназарович – Ходими калони илмии шуъбаи тавсиф ва таҳияи феҳристи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди АМИТ Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, кӯчаи Хусейнзода 35. Телефон: (+992) 918761255. E-mail: m.amin2019@mail.ru

АБУХАЙЯН АНДАЛУСИ И ЕГО РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Данная статья рассматривается взгляд Абухайяна Андалуси на таджикско-персидский язык. Автор подчеркивает его особый интерес к изучению различных языков, включая арабский, персидский, турецкий и абиссинский, и акцентирует внимание на его роли в сравнительном анализе языков. В статье также анализируется использование и объяснение некоторых таджикско-персидских слов, вошедших в арабский язык, в его работах, особенно в книгах «аль-Бахр аль-мухтия» и «Тухфат-уль-Ариб».

Автор отмечает, что благодаря своим исследованиям Абу Хайян уделял особое внимание языковым и культурным связям народов Востока и внес значительный вклад в развитие лингвистической науки. Результаты исследования показывают, что труды этого ученого имеют большое значение для изучения истории языка, культуры и научных связей восточного мира.

Ключевые слова: Абу Хайян аль-Андалуси, Испания, Сибавейхи персидский, таджикская культура, таджикско-персидский язык, языкознание, заимствованные слова, языковое влияние, сравнительное языкознание, «аль-Бахр аль-Мухит», «Тухфат аль-Ариб».

Свидения об авторах: Одинаев Абдухалим Сияхмардович. Научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе пр. Рудаки № 33, тел: +992 919-12-14-58; e-mail: odinahalim24@gmail.com; Наимов Муҳаммадамин – старший научный сотрудник Центра востоковедения и письменного наследия НА Наимов Муҳаммадамин Соҳибназарович- старший научный сотрудник отдела описания и подготовки каталог рукописей Центра письменного наследия при НАНТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Хусейнзода 35. Телефон: (+992) 918761255. E-mail: m.amin2019@mail.ru

ABUHAYAN ANDALUSI AND HIS THOUGHTS ON THE TAJIK-PERSI LANGUAGE

This article discusses Abuhayyan Andalusi and his thoughts on the Tajik-Persian language. The

author highlights his special interest in the study of various languages, including Arabic, Persian, Turkish and Abyssinian, and emphasizes his role in the comparative analysis of languages. The article also analyzes the use and explanation of some Tajik-Persian words that have entered the Arabic language in his works, especially in the books “al-Bahr al-mukhtiyah” and “Tuhfat-ul-Arib”.

The author shows that through his studies Abu Hayyan paid special attention to the linguistic and cultural relations among the peoples of the East and made a significant contribution to the development of linguistic science. The results of the research indicate that the works of this scholar are of great importance for studying the history of language, culture, and the scholarly connections of the Eastern world.

Keywords: Abu Hayyan al-Andalusi, Spain, Sibawayh the Persian, Tajik culture, Tajik-Persian language, linguistics, borrowed words, language influence, comparative linguistics, Al-Bahr al-Muhit, Tuhfat al-Arib.

Information about the author: Odinaev Abdukhalim Siyahmardovich – Leading Research Fellow, The Institute of study of problems in Asia and Europe of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe sity, Rudaki prospect №33, тел: +992 919-12-14-58; e-mail: odinalim24@gmail.com; : Naimov Muhammadamin Sohibnazarovich –Senior Research Assistant of the Department of Description and Preparation of Manuscript Catalogue of The Center of Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic Tajikistan, Dushanbe, Sh.Huseynzodast. 35. Telephone: (+992) 918761255. E-mail: m.amin2019@mail.ru

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ:

1. Риоя намудани «Этикаи чопи мақола дар маҷаллаи илмӣ «МХ»;
2. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 20 см. ва фосилаи байни сатрҳо 14,4 мм;
3. Ҳаҷми мақола: формати А 4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 15 саҳифаи дастхат;
4. Индекси ТДУ (УДК) (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
5. Номи мақола;
6. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф (он);
7. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамояд;
8. Матни асосии мақола (на камтар аз 15 саҳифаи дастхат; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
9. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 8-10 номгӯи адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ соҳаҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25 ҷисди рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
10. Таваҷҷуҳи муаллиф (он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблӣ доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Мероси Шарк» ба нашр расидааст;
11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 20 сатр (аз 150 то 200 калима) ва калидвожаҳо аз 8 то 10 номгӯ;
12. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопӣ он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
13. Мақолаи аспирант/докторант Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ ё мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
14. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ё доктори илм қабул карда мешавад;
15. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
16. Нишон додани манбаи иқтибос дар қавси ҷаҳоркунча [ ];
17. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;
18. Маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям:

1. Соблюдение публикационной этики научного журнала «Наследие Востока»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 12, поля 2,0 см, межстрочный интервал 14,4 строки;
3. Объем статьи: не менее 15 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс ТДУ (УДК) (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия и.о. автора (ов);
7. Название организации, где работает(ют) автор (ы);
8. Основной текст статьи (не менее 15 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 8-10 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора (ов);
10. Ссылка на предыдущие публикации научного журнала «Мероси Шарк» по теме исследования приветствуется.
11. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводятся на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 8-10 терминов;
12. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
13. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимаются к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
14. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
15. Информация об авторе (ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
16. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
17. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
18. Представить справку о прохождении системы антиплагиат

МУНДАРИЦА

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

Муродзода А.А., Чавҳарӣ М.О., Сиёсати ҳукуки императории Сосониён нисбати занон.....	5
Мирзомуродова Г.М., Халилзода Д.Х. Фаъолияти ҳарбӣ-сиёсии Абуалии Чағонӣ дар императории сомониён	11
Бедилзода Ҳ. К., Файзализода М. таъсири раванди ҷаҳонишавӣ ба тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеаи тоҷикистонӣ .	17
Самариддини Ҷ. Қ. Қойгоҳи Тарикати нақшбандия дар умури иҷтимоӣ - иқтисодии Хуросони Бузурги нимаи дувуми асри XIV ва асри XV	24
Одинаев А. Н., Борошко С. Л. Божинская-Арандаренко Л. В. Панҷакент ва Ургут дар омори ҳаёти хоҷагии водии Зарафшон дар нимаи дувуми асри XIX.....	29
Убайдулло Н. К. Муҳаммадсафои И. С. Таърихнигории равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар давраи истиқлол	42
Азиззода Ф. Г. Иртиботи дипломатии Ғазнавиён бо Бувайҳиёну Фотимиён	52

ФИЛОЛОГИЯ

Қодирзода М. А., Толибова Г. Ҷ. Маъно ва вазифаҳои услубии фразеологизмҳои фитонӣ дар забони тоҷикӣ ва аналогҳои онҳо дар забони англисӣ	58
Холназарова Н. Н. Нақш ва вазифаи шеър дар романи Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»	66
Сорокина Н. И., Раҳимова Т. Р. Вариантнокии синонимӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар ҷанбаи сохторӣ-вазифавӣ	74
Хайридинова М. С. Нақши тарҷумаи бадеӣ дар таҳкими ҳамкориҳои байнимиллӣ ва амиқсозии ҳамдигарфаҳмии фарҳангӣ	84
Ҳочамирзода М.Х. Масъалаҳои таъйини матн дар забоншиносии рус	93
Даминзода М.З. Султонзода М. Меъёрҳо ва усулҳои ташаккули истилоҳоти соҳавӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ	102
Шодиева Ф.М. Таснифоти вобастаҳои адабӣ (нумеративҳо) дар ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ	110
Ғаффорӣ З. Қойгоҳи “Мачмаъ-ун-нафоис”-и Сирочуддиналихони Орзу дар нақди адабии форсӣ-тоҷикӣ.....	115
Раҷабов Ҳ. Романи “Ғаддор” баёнгарии фоҷиаҳои тақсимишавии Ҳиндустон дар соли 1947	125
Абдучалили А. Балоғати тасвир ва масоили равоношиносии романи «Сармадех»-и Баҳманёр	135
Одинаев А., Наймов М. Абуҳайёни Андалусӣ ва андешаҳои ӯ роҷеъ ба забони тоҷикӣ-форсӣ	144

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И АРХИОЛОГИЯ

Муродзода А. А., Джавхари М. О. Правовая политика империи сасанидов в отношении женщин.....	5
Мирзомуродова Г.М., Халилзода Д.Х. Военно-политическая деятельность Абуали Чагани в империи Саманидов.	10
Бедилзода Х. К., Файзуллозода М. Влияние процессов глобализации на трансформацию политической системы таджикского общества	23
Самариддини Дж. К. место ордера накшбанди в социально- экономической жизни Великого Хорасана во второй половине XIV - XV вв.	29
Одинаев А. Н., Боршко С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В. Пенджикент и Ургут в статистике хозяйственной жизни Зеравшанской долины во второй половине XIX века	35
Убайдулло Н. К. Мухаммадсафои И. С. Историография культурных связей Республики Таджикистан с зарубежными странами в период независимости	41
Азиззода Ф. Г. Дипломатические связи газневидов с бувайхидами и фатимидами	47

ФИЛОЛОГИЯ

Кодирзода М. А., Толибова Г. Дж. Смысл и стилистические функции фитонимических фразеологизмов в таджикском языке и их аналоги в английском языке	47
Холназарова Н. Н. Роль и функция поэтонимов в романе Дж. Икрами «Двенадцать ворот Бухары»	53
Сорокина Н. И., Рахимова Т. Р. Синонимическое варьирование в таджикском и английском языках в структурно-функциональном аспекте	61
Хайридинова М. С. Роль художественного перевода в укреплении межнационального сотрудничества и углублении культурного взаимопонимания	67
Ходжамирзода М.Х. Взгляды русских языковедов на проблемы определения текста в лингвистике	74
Даминзода М.З. Султонзода М. Нормы и методы формирования отраслевой терминологии в английском и таджикском языках	80
Шодиева Ф.М. Классификация числовых определений (нумеративов) в газелях Бедиль Дехлави.....	89
Гаффори З. Роль “маджма’-ун-нафаис” Сираджуддиналихана Арзу в развитии персидско-таджикской Литературной критики	97
Раджабов Х. Роман “Передаватель” - повествование о трагедиях раздела Индии в 1947 году	97
Абдуджалили А. Зрелость художественного образа и психологические проблемы романа «Сармаддех» Бахманёра	97
Одинаев А., Наимов М. Абухайян Андалуси и его размышления о таджикско-персидском языке.....	97

CONTENTS

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Murodzoda A Javhari M. O. Legal policy of the sasanian empire towards women	5
Mirzomurodova G. M. Khalilzoda D. Kh Military and political activities of abu ali chaghani in the samanid empire	10
Bedilzoda. H. The impact of globalization processes on the transformation of the political system of tajik society ..	23
Samariddini J. K. The role of the nakshbandi order in the socio economic life of great korosan in the second half of the 14th and 15th centurie	29
Odinaev A. N. Boroshko S. L. Bozhinskaya-A. L. V. Panjikent and urgut in the statistics of economic life in the zeravshan valley in the second half of the nineteenth century	35
Ubaidullo N. K. Muhammadsafo I. S. Historiography of the cultural relations of the republic of tajikistan with foreign countries during the period of independence	41
Azizoda F. G . Diplomatic relations of the ghaznavids with the buyids and fatimids	47

PHILOLOGY

Kodirzoda M. A. Tolibova G. Dzh. Meaning and stylistic functions of phytonymic phraseological units in the tajik language and their analogues in english	47
Natalya I. S. Takhmina R. R. Synonymic Variation in the Tajik and English Languages in the Structural and Functional Dimension	53
Natalya I. S. Synonymic Variation in the Tajik and English Languages in the Structural and Functional Dimension..	61
Mokhira S. Kh. The role of literary translation in strengthening interethnic cooperation and deepening cultural understanding	67
Khojamirzoda M. Kh. Views of russian linguists on the problems of defining text in linguistics	74
Daminzoda M. Z. Sultonzoda M. Standards and methods of specialized terminology formation in the english and tajik languages	80
Shodieva F. M. Classification of numeratives in bedil dehlavis ghazals	89
Ghaffori Z. A. The role of "majma'-un-nafois" of sirajuddinalikhan arzu in the literary critique' development	97
Habibullah R. The novel "gaddar" is a narrative about the tragedies of the partition of india in 1947	97
Abdujalil A. Kh. The maturity of imagery and psychological Issues in bahmanyor's novel sarmaddeh	97
Odinaev A. S. Abuhayan andalusi and his thoughts On the tajik-persi language	97

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ ШАРҚШИНОСӢ ВА МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER FOR ORIENTAL STUDIES AND LITERARY HERITAGE**

МЕРОСИ ШАРҚ

(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)

№ 1 (15), 2026

**Мухаррири масъул: А. Муҳаммадӣ
Мухаррири техникӣ: М. Шаҳобиддин
Мусаххех: С. Расулов
Тарроҳ: Б. Назарзода**

**Ба матбаа супорида шуд 27.03.2026
Барои нашр имзо шуд 31.03.2026
Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ - 19,37 Андоза 60X84 1/8.
Адади нашр 200 нусха. Супориши №39**

**ҶДММ “Меҳроҷ-Граф”,
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айнӣ 29/2**